

Halil İnalçık

OSMANLI'DA
DEVLET, HUKUK, ADÂLET

HALİL İNALCIK

OSMANLI'DA

DEVLET, HUKUK, ADÂLET

 EREN

Yayına hazırlayan: Muhittin Salih Eren
İstanbul 2000
2. baskı 2005

ISBN 975-7622-64-8

Sayfa düzeni, montaj ve ofset hazırlık: Eren Yayıncılık
Baskı: Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti.

EREN Yayıncılık

Kitap-Dağıtım Tic. ve San. Ltd. Şti.
Tünel, İstiklâl Cad. Sofyalı Sokak No. 34
80050 BEYOĞLU – İSTANBUL
Tel. : (212) 251 28 58 – (212) 252 05 60
Fax: (212) 243 30 16
e-mail: eren@eren.com.tr
www.eren.com.tr

İçindekiler

ÖNSÖZ

1.	Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri	11
2.	Türk Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği	27
3.	Şeri'at ve Kanun, Din ve Devlet	39
4.	Şikâyet Hakkı: <i>'Arz-i Hâl</i> ve <i>'Arz-i Mahzar'</i> lar	49
5.	Adâletnâmeler	75
	Bibliyografya	191
	Dizin	197

ÖNSÖZ

Bu ciltte Osmanlı devlet anlayışı, kanun rejimi, kanunların uygulanış biçimi ve adâlet yöntemleri üzerinde evvelce yayınlanmış bazı araştırmalar birarada sunulmaktadır. Bu makaleler, Osmanlı devletinin 700. yıldönümünde, bu devletin birçok millet ve dini, altıyüz yıl nasıl birarada tutmuş ve idare etmiş olduğunu açıklamaya çalışmakta. Prensip bakımından Osmanlı ülkesi ve halkı, iktidarını Tanrı'dan alan ve yalnız Tanrı önünde sorumlu patrimonyal, mutlak bir hükümdarın hükmü altındadır. Bununla beraber onun bu iktidarı, nasıl siyasi bir pragmatizm dairesinde kanun, adâlet ve ahlâk prensiplerine göre icrâ etme zorunda bulunduğu da bir gerçektir.

Bu esaslar, gerçekte bürokrasiyi, hatta idareye karşı dava hakkı olan reâyâyı, hükümdar karşısında direnç gösterebilen bir güç durumuna getirmektedir. Adâlet anlayışı, haksızlıkları kaldırma çabasıyla ilân edilen adâletnâmeler, bu durumu açıkca ortaya koymaktadır. Bürokratlar, asker ve ulema ile birlikte hareket ederek bu prensipleri çiğneyen bir hükümdarın saltanatına son verebilir; Osmanlı tarihinde bunun misâlleri az değildir. Bürokrasi; kanunu, yani devlet idaresinde objektif kuralları temsil eden bir kurum olarak, din ve devletin selâmeti adına hükümdarın karşısına çıkma gücüne sahiptir. Buna karşı hükümdar da, bürokrati (veziriazamı) hiçbir kurala bağlı olmaksızın azletmek gücüne sahiptir; böylece bu iki güç arasında bir dengeden söz etmek mümkündür. Bu durum, yazıya dökülmemiş bir anayasal denge rejimini anımsatır. Osmanlı devletinin uzun yüzyıllar pâyidâr olmasını, tarihçi böyle çözmektedir.

Burada yayınlanan makaleler, daha önce şu yerlerde çıkmıştır.

(Yayınlanan makalelerde terimler için ayrı ayrı yöntemler kullanılmamıştır)

1. "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset, Nazariye ve Gelenekleri" *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, 259-275.
2. "Türk Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", makalenin aslı: "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâti'h'in Kanunları", *A.Ü. Siyasal*

Kutadgu Bilig'de Türk ve İran
Siyaset Nazariye ve Gelenekleri

- Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII (1958), 102-126 (burada Türkçesi sadeleştirilmiş ve özetlenmiş metin verilmiştir).
3. "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", *İslâmiyât* I-4 (1998), 135-142.
 4. "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), 33-54.
 5. "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II-3/4 (TTK, 1965) 49-145.

Kutadgu Bilig’de Türk ve İnan Siyaset Nazariye ve Gelenekleri

İslâm kültür çevresi ötesinde, öz Türk kültürünün yazılı zengin kaynaklarını Uygur devri eserleri oluşturur. Bilinmektedir ki, Karahanlılar, İslâm kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirdiler. Reşid Rahmeti Arat, Uygur ve Karahanlı kültür kaynaklarını bize açan, böylece Türk kültürünün öz temelleri üzerinde canlanmasını ve gelişmesini hazırlayan bir Türk bilgini idi. Arat, Türk kültürünün en büyük anıtlarından biri olan *Kutadgu Bilig*’in metnini ve bugünkü Türkçeye çevirisini, daha önce W. Vambery ve W. Radloff’un görmediği metinleri de kullanarak Batı’nın filolojik metodlarına göre eşsiz bir şekilde yayınlamakla, kuşkusuz Türk kültür tarihi incelemelerinin temel taşlarından birini koymuştur. Kendisi önsözünde (*Kutadgu Bilig*, II, çeviri, VIII) der ki, “Yusuf Hâs Hâcib’in bu eserinde, Türk dil ve edebiyatından başka Türk içtimaiyatı, Türk tarihi ve umumiyetle Türk kültür tarihi ile uğraşanlar da kendi sahalarını aydınlatacak bir çok parıltılar bulacaklardır”. Reşid Rahmeti Arat, komşu kültürlerin eserlerdeki yankılarını, inceleme bölümünde ileride ele almayı vaatmiş ise de (Metin I, XXI), çok yazık ki, ecel buna izin vermemiştir.

Büyük bir Türk âlimi olarak tanıdığımız Reşid Rahmeti’nin unutulmaz hâtırasına adadığımız bu iddiasız yazımızda, onun yayınladığı *Kutadgu Bilig* metnine dayanarak, eserdeki Hint-İnan ahlâk ve siyaset görüşleriyle öz Türk geleneklerini ayırt etmeğe çalışacağız.

W. Barthold’a göre *Kutadgu Bilig*, “Padişahlara, memurlara vesair halka ahlâk öğretmek için” yazılan, Şark’ta, bu arada İnan’da, çok yaygın eserler grubu arasına sokulabilir. Eser “baştan sonuna kadar İslâm ruhiyle” yazılmıştır ve Uygurlardan geçmiş olması ihtimali azdır¹. R.R. Arat’a göre, *Kutadgu Bilig* “İnsana her iki dünyada tam mânası ile kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir”. Yusuf Hâs Hâcib, her şeyden önce bir şâir-düşündürdür. “İnan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur”. Arat’a göre, Yusuf orta Asya’da iç mücadele sonucu sarstılmış olan “ahlâk prensiplerini yeniden tanzim etme” kaygusuyla bu eseri yazmış olmalıdır². Bununla beraber Arat, eserin ayrı ayrı parçalarından bir sonuç çıkarmaya çalışmanın insanı yanlış yollara götürebileceğini haklı olarak

¹ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında Derster*, İstanbul 1927, s. 121-123.

² Cilt I, *Metin*, s. XXV.

A. Kutadgu Bilig'de Hint-İran geleneği.

Yusuf, şüphesiz *Şehnâme*'yi görmüştür. O, Türklerin efsanevi kahramanı Tonga Alp-er'e İranlıların Afrâsiyâb dediklerini kaydeder (beyit 280). Dahhâk ile Ferîdûn'un âkîbetine dair sözleri (b. 241) kendi çevresinde *Şehnâme*'nin iyi bilindiğine kanıt olarak alınabilir. Nihayet *Kutadgu Bilig*, *Şehnâme* vezninde (faûlun faûlun faûlun faûl) yazılmıştır. Fakat hemen söylemeliyiz ki, Yusuf'un eserindeki görüşler, idare sanatı hakkında XI. yüzyılda İran-İslâm dünyasında yayılmış ve kökleşmiş bir sıra kavramlara indirgenebilir ki, bunlar da çok daha eski Hint-İran kaynaklarına götürülebilir.

Sâsânî devletinin son zamanlarında, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden nasihat kitapları, *Andarznâme* veya *Pandnâme* adı altında çok yayılmış bulunuyordu. Bunlardan en ünlüsü I. Husrev Anûşîrevân zamanına ait Tansar'ın mektubu, o devirde hayali bir durumu ele alarak ahlâkî ve siyasi öğütler vermektedir⁹. Başka bir tanesi, *Buzurcmihr Risâlesi*'dir ki, Ortaçağ İslâm tarihinde çok tanınmış olduğu gibi, Osmanlı Türkçesine de çevrilmiştir.

İslâm devrinde, bu Eski-İran eserlerinin etkisi altında, hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlâk, siyaset, devlet idaresi, teşrifât, *etiquette*, pratik yaşama kurallarını anlatan ve *âdâb* adı altında toplanan bir sürü risaleler meydana çıktı. İslâm'da bu tarzın ilk büyük mümessili olan İbn Mukaffa', zerdüştlükten Müslüman olmuş bir İranlı olup eserlerinin büyük kısmını Pehlevî dilinden tercüme edilmiş bu gibi risâleler oluşturmaktadır. O, aynı zamanda *Kalîlagh ve Demnagh* (*Kelîle ve Dimne*) adlı eseri de Pehlevî'den Arapça'ya çevirdi. Bu kitabın aslı, Sanskrit dilinde hükümdarlara özgü bir nasihatname olan *Pañçatantra*'dır¹⁰. Eser, hayvan masalları içinde idare ve siyasete ait kurallar ve

⁹ A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhag 1936, 58-61.

¹⁰ *Pañçatantra* hakkında bak. Kemal Çağdaş, *Pañçatantra Masalları*, Ankara 1962. Eserin yazılış tarihi tespit edilememiştir. Teklif edilen tarihler M.O. 200 ile M.S. 500 arasında değişmektedir (*Ibid.* s. 9-10). Devlet idaresi ve ahlâk üzerinde hakimâne düsturlar, eski Hind'de en çok Kautilya adına bağlanır. *Pañçatantra* yazarı da onu anar (Kautilya hakkında N.Ch. Bandyopadhyaya, *Kautilya or an Exposition of his Social Ideal and Political Theory*, Calcutta 1927). Materyalist bir ahlâka dayanan bu esere göre insanın kılavuzu akıldır ve insan kendi saadetini bulmak için başkalarının saadetine saygı göstermelidir. Davranışlarımız geçmiştaki örneklerle dayanmalıdır. Aşağı halk kitleleri ekonomik bakımdan devletin temelidir. Devletin temel öğeleri yedidir: hükümdür, kendisine yol gösteren vâzîra, tanaası, kaleler, savunma ve saldırı kuvvetleri, hazine ve mütefikler. Hükümdar, tebaaya çocukları gibi muamele etmelidir. O, her türlü otoriteyi temsil eder. Bu otorite, bu dünyayı idare eden *kanun*'dan çıkar. Hükümdar kanunu yerine getirmekle yükümlüdür. Kanuna dayanarak kötülere cezalandırır. Adâlet hükümdarın birinci odevidir. Adâleti yerine getirirken kendi sevgi ve nefretine bağımlı olmamalıdır. Tarafsızlık adâletin ilk temel kuralıdır. Adâletle idarede ikinci öge akla tâbi olmaktır. Adâleti yerine getirmekte en önemli yol hükümdarın bizzat davayı dinleyip hüküm vermesidir. Hükümdarın vazifeleri, zulüm ve saldırganları önleyerek

işaret etmektedir³. Arat, eserde İran tesiriyle arüz vezninin kullanılmış olduğunu, Arapça ve Farsça bir çok terimler bulunduğunu ve Arapça (*Tazi tili*) eserler ile Fars uleması (*Tejik bilgesi*)nin anıldığını işaret etmektedir. Yusuf, her halde Arapça ve Farsça bilmektedir.

Kutadgu Bilig, rahmetli Sadri Maksudi Arsal'a göre, *Telemaque* gibi terbiyevî bir gaye güden bir eserdir. Amacı, XI. yüzyıl Türklerinin ahlâk ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek kuşaklara ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşlamaktır. Eserde "içtimaî hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamıyla İslâm'dan önceki Türklerin telâkkileridir"⁴. "Edebî fikrî malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır". "Muellifin kullandığı darbî meseller Türk atalar sözleridir"⁵.

"Bu ahlâkî ve hukukî telâkkileri ve bu devlet teşkilâtını, onbirinci asırda Müslüman Uygur hanlıklarında hâkim olan telâkki ve teşkilâtın biraz idialize edilmiş bir hülâsası olarak kabul edebiliriz"⁶. Sadri Maksudi Arsal, eserdeki fikirlerin "Türklerin tarihî hayatları zarfında toplamış oldukları fikir ve ahlâk hazinesinden alınmış" olduğu noktası üzerinde durmakla beraber, bazı yabancı tesirleri de kabul etmektedir; ona göre Yusuf'un fikrî yetiştirme çağı 1030-40 yılları arasında olmalıdır. Arsal'a göre, Otto Alberts'in ileri sürdüğü gibi⁶, İbn Sinâ tesiri söz konusu olamaz. Daha ziyade Farâbî ile Çin filozofu Konfüçius'un tesirleri görülür. Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, ilmin ve aklın devlet idaresinde rolü, adâletin önemi hakkında Farâbî ile Yusuf'un fikirleri arasında "çok büyük bir müşâbehet (benzerlik)" vardır⁷.

Konfüçius'un eserlerinden bazılarının Uygurca'ya tercüme olduğunu gösteren deliller mevcuttur ve onun ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki görüşleriyle Yusuf'un fikirleri arasında "inkâr olunamaz benzerlikler vardır"⁸.

Burada sadece metod bakımından şunu hatırlatalım ki, bu gibi fikirler çok yaygındır. Belli bir kimsenin tesirini gösterebilmek için özel noktaların tesbiti gerekir.

Kutadgu Bilig'in ne çeşit bir eser olduğu, ona sonradan nesir ve nazım olarak eklenen önsözlerde doğru bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre, bu nevi eserlere başka memleketlerde *Edebü'l-mülûk*, *Âyîn ü'l-memleke* veya *Pendnâme-i mülûk*, Turanlılar arasında ise *Kutadgu Bilig* denmektedir. Yine bu önsöze göre, kitapta, memleket ve şehirlerin idaresi, idarecilerin bilmesi gerekli şeyler, hâkimiyetin gerekleri ve koşulları, devletin çöküşü ve ayakta kalması sebepleri bildirilmiştir.

³ *Ibid.*, s. XXIII.

⁴ S.M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 90, 98.

⁵ *Ibid.*, 118.

⁶ Archiv für *Geschichte* der Philosophie, VIII (1901), s. 330.

⁷ Arsal, *Ibid.*, s. 119.

⁸ *Ibid.*, s. 120.

paralar sayesinde elde edilir. Lâzım olan mal ancak ciddi çaba göstermek ve vergi toplama esnasında kuvvet kullanmakla toplanabilir. Hazineye para toplama işine ilk defa biz başlamış değiliz... Bu mal ve hazineler hükümdarlığın ve memleketin temelidir. Düşmana karşı senin kuvvetindir.”¹³

Burada bir taraftan hâkimiyeti tutmak için askere ve bunun için de paraya ve hazineye ihtiyaç olduğu düşüncesi, diğer taraftan hazine yığmanın halka zulüm yapılmasına yol açtığı ve büyük miktarda altın ve gümüşü hükümdarın hazinesinde tutmanın halkın geçimini güçleştirdiği düşüncesi, iki zıd siyaset olarak karşı karşıya konmuştur. Bu çatışma, daha derin bir görüşü yansıtan şu düşünce ile giderilmiştir: Canı ve malı huzur içinde olmayan raiyyet, mal üretip zenginleşemez ve fakir olan raiyyetin vergi verme kabiliyeti de azalır. O halde hazineyi doldurmak için hükümdarın reâyâyı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir.

Kelile ve Dimne'ye göre¹⁴ “raiyyetin güvenliliği Padişaha ve memleket işinin düzende olması dindarlığa, akıl ve sebata ve adle bağlıdır”. Hükümdar adâlet, acıma ve şefkat ile ve kötülere karşı otoritesini gösterme ve cezalandırma suretiyle mutluluğa ve dünyayı hükmü altına almayı başarır¹⁵. Eski Hint-Iran geleneğini yansıtan geç bir eserde, *Kâbüsnâme*'de¹⁶ (yazılışı 1082) aynı görüşü şu şekilde formülendirilmiş buluruz: “Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adil ve insâfla yayılabilir. Onun için adil ü insâftan gâfil olma”. *Adâlet dairesi* denilen bu formül *Kutadgu Bilig*'de daha açık ifade olunmuştur (b. 2057-59): “Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. *Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır*;¹⁷ Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar”.

Yusuf Hâs Hâcib'in eserinde bu siyaset görüşü hâkimdir. Çeşitli yerlerde bu fikre döner ve başka başka biçimlerde açıklamağa çalışır. Meselâ “Halk zenginleşti ve memleket nizamı girdi; halk hükümdara dualar etti. Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı. Kuzu ile kurt birlikte yaşamaya başladı... Bir müddet böyle huzur ve âsâyiş içinde geçti, halkın ve memleketin her işi yoluna girdi. Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı. Hükümdarın hazinesi altın ve gümüş ile doldu. Hükümdar rahat etti ve huzura kavuştu; şöhreti ve nüfuzu dünyaya yayıldı” (b. 1039-1044). “Ey hâkim! memlekette uzun müddet

¹³ Taberî, *Târih al-umam ve'l-mülük*, terc. A. Temir-Z. Kadiri, III. Ankara 1965, s. 1238-49

¹⁴ s. 319.

¹⁵ s. 27.

¹⁶ *The Nasihatnâme known as Qâbüs-nâme of Kai Kâ üs b. Iskandar*, ed. R. Levy London 1951, s. 125. Tipik bir *pendnâme* olan bu kitabın II. Murad için Mercimek Ahmed tarafından yapılan tercümesi (yayınlayan O.Ş. Gökyay. İst. 1944), s. 337.

¹⁷ Mısra şöyledir: *budun baylıkinga törü tüz kodun*.

ahlâk dersleri verme gayesini gütmektedir. Fikirler, çoğu kez masallar içinde kısa anlamlı hikmetler ve kurallar şeklinde ifade edilmiştir. Eserin, Anûşîrevân'ın veziri hakîm Burzôe'ye atfolunan Pehlevî tercümesi kayıptır. Eser, daha sonra Gazneli Sultan Behrâmşâh (1118-1152) adına Munşî *Ebu'l-ma'âlî Nasrullah* tarafından ilâvelerle Arapçadan Farsçaya çevrildi¹¹. Bu eser Sâsânî İran'ında büyük rağbet gördü. Bütün bu pratik ahlâk ve siyaset kitaplarının gayesi, hayalî hikâyeler ve hakiki hayattan alınan misâller ve filozofca kurullarla insanlara mutlu bir yaşamının yollarını göstermek ve bilhassa hükümdarlara başarılı bir idarenin sırlarını ve pratik kurallarını öğretmektir. Bunlar, İslâmdan önceki İran cemiyetinde yüksek sınıfların yaşama anlayışı, dinî-ahlâkî ve siyasî fikirlerini ifade etmektedir. *Kelîle ve Dimne* önsözünde¹² İbn Mukaffa', bu eserin Padişahlara idare sanatında gerekli bir kılavuz olduğunu ve Anûşîrevân'ın memleket işlerini ona göre düzenlediğini ileri sürer.

Eski Hint-İran nasihatnâme ve siyâsetnâmelerinde devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, otoritesinden başka bir şey değildir. Siyaset ise, hükümdarın bu otoritesini koruma ve kuvvetlendirme ve bunun araçları olan askeri ve parayı halkın honutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur. Halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu otoriteyi tehlikeye düşüren, fakirliğe yol açan bir durumdur. Hükümdar bundan olabildiği kadar kaçınmalıdır. Bu da, ancak âdil olmakla mümkündür. Bu eserde *adâlet* esas itibarıyla, halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını güvence altında bulundurmak şeklinde anlaşılır. Özetle, egemenlik, adâlete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak meydana çıkar. Başka deyimle, iyi bir siyaset hükümdarın kişisel moral niteliklerine gelir dayanır. Hükümdar; insafılı, yumuşak ve af edici karakterde ise âdil bir hükümet kurmak mümkündür. Onun içindir ki, siyaset ahlâktan ayrılmaz; siyâsetnâmeler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâkî öğütler dergisi niteliğindedir.

İslâm tarihçisi Taberî'nin Sâsânî kaynaklarından aktardığı şu rivâyet, eski İran devlet anlayışını iyi yansıtır: Kısra Pervîz, hazinesinde büyük meblağlar toplamıştı. Hazineye mal toplamak için şiddet gösterilmesine müsaade ediyordu. Bunun sonucunda (yani para hazinede toplanıp dolaşımdan kalktığı için) fiyatlar çığırından çıktı ve geçim zorlaştı. Halk Kısra ve devleti aleyhine döndü. Kendisi tahttan indirilip suçlandırılırken zulümleri arasında özellikle vergi toplarken şiddet kullandığı, halkın elindeki malları toplayarak geçimlerini güçleştirdiği ileri sürüldü. Buna karşı Kısra şu yanıtı vermiştir: "Tanrıdan sonra hükümdarları ayakta tutan ve kuvvetlendiren şey para ve askerdir. Ordu ve silâh ancak büyük

tebaanın hayatını ve malını korumak, adâleti tarafsızlıkla yerine getirmek, ziraat ve sanayiın gelişmesine önayak olmak ve halkı zenginleştirmektir. Genel olarak eski Hind'de devlet nazariyesi için B. Prasad, *Theory of government in Ancient India (Post-Vedic)*, Allahabad 1927.

¹¹ Şimdi mükemmel ilmi bir yayını Moctebâ Minovî yapmıştır: *Tarçuma-i Kalîla ve Dimna*, Tahran 1343.

¹² *Ibid.* s. 29.

asker, hazine ve adâlet temellerine dayanan devlet anlayışına paraleldir. Yani hükümdara başlıca üç nevi memur lâzımdır. 1. Kılıç kullanan yiğit kimseler (asker), 2. İstişare ile memleket işlerini düzene koyan hakim ve bilgili devlet adamı (vezir), 3. Devlet gelirlerini ve giderlerini tutan ve hazineyi dolduran zeki ve becerili kâtipler (bürokrasi)²¹.

Hükümdarın mutlak hâkimiyetine dayanan bu patrimonyal devlet sisteminde, otorite sahibinin halka adâleti, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve yolsuzluklarını önleme anlamında anlaşılan 'adl, hükümdarın en önemli görevi sayılır. Sâsânilerde ve daha sonra İslâm devletlerinde büyük divan tertibi ve hükümdarın bizzat tebaanın şikâyetlerini dinleyerek hüküm vermesi bu asli görevin yerine getirilmesi içindir²². *Mezâlim Divânı*, *Dâru'l-'adl* veya *Divân-i Âlî* adıyla anılan bu divana herkes gelip şikâyet sunabilirdi.

Sâsânilerde her ayın ilk haftasında raiyyetten herhangi bir kimse divana gelmek ve doğrudan doğruya hükümdara şikâyetini bildirmek hakkına sahipti.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de²³ bu âdetin gerçek gayesini açıklar. Padişahlar haftada iki gün mutlaka doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini (*mezâlim*) dinlerler ve hakkı yerine getirirler. Böylece, memleketin her yerinde zâlimler şikâyet korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirler. Şikâyetler, genellikle Pâdişah adına otorite icra edenlerin yolsuzluklarına karşıdır. Hatta, doğrudan doğruya Padişahın bir emri, bir kanun veya nizam aleyhinde de şikâyette bulunulabilir. Hükümdarın hükmü süratle verilmeli, son ve kesin olmalıdır. Şikâyet dinleme, hükümdarın her şeyin üstünde olan mutlak otoritesini göstermeye araç olur. Böylece yüksek divan, hükümdarın adâlet ve hâkimiyetinin en yüksek derecede ortaya çıktığı bir yerdir ve Doğu devletinin niteliğini en belirli şekilde ortaya koyan bir kurumdur. Bütün İslâm devletlerinde, Sâsânilerde olduğu gibi, bu müesseseye birinci derecede önem verilmiştir²⁴. *Kutadgu Bilig*'de adâlet, geleneksel İran-İslâm devletlerinde olduğu şekliyle ve aynı önemle belirtilir (özellikle Kün-Togdı'nın adâletin ne olduğu hakkında XVIII. fasıl, beyit 792-822). Beg der ki: Taht üç ayak üzerindedir, hiç bir tarafa eğilmez. "Hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır". "Ben işleri doğruluk (könilik)²⁵

Şer'i'atçe tayin edilmiş gelirleri toplama, maaşları ödeme, devlet hizmetlerine ehil kimseleri tayin etme ve onların işlerini sürekli kontrol etme.

²¹ *Kutadgu Bilig*, beyit 5910-5914. XI-XIII. yüzyıllarda İran'da idare için şimdi şu esere bakılmalıdır: H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossseljuquen und Horezmshahs* (1038-1231), Wiesbaden, 1964.

²² Christensen, *ibid.*, s. 298.

²³ *Siyar al-Mulûk (Siyâset-nâme)*, yay. H. Darke, Tahran 1962, s. 19.

²⁴ Bu kurum hakkında bak. E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2. baskı, I. ciden 1960, s. 83-86, 433 vd.

²⁵ R. Arat, *könilik* kelimesini *doğruluk* diye çevirir. İkinci anlamı *adâlet*'tir ve yerine göre *adâlet* şeklinde çevrilmesi doğru olur. Beyit 821: *Beyliğin temeli doğruluk üzerinde kurulmuştur yerine*, *Beyliğin temeli adâlet (könilik) üzerine kurulmuştur*, diye çevirmelidir. Eski ve Orta Çağ devletinin bu temel prensibi Batıda, *Iustitia Regnorum Fundamentum* şeklinde ifade edilmiştir.

hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer, zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. Zâlim, zulmü ile bir çok sarayları harab etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür" (b. 2033-2035). Başka bir yerde (b. 5152) hükümdarın "hazinesi, maiyeti ve askeri vardı, bunlara dayanarak her istediğini buldu".

*Kutadğu Bilig'*de bu anlayışı yansıtan daha bir çok misâller bulmak mümkündür (bak. b. 894-895, b. 5540, b. 4559-5463, b. 1924-1928). Yusuf, bu anlayış içerisinde devlet idaresinde adâlete baş rolü tanıdığı için eserde Hükümdar Kün-Togdı, adâleti temsil etmektedir (b. 68). "Beyliğin temeli adâlet yoludur" (*bu beglik köki ol könilik yolu*) (b. 821). Diğer prensipler sırasıyla şunlardır. "devlet", "hired" (akıl) ve "kanaat". Devlet, vezir Ay-toldı'dır. Akıl ise onun oğlu Ögdülmiş'dir. "Kanaat" vezirin akrabasından Odgurmuş tarafından temsil edilir (kayda değer ki, metinde, *devlet, raiyyet* kelimeleri Farsçada kullanılan şekilleriyle Arapça kelimelerdir).

Adâleti temsil eden hükümdarın vazifeleri şunlardır (b. 5540-5550, b. 5574-5584):

1. Para ayarını temiz tutmalı, 2. Halkı âdil kanunlarla idare etmeli ve kuvvetlinin zayıfı hükmü altına almasına meydan vermemeli, 3. Haydutları ortadan kaldırmalı, 4. Yolları açık ve emin tutmalı, 5. Herkese mertebesine göre muâmele etmeli.

Yine Sâsânî geleneğini yansıtan ve Ardaşîr b. Bâbek çağına atfolunan bir risâlede de hükümdarın görevleri: 'Adl göstererek raiyyetin durumunun iyiye götürülmesi, yolların emniyeti, raiyyetin evinin barkının korunması ve zalimlerin elinin ondan uzaklaştırması'¹⁸ şeklinde sıralanır¹⁹. Çoğunlukla Eski İran devlet geleneklerini yansıtan Nizâm'ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde (ilk üç fasıl) hükümdarın vazifeleri; âsileri cezalandırıp itaat altına sokmak, her hizmet sahibini kendi yeterliliğine göre yerine ve mertebesine getirmek, adâlet ile reâyânın huzurunu sağlamak, kanallar, köprüler yaparak, yeni köyler ve şehirler kurarak memleketi kalkındırmaktır. Hükümdarın başta gelen vazifesi, haftanın belli günlerinde bizzat reâyânın şikâyetlerini dinleyip doğrudan doğruya adâleti yerine getirmektir. Herkese derecesine göre muâmele etmek, "herkesi kendi menziletine koymak", sınıflar düzenini muhafaza etmekle ilgili olup bu çeşit nasihatnâmelerde daima zikrolunur.

Müslüman fakihların *Siyâsetu's-şer'iyye*'lerinde halife veya sultanın ödevleri, aynı kaynaktan gelen fikirler çerçevesinde aşağı yukarı aynı biçimde anlatılır. Ancak Şeriat'ın korunması ve Şeriat hükümlerinin yerine getirilmesi doğal olarak bunların başına ilâve olunur²⁰. Devletin esas idarî fonksiyonları da

¹⁸ Arapça, yazılan *Nasîhatu's-selâtin* mahiyetindeki kitaplarda yahut *Siyâsetu's-şer'iyye*'lerde bu formül "zâlimin elini zulm yapmaktan kesme" şeklinde ifade olunur.

¹⁹ *Resâ'ilu'ul-Bulagâ*: Yayın. M. Kurd Ali, 3. baskı, Kahire 1964, s. 383.

²⁰ Halifenin vazifeleri: Şeriat'ın tatbiki ile beraber adâleti yerine getirme, genel barışı ve güvenliği koruma, bu amaçla ceza müeyyidelerini kullanma, İslâm ülkesini savunma.

Genellikle, *Kutadgu Bilig* ile Hint-İran geleneğinde padişahın sahip olması gereken öbür "hasletler" listesi birbirine çok yakındır.

Kutadgu Bilig diyor ki: "Bey tok gözlü, hayâ sahibi ve yumuşak tabiatlı olmalı" (b. 2000), "beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı" (b. 2010), "beye cömertlik ve alçak gönüllülük lâzımdır" (b. 2049). *Kabûsnâme* (s. 357-364) beyin hasletlerini şöyle sıralar: 'adl, kerem, heybet gösterme, nâ meşru işlerden sakınma, aceleciliği terk etme, her işin kolayını gözetme, gerçek söyleme, sözüne sadık olma.

Nizâmü'l-Mülk'de hükümdar için gerekli vasıflar (hasletler) şöyle sıralanır: "hayâ ve hüsnü'l hulk ve hilm ve 'af ve tevâzu' ve sahâvet ve sıdk ve sabr ve şükr ve rahmet ve 'ilm ve 'akl ve 'adl'".

Yine ona göre, beylere yakışmayan huylar şunlardır: "hıkd u hased ve kibr u gazab ve şehvet ve hırs ve emel ve lucac ve durug ve bahl ve hûy-i bad ve zulm ve hodgâmi ve şitâb-zedegi ve nâ-sepâsi ve sebuk-sârî".

*Kutadgu Bilig*de aynı huyları kötüler (b. 2010-2078). İhmalkârlık, zulm, yalancılık, korkaklık, hasislik, inadcılık, kibirli ve mağrur olmak, acelecilik, hiddet hükümdarda olmaması gereken şeylerdir.

Sonuç, *Kutadgu Bilig*'de devlet anlayışının, siyaset ve ahlâk kurallarının geniş ölçüde Hint-İran kaynaklarına dayandığına kuşku yoktur. Bu kavramlar bütün müslüman milletlerin ortak kültür mirası haline gelmişti. Yusuf Hâs Hâcib'in X-XI. yüzyılda Doğu İran'da ve Maverâünnehir'de kuvvetle canlanmış olan eski İran geleneklerini ve buna dair eserleri tammiş olması doğaldır. Merkezleri Balasagun ve Kaşgar bölgesinde X. yüzyıl ortalarında İslâmiyeti kabul etmiş olan Karahanlılar, bu asrın sonlarında kuvvetli İran ananelerini yaşatan Müslüman Sâmânîlerden Maverâünnehr bölgesini zabtettiler (kendilerini eski İran *Sâsânî* sülâlesine bağlayan *Sâmânî*'lerin²⁹ himayesinde Rûdegi, *Kelile ve Dimne*'yi nazmen Farsçaya çevirmişti).

Karahanlılar, İslâm kültür dairesine girmiş olmakla beraber menşede doğularındaki yüksek Uygur kültürüne de bağli idiler.

Kutadgu Bilig'de adetleri sayılı İslâmi-İrani terimler hariç, bu soyut konuyu işlemek için kullanılan dil tamamıyla Türkçedir. R.R. Arat'ın belirttiği gibi, bu yüksek Türkçe kuşkusuz Uygur sahasında işlenmiş Türkçe idi. Yusuf'un, aynı zamanda Uygurların Burkancılık (Budizm) kültür ve felsefesine yabancı olmadığını gösteren izler vardır³⁰. Onun, Sanskritçeden Türkçeye çevrilmiş eserleri, bu arada siyaset kitaplarını görmüş olması uzak bir olasılık değildir. Hint siyaset görüşleri, İran yoluyla olduğu gibi, Uygur yoluyla da alınmış olabilir.

İazilet 'adl, hilm, sehâ' ve hikmet'tür. Hilmin ehemmiyetinden bahsederken "mürüvvet Şerî'atı yener" diye bir atasözü de nakleder (*Târîh-i Abu'l-Feth*, s. 20).

²⁹ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, İst. 1927, s. 75. Karahanlılar için şimdi bak. O. Pritsak, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 251-73.

ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam.. ben işleri bıçak gibi keser atarım, hak arayan kimsenin işini uzatmam". Zulme uğrayarak kapıma gelen ve adâleti bulan kimse benden tatlı tatlı ayrılır. Benim sertliğim zalimler içindir Kanun karşısında herkes eşittir. (b. 812: *törü balsa mindin kapugka kelip; burada kapu Osmanlılarda kullanıldığı gibi, hükümdarın hükümet işlerine başkanlık ettiği yer, yani divandır).*

Hükümdarın sahip olması gereken kişisel vasıflar, bütün nasihatnâmelerde en önemli bir konudur. Zira, yukarıda açıkladığımız gibi, siyaset ahlâka dayanır. Her şeyden önce hükümdar idarede, akla ve bilgiye dayanmalıdır: *bilig birle begler budun başladı: ukuş birle il kün işin işledi* (b. 1952)

Akıl ve bilginin gerekliliği Kutadgu Bilig'de uzun parçalar halinde sık sık tekrarlanır (meselâ 1948-1973). Akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur (b. 1973).

Gördük ki, Hint-İran geleneğinde de akıl ve bilgi üzerinde önemle durulur. *Kelîle ve Dimne'*ye göre²⁶, akıl saadetin temel diröğidir ve gayeye erişme için bir anahtardır. *Kabûsnâme* (tercüme, s. 349) bu fikri şöyle ifade eder: "Her işin evvelinde aklıyla, bilünle danış, andan ol işi it. Zira Padişahın vezir ve vüzerası akıl ve bilüdüdür".

Kutadgu Bilig'in bu bahiste İran geleneğini izlediğini, şu beyitler de gösterebilir: "İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür. Her ikisi ile insan itibar görür. Buna inanmazsan Nûşîn-Revân (Anûşîrevân)a bak" (b. 289-290).

Kutadgu Bilig'de idare edenin başta gelen vasıflarından biri *hilm*dir, tebaasına karşı yumuşak ve bağışlayıcı olmasıdır. "Kim halka hâkim olursa onun tabiatı yumuşak, tavr ve hareketi asilâne (tüzün) olmalıdır... Onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi alçak-gönüllülük göstermelidir". Hükümdar, adâlet, kanun ve cezalandırmayı temsil ettiği için hislerine bağımlı değildir. Fakat idare başında olan vezir mutlaka yumuşak ve tatlı sözlü olmalıdır (b. 546-552). *Kelîle ve Dimne'*ye göre²⁷ hükümdara gerekli huylar, *hilm* (yumuşaklık), *sahâvet* (eli açık olma) ve *şecâat* olup en önemlisi *hilm*'dir. *Hilm* padişahın şahsını "mehîb ve mükerrem" kılar, asker ve raiyyet kendisinden hoşnut olurlar, kendisine şükrederler, "mülk ve devlet" sarsılmaz. Buna karşı, bir tek kötü hareket ile cihan harab olur, halka kırgınlık ve nefret gelir. *Hilm*, akıl ve deneyim sahiplerine danışmakla edinilir. *Hilm* ile askeri ve raiyyeti kendisine bağlamış olan hükümdarın memleketini düşman istilâ edemez.

Hükümdarın raiyyete karşı vazifelerinden biri de, herkese kendi derecesine göre "mürüvvet" göstermektedir.²⁸

²⁶ S. 408.

²⁷ S. 347-50.

²⁸ *Ibid.*, s. 8. Fâtih devrinde Vezirâzam Mahmud Paşa'nın on iki yıl yanında *sıkkâtibi* olan müverrih Tursun Bey, devlet ve siyaset halkın-la tarihinin başına koyduğu mukaddime de klâsik Hind-İran devlet geleneğini tekrarlar. Ona göre, hükümdarın huiz olması gerekir: *dört*

Türk devlet geleneğinde *törü*, "Tanrı'dan gelen hâkimiyet" (*kut*)tan ayrılmaz. Bir Kagan, özellikle devlet kurucu Türk kaganı, mutlaka bir *törü* koymalıdır. Yazıcızâde *Selçuknâme*'de Oğuz Han'ın "vasiyet edip *türe* koyduğunu" anlatır. Orhon âbidelerine göre, *Kök Türk* devletinin kurucusu Bumin Kagan tahta oturunca "Türk milletinin ülkesini, törüsünü edivermiş, tanzim edivermiş", ondan sonra dört tarafa hâkimiyetini yaymış ve imparatorluğu kurmuştur (H.N. Orkun neşri, *Eski Türk Yazıtları*, I, Ankara 1936, D.I, D.11). Bir ara çökmüş olan devlet yeniden bağımsızlık mücadelesine girdiği zaman, Elteriş Kagan "Türk türəsi bozulmuş olan milleti ecdadının türesine vücuda getirmiş, harekete getirmiş" (budunıg türk törüsün içgmiş, budunıg eçüm apam törüsünce yaratmış, başgurmuş" (I D 13, II D 12, I D 14).

Bilge Kagan devletin gücünü anlatırken "böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, törümüz var idi" (I D 22) der. Kitabede şu ünlü parçada "Yukarıda Tanrı basmasa aşağıda yer delinmese, Türk milleti ülkeni *törünü* kim bozar" denmektedir (I D 22). *Törü*'nün temel kuralları, Orta Asya toplumunda sosyal siyasi düzende hâkim örfî hukuktur, *yosun*'dür. Fakat *yosun*, kurucu Kagan'ın iradesi ile *törü* halini alır. Kagan, kendi emirlerini ona ekler ve *ili* yeni düzenine koyar. *Törü*, hükümdarı bağlayan objektif hukuk kurallarının tümüdür. Türk devlet geleneğinde *törünün* o kadar önemli bir yer tutması, onun kabileler arasında çok tüz bir şekilde gözetilen örfî hukuka dayanmasından ileri gelmiş olmalıdır. Büyük Selçuklu hükümdarlarının İran'a hâkim olduktan sonra İran kışraları tipinde bir hükümdar anlayışını benimsemeleri ve Oğuz kabilelerinin taassubla bağlı oldukları *törü*'ye aykırı hareket etmeleri, bu kabilelerle Selçuk hükümdarları arasındaki anlaşmazlıkların gerçek sebeplerinden biri ve başlıcası olabilir.

Cengiz Han Yasa'sı, temelde Türk devletlerindeki *törüden* başka bir şey değildir ve Yasa hakkında bildiklerimizi *törü* üzerine genişletebiliriz³⁴.

Törü'nün devlet içindeki üstün yerini Yusuf şu beyitte kuvvetle belirtir:

"Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lâzımdır" (*idi edgü beglik takı edgürek: törü ol anı tüz yortıgı kerek*) (b. 454).

Devlet kurucu belli başlı Türk hükümdarlarının bir kanunnâme çıkarmış olması bir rastlantı değildir. Eski Türk geleneklerini kuvvetle yansıtan eski Osmanlı rivâyetlerine göre, Osman Gazi bağımsızlığını ilân ettikten sonra kanunlar koymuştur³⁵. Osmanlı imparatorluğunun gerçek kurucusu Fâtih Sultan Mehmed biri reâyâ için, diğeri devlet teşkilâtı için iki kanunnâme çıkarmıştır. Nihayet, imparatorluğu bir cihan imparatorluğu durumuna getiren Kanunî Süleyman bir kanunnâme yaymıştır. Bu kanunnâmeler, sırf sultanın iradesine

³⁴ Bu mesele hakkında bak. H. İnalcık, *Osmanlı Hukukunu Giriş*, SBF Dergisi, C. XIII-2, s. 102-107; S.M. Arsal, *ibid.*, s. 287-291.

³⁵ Aşık Paşazâde (*Tevârih-i Âl-i Osmân*, İst. 1949, s. 103-104). "Bu bâb Osmân Gâzi'nin kanunı ahkâmın bildürür".

B. Kutadgu Bilig'de Türk Devlet Geleneği

Yusuf bir taraftan Anûşîrevân'ı örnek gösterirken, öbür taraftan da bir takım Türk uluslarının adlarını anarak onların gelenek ve inançlarını aktarmaktadır³¹. Ayrıca, bir çok Türk atasözleriyle düşüncelerini destekler. Türk devlet geleneğini her şeyin üstünde tuttuğunu şu sözleri ortaya koyar (b. 276):

*körü barsa emdi bu türk begleri
ajun beglerinde bular yigleri*

İran devlet geleneğinde, her şeyin üstünde hükümdarın mutlak otoritesi vardır. Hatta bu otorite kanun üzerindedir. Bu sınırsız otoriteyi yalnız adâlet düşüncesi sınırlar. *Pendnâmelerin* çoğunda adâletin de, yine hükümdarın çıkarını gözönünde tutan pragmatik bir gayeye hizmet ettiğini gösterdik (adâlet olmazsa huzursuzluk ve kargaşalık doğar, halk fakirleşir, hükümdarın gelir kaynakları kurur)³². Adâletin yerine getirilmesi, tamamiyle hükümdarın bir bağışlama hakkıdır. Onun mutlak otoritesini sınırlayan objektif kurallar şeklinde maddeleşmemiştir. Adâlet, büyük divanda hükümdarın bir lütuf ve ihsanı şeklinde ortaya çıkar. *Pendnâmeleri* yazarlar, adâletin garantisini olarak hükümdarın âdil olması, insaf ve himl sahibi bulunması gibi moral prensiplere dayanmaktan başka yol bulamamışlardır.

Kutadgu Bilig'de İranî devlet ve hâkimiyet anlayışı yanında kuvvetle belirtilen bir nokta, hâkimiyetin *törüden* (kanun ve nizam) ayrılmaması, hatta hâkimiyetin bizzat *törü* ve *kut*'dan ibaret olduğu görüşüdür.

"Bu Kün-Togdu dediğim doğrudan doğruya kanundur" (*bu Kün-Togdu tigli törü ol köni*) (b. 355)

"Beylik kanun ile ayakta durur" (*Törü birle beglik turur ol örü*) (b. 5285).

Yusuf, hükümdara "Ey aziz kut, ey iyi törü" diye hitab eder (b. 939).

"Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: biri ihtiyatlılık biri kanun; bunlar esastır" (*biri saklık ol bir törü il köki*) (b. 2015).

"Hangi bey memlekette âdil³³ kanun koydu ise o, memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır".

"Bey mülkünü ve halkını kanun yolu ile nizam altında bulundurur" (*törü birle tüzse ili budnını*) (b. 286).

Âdil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama yoluyla bir hükümdar uzun süre egemenliğini koruyabilir (b. 2033).

³⁰ Arat, *Kutadgu Bilig, I. Metin*, Giriş, s. XXII. S.M. Arsal, *ibid.*, s. 94.

³¹ *Kutadgu Bilig, I. Metin*, s. XXVII.

³² Eski İran'da adâleti yerine getirmenin Tanrıya karşı bir ödev olduğu hakkında bak. Al-Câhiz'e atölenen *Ar-tâc fi ahlâki'l-mulâk*. Beyrut 1955, s. 268-270.

³³ *Köni* kelimesini biz burada *âdil* diye aldık.

kurulması ve çeşit çeşit yiyecek konması hususunda olağanüstü dikkat ederdi. Ata binip seyre ve ava gittiği zaman gerektiği şekilde yiyecek hazırlanırdı ve kırda sofralar kurulduğu zaman o kadar yiyecek karşısında bütün büyükler ve emirler hayret içinde kalırlardı. Türkistan Hanları, hizmetlileri yanında ve mutfakta bol yiyecek bulunmasını tamamiyle devlet düzenine ait bir iş olarak kabul ederlerdi. Semerkand'da, Uz-kend'e gittiğimiz zaman bazı gevezelerin dilinden şunu işittik ki, Cikili (Çigil)ler ve Maverâünnehir'liler daima derlermiş ki: Biz sultanın gelişinden ayrılışına kadar sofrasında bir lokma ekmeğini yemedik".

Bu âdeti, 1330 larda İbn Battuta Kastamonu beyliğinde şöyle anlatmıştır: "Her gün ikindi namazından sonra sultanın kabul resminde bulunması âdettir. O zaman yemek getirilir, kapılar açılır, şehirlî göçebe yabancı misafir kim olursa yemeğe oturmaktan men edilmez" Aşık Paşazâde'ye göre, Osmanlı sarayında "ikindi vakti nöbet ururlar ki, halk gelip yemek yiyeler"³⁷. 1664 de Kırım askeri Orduy-i Humâyûn'a gelince "ta'âm döşenüp ni'metin hod kesreti vasfa gelmez, Tatar askeri yagmâ edüp orduy-i Hümâyûn halkına bile bezl olundu"³⁸.

Karahanlılar devletinde olduğu gibi şehir hayatını esas alan bir devlet düzeninde *Kutadgu Bilig* bu müesseseye daha geniş bir mâna vermek mecburiyetinde idi. Gerçekten Yusuf, halkı *zengin, orta halli ve fakir* olarak üçe ayırır. Hükümdar "her şeyden evvel fikarayı gözetmelidir", zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir; o zaman durumları, sarsılır, fakirleşirler. Oyle hareket etmelidir ki, fakirler orta halli, orta halliler zengin olsunlar (b. 5560-67)³⁹. Böylece Yusuf, Hint-İran geleneğinde halkın zenginliğini hazinenin zenginliği şeklinde anlayan ve halkın refahına hizmet etmek lâzım geldiğini savunan fikirle Türk devlet geleneğini uzlaştırmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügâti't-Türk*'ü ile birlikte *Kutadgu Bilig*, İslâm kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiği meselesini araştırırken başvuracağımız en zengin hazinedir. Yukarıda sadece devlet anlayışı üzerinde durduk. Bu kaynak üzerinde kamu müesseseleri, medenî-siyasî terimler, âdet ve telâkkiler üzerinde yapılacak mukayeseli incelemelerin, Osmanlılara kadar Orta Asya Türk kültürünün devamlılığı meselesi hakkında bizi büyük ölçüde aydınlatacağına şüphe yoktur. Rahmeti Arat, bu kaynağı ilmi bir şekilde ortaya koymakla Türk antikitesinin büyük bir hazinesini önümüze açmış bulunmaktadır.

³⁷ 1453 de İstanbul fethinden sonra büyük *toy* (hân-i yagmâ) için bak. Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, X, 60-62.

³⁸ Fındıklı Mehmet, *Silâhdâr Tarihi*, I, yayımlayan: A. Relik, İstanbul 1928, s. 271. Bir kamu müessesesi olarak Türk devletlerindeki bu âdet hakkında bak. F. Köprülü, *İslâm ümmet hukuklarında ayrı bir Türk ümmet hukuku yok mudur?*, II, *Türk Tarih Kurultayı Zaburları*, s. 383-418.

³⁹ Bu nokta, I. Kafesoğlu tarafından iyi belirtilmiştir: "*Seçukluklar*", IA, 105. Cuz, s. 390.

dayanan kanunlar mecmuası, yasadır ve Şerif'atle bir ilgisi yoktur; başka deyişle, ancak Türk devlet geleneğinin bir uzantısı sayılmalıdır.

Kutadgu Bilig'de bu köklü Türk devlet anlayışı, İran devlet anlayışındaki *adâlet* kavramını hayli değiştirmiştir. *Adâlet*, hükümdarın bir bağışlama fiili değil, *törünün* doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanmasıdır.

Kutadgu Bilig'de Türk devlet geleneğini yansıtan ikinci esas, halka karşı hükümdarın ödevleri sayılırken ortaya çıkar. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Yusuf, İran devlet geleneğini izlediği yerlerde mal ve hazine toplamanın önemi üzerinde durur: Hazine egemenliğin temelidir. (özellikle b. 545-5464). Bunu söyleyen Beg'e karşı Ögdülmüş şunları söyler:

"Hazineni aç ve servet dağıt. Adamlarını sevindir, onlar senin her arzunu yerine getirirler... Adamların çok ve kalabalık olsun, asker çok olunca gaza yapar hazineni doldurursun" (b. 5479-90). "Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır... etrafına üşüşerek asker toplanır ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur. Cömert ol, bağışla, yedir içir... Dünya hâkimi bey niçin hazine toplar, asker nerede ise orada hazır hazine alır" (b. 2050-56).

Ulug-kent beyi der ki "halk mutlu olmalıdır, halkın mutlu olması için karnının doyması lâzımdır" (b. 5353-55). Zira "Kara budunun kaygısı hep karnıdır... Onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme" (b. 4330, 4327).

Orhon âbidelerinde hükümdarın esas ödevi halkı, *kara-budunu* doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir. Tahta çıkmış yeni kaganların en büyük başarısı olarak daima bu nokta belirtilir. Bilge Kagan diyor ki: "Kagan olup yoksul fakir budunu hep bir araya getirdim, fakir budunu zengin yaptım, az kavmi çok kıldım" (H.N. Orkun neşri, I C 10). "Amcam Hakan (tahta) oturarak Türk milletini yüce etti, doğrulttu. Fakiri zengin kıldı, azı çok eyledi" (ID, 16, 17). "Ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin yaptım, az kavmi çok kıldım" (I D 29).

Bu, kuşkusuz bozkırlarda kabile hayatına bağlı bir kurum olarak doğmuştur. Beyin görevi gerçek anlamda halkın karnını doyurma imkânlarını yaratmaktır. Farsçaya *hân-i yagnâ* olarak geçen *toy*, Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde dikkatle uygulanan vazgeçilmez bir kurumdur. Tabiatıyla İran devlet anlayışının galebe çaldığı yerlerde ve çağlarda *toy* daha ziyade senbolik bir anlam taşımaya başlamıştır. Fakat Orta Asya'da önemini daima korumuş görünmektedir. Bu kurumun anlamını en iyi anlatan tasvirlerden birini Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde³⁶ buluruz: "Pâdişahlar, sabahleyin hizmete gelen kimseler yiyecek bir şey bulsunlar diye (sarayda) zengin sofralar kurdurmak hususunda daima ihtimam göstermişlerdir. Eğer ileri gelen kimselerde hemen yemeğe oturma isteği yoksa yemeklerini zamanı gelince yemelerine mâni yoktur. Fakat sabahları muhakkak bu sofralar kurulur. Sultan Tuğrul güzel sofralar

³⁶ H. Darke neşri s. 162, İngilizce tercümesi Nizâm'ül-Mülk, *The Book of Government or Rules for Kings*, trans. H. Darke, London 1960, s. 127-28.

Türk – İslâm Devletlerinde
Devlet Kanunu Geleneği

Türk - İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği

Dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru büyük İslâm uleması icthâd kapısının kapamış olduğunu ilân etmişlerdi. İslâmiyet, gerek kamu hayatını gerekse bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen, dinî temellere dayanan bir tek kanûn taniyordu, o da Şerî'attı. Bir müslüman hükümdarı, halife olsun sultan olsun, kanûn koyucu sıfatını takinamazdı; o, ancak İslâm kanûnunun, yani Şerî'atın uygulanmasının gözetimcisi idi. Dinî ilimlerde yeterliliği yoksa, Şerî'at üzerinde herhangi bir surette kişisel bir yorumda bulunmak yetkisi yoktu. İşte bu esaslar, İslâm devletinde Şerî'atten başka bir kanûnun olmamasını gerektirmekte idi.

Gerçekte, tamamıyla özel koşullar altında gelişen Osmanlı devleti, Şerî'atı aşan bir hukuk düzeni geliştirmiştir. Bu yolu açan prensip ise, örf, yani hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak Şerî'atın şumûlüne girmeyen alanlarda devlet kanûnu koyma yetkisidir. Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam anlamda mutlak bir mevki kazanması, devlet çıkarlarının ve bürokrasinin üstünlüğü sayesinde gerçekleşebilmiştir. İslâm devletinde bu aşamaya, daha Osmanlılardan önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletlerinde erişilmiş bulunuyordu. Meselâ, Hindistan'da Türk Delhi Sultanları (1206-1412) Şerî'at yanında *zavâbit* denilen devlet kanunları çıkarmışlardır. Aşağıda ilkin örfü tanımlamaya çalışacak, sonra bunun Türk devlet geleneğine nasıl bağlı olduğunu inceleyeceğiz.

İlkin belirtmek gerekir ki, bugün anladığımız gibi "örf ü âdet" anlamında örf, Osmanlılarda daha ziyade örf-i ma'rûf, veya sadece âdet tâbirile gösterilmiştir. Örf tâbiri (bazen örf-i sultânî şeklinde), hükümdarın, toplumun hayrı için Şerî'atın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunları (lex principis) gösterir. Fâtih devrinin idare adamı ve müverrihi Tursun Beg'e göre, "nizâm-i âlem" için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama, "siyâset-i sultânî ve yasag-i pâdişahî derler ki, urefâmızca ona örf derler". Osmanlılar, doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, genel *ehl-i örf* tâbiri altında toplarlardı. Kadının kararlarını ancak ehl-i örf icra mevkiine koyabilirdi. Burada örf tâbiri, açıkca siyasî otorite ve icra fikrini ifade eder.

Öte yandan bir çok İslâm yazarları, âdet anlamında örf kelimesini kullanmışlardır. Zira, örf-i sultânî ile örf ü âdât arasında yakın bir ilişki vardır. Sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfî kanunlar koyabildiği gibi, örf ü âdâtı kendi iradesini katarak kanûn haline getirebilir. Başka deyimle, örfî kanunların çoğunun menşei, örf ü âdâtın ibarettir. Dikkat edilirse bu son halde dahi, sultanın kanûn koyan bağımsız iradesi esastır.

H.A.R. Gibb, bunu başlıca eski İran devlet geleneğinin Türk egemenlik döneminde canlanması şeklinde açıklamaya çalışır. Fikrimizce, bunda daha çok Türk devlet anlayışı esaslı rol oynamıştır. Zira, İslâm âlemine egemen olarak gelen Türkler, Orta-Asya'dan değişmez eski bir devlet anlayışı ve belli idare gelenekleriyle geliyorlardı. Bu gelenekler, hâkim sınıfın, beylerin ve Türkmen-Oğuz guruplarının taassupla bağlı kaldıkları kökleşmiş âdetler ve inançları niteliğinde idi. Biz, bir çok devlet teşkilât esaslarını, yahut hâkimiyet kavramını ve ona bağlı praktikleri, bir yandan kuzey Hindistan'da, öbür yandan kuzey Karadeniz bölgesinde ve Yakın-Doğu'da birbirinden yüzyıllarca ara ile kurulmuş olan Türk devletlerinde bulmaktayız. Müslüman Türk hükümdarının, İslâm hilâfet anlayışı karşısında temsil ettiği durumu, en iyi Selçuklu sultanlarının halifelerle ilişkileri ortaya koymaktadır. 1055'de Bağdat'a girmiş olan Tuğrul Beg'e, Halife tarafından bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet resmen devredilmişti. Ondandır gelen sultanlar, bu hâkimiyeti kimse ile paylaşmak niyetinde olmadıklarını gösterdiler.

Türk hükümdarı, kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakterini daima saklamıştır. "İslâm dinine en fazla riâyetkâr sayılan Türk hükümdarları bile, devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır" (Köprülü Fuad, "Fikh," *İslâm Ansiklopedisi*; J. Schacht, *Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford 1953).

Öz Türk devlet anlayışı hakkında en önemli kaynağımız, kuşkusuz, Orhun kitâbeleridir. Orada, hâkimiyeti Tanrıdan alan Hakan, hâkimiyet ve bağımsızlığı başlıca töre koyma şeklinde anlar, görünmektedir: "İnsan oğulları üzerine ecedadım Bumın Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş, oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş (Türk budunun ilin törüsünü tuta birmiş, iti birmiş)". Devletin varlığı, töre koyan Hakan ile ayaktadır. Orta Asya Moğol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumın Kagan gibi bir cihan imparatorluğu kurmuş olan Temuçin de Çinggis Han, yani cihan imparatoru ilân edildiği zaman Yasa'sını ilân etmişti. Bu iki olay aynı tarihe (1206) rastlar. O, torunlarına, cihan hakimiyeti ellerinde kalsın istiyorlarsa, Yasa'dan aslâ ayrılmamalarını vasiyet etmiştir. Yasa ahkâmı, hanların sırf kendi iradeleri ile çıkardıkları yeni kanûnlarla (bilig) tamamlanmıştır. Yasa'nın kökeni, kuşkusuz, steplerdeki Türk-Moğol kavimlerinin, yüzyıllık gelenekleri ve eski devlet prensipleri olmakla beraber (Barthold, Vladimirtsov ve Togan'ın fikirleri budur), Vernadski'nin kuvvetle belirttiği gibi, Cengiz Han, bunların üstünde yeni bir hanlık hukuku kurma fikriyle yasa'nı koymuştur. Z.V. Togan'a göre, Orta-Asya'da Türk ve Moğol kavimleri arasında, Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl, esas hatları aynı kalmış bir *Töre* mevcut olmuştur. Bu *Töre* veya Yasa, devlet teşkilâtının ve hanlık hakimiyetinin temelini teşkil etmiş, onun yanında bağımlı kavimlerin gündelik işlerini idare eden yerel kanûnlara, hanlık hukuku ile çatışmadığı ölçüde, izin verilmiştir. Bu varsayımın büyük bir gerçek payı sakladığına kuşku yoktur. Müslüman olan Cengiz Han oğulları dahi, özellikle

İbn Haldûn da dahil olarak bir kısım ulema, aynı bir örfî hukukun varlığını meşrû saymazlar. Onlara göre, dört mezhep Şerî'ata kesin şeklini vermiştir. Herşey Şerî'at içinde çözümlenmelidir ve çözümlenebilir. Buna karşı bir kısım ulemaya göre örf prensibi, Şerî'atın dışında kalan sorunlarda ve Şerî'atın tanıdığı câiz derecesindeki işlerde uygulanabilir. Şerî'atın dört kökü (usûlü-fikh), yani Kur'an, sünnet, icma'-i ümmet ve kıyâs yanında, beşinci bir kaynak olarak örfü kabul eden ulema da vardır. Hatta bazı fakîhler, kıyâs yoluyla konan kanûnlara, örfü tercih etmenin mümkün olduğunu beyan etmişlerdir. Örfî bir hüküm, kıyâsî bir hükmü geride bırakabilir. Fakat nâssı (Kur'an, hadîs ve icmâ') aşamaz. Onlara aykırı olamaz. Daha ileri gidenler, örfü, icmâ'ın şumûlü içine alırlar. Zira örf, kur'an ve sünnete aykırı olmamak şartıyla, bir İslâm topluluğunun izlediği ve ulemanın onayladığı bir kural olunca, icmâ' sayılır. Bazıları, Şerî'ata aykırı olmayan her âdeti kabule eğilim gösterir. Buna karşı bazıları, ancak mutlak zaruret ortaya çıkarsa bunu câiz görür.

Genellikle fakîhler için örfü meşrû gösteren prensipler, İslâm cemâatinin hayrı ve selâmeti ile adâlet prensibidir. Mogol yasasının İslâm cemaati üzerinde uygulanmasını meşrû göstermek için adâlet, zayıfın kuvvetliye karşı korunması esası ileri sürülmüştür (Tursun Bey ve Ahmedî).

Pîr Mehmed'in şu fetvâsı dikkate değer: Raiyyet babasının kaçtığı toprağa geri getirilebilir mi, meselesine dair cevabı şudur: "Gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin koyun kimin ise kuzu dahi onundur deyü şâyi", ancak bu makûlede ulûlemlere mürâcaat olunur, nice me'mûr ise olur, nizâm-i memleket için olan emr-i âliye itâat vâcibdir". Burada örfün unsurları açık biçimde tespit olunmuştur:

1. Şerî'at dışı bir durum; 2. Buna dair yaygın bir âdetin veya kıyâsa esas olacak bir genel anlayışın varlığı; 3. Hükümdarın iradesi (emr-i âlî); 4. Genel düzenin bunu gerektirmesi.

İslâm hukuk tarihinde örfün önem kazanarak yeni bir devir açması, Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Barthold, Becker, Gibb, Köprülü gibi âlimler, Müslüman-Türk devletlerinin kurulmasıyla, İslâm devlet anlayışı ve devlet hukuku alanında esaslı bir değişiklik meydana geldiğini kabul ederler. İslâm devletinin dini-siyasî ümmet anlayışı karşısında, Türk-Müslüman ve sonra Mogol devletlerinde, devlet, siyasî ve icraî bir güç olarak mutlak ve üstün bir nitelik kazandı, yalnız devletin yarar ve gereksinimlerini göz önünde tutan bir örfî hukuk üstün geldi. Daha önce IX. yüzyılda İran'da yükselen İrânî hanedanlar, özellikle Buveyhîler, eski İran mutlak hükümdar, *şehinşâh* ideâlini, İslâmî hilâfet esasını yerine koymuşlardı. Siyâsetnâme literatürü bu geleneği kuvvetle yaymış ve bürokrasinin el-kitabı haline gelmişti. Bu gelişme, klâsik hilâfet kavramını yeni bir şekle soktu. Râhat'us-Sudûr'daki (yazılışı 1203) ünlü parça yeni anlayışı açık bir şekilde ifade etmektedir: "İmâmın vazifesi hutbe ve duâ ile meşgul olmak... pâdişahlığı (hâkimiyeti) sultanlara havâle etmek ve dünyevî saltanatı onların eline bırakmaktır".

(Meselâ 1324 tarihli Farsca Mekece tevliyet belgesi). İlk vezirler ulemadandı. Fakat bu devre ait vakf ve temlik belgelerinden, örfî vergi esaslarının daha bu devirde yerleşmiş bulunduğu gerçeği de ortaya çıkmaktadır. 1366 tarihinde Murad Bey, Ahi Musa'ya verdiği vakıf berâtında onu, "cemî avâriz-i divâniden ve tekâlîf-i örfiden, ulakdan ve sekbandan ve cerhordan ve nâibden ve salgundan muâf ve müsellemler" tutmaktadır. Burada sayılan vergiler ve hizmetler, tamamıyla örfî hukuka aittir, örfî kanûnlara dayanır. Şunu da işaret etmek gerekir ki, bu vesikada ve başka temliknâmelerde verilmiş olan muâfiyetler, şekil ve içeriği bakımından eski Türk-Mogol tarhanlık kurumu ile ilgilidir.

1. Bayezid devrinde (1389-1402), Toroslar'dan Tuna'ya kadar Osmanlı merkeziyetçi imparatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında "Ucların Hükümdarı" (Sâhibul-Ucât) sıfatile anılırsa da, o büyük bir İslâm imparatorluğunun sahibi olarak kanûn koyma ve teşkilâtlandırma alanında yeni bir aşamayı temsil eder. Eski Osmanlı rivâyeti (Anonim Tevârih) onun devrini, ulema-bürokrat Çandarlı Ali Paşa eliyle merkezî hazineyi genişletme, yeni vergiler koyma, defter ve tahrir usûllerinin uygulanması, kadılık müessesesinde islâhat vs. gibi bir çok yeniliklerin uygulandığı bir devir olarak anlatır. Bu bürokratik genişleme ile birlikte Şerî'atin çiğnenmiş olduğu, bütün şikâyetlerin ortak savı halini almıştır. Bununla beraber, devrinde Mısır uleması tarafından büyük saygı ile anılan Osmanlı âlimi Mehmed Fenârî, Şerî'atin müesseseli sıfatile Bayezid zamanında devlet işlerinde nüfuz sahibi idi. Keza, Câmî'ul-Fusûleyn adlı eseri yüzyıllarca kullanılmış olan ünlü fikh âlimi, mistik ve ihtilâlcî Şeyh Bedreddin Mahmud aynı dönemde yetişmiştir. Yıldırım Sultan Bayezid'in, bir hukuk meselesi üzerinde kendi kendine hüküm vermeye kalkışması karşısında Mehmed Fenârî'nin itiraz ettiğine dair rivâyet (Şakâyiık, Meccî Tercümesi, s. 50, 100, 112) burada kayda değer. Öbür yandan, Bayezid'in kanûn koyma ve yeni nizamlar getirme alanındaki faaliyetlerini bu döneme çıkan resmî vesikalar da teyit ediyor. Meselâ, Osmanlı merkezî idaresine, örfî vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olan tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Bayezid devrine çıkmaktadır. Tamamıyla örfî kanûnlara dayanan, idarede kul sisteminin geniş ölçüde uygulanması yine bu devirdedir. Bayezid, askerî idare sistemini kurmak gayesile, ulema sınıfınının karşı koymasına aldırmayıp, ulemaya yarayan bir çok vakıfları devlet eline geçirmiş, askerî sınıfa vermiştir. Devletin yüksek çıkarları, askerî ihtiyaçlar öteki kaygılardan üstün sayılmıştır.

Fetret devrinde Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması ve iç mücadeleler, doğal olarak bu doğrultuda gelişmeyi hayli kösteklemiştir. Fetret devri gerçekte 1413'e değil, Düzme Mustafa'nın 1422'de ortadan kaldırılmasına kadar sürer. 1416'da Şeyh Bedreddin hareketi bir bakıma, merkezin gittikçe kuvvetlenen sünî ve devletçi siyasetine karşı, askerî hudud eyaletlerinde ve Türkmenler arasında kendini gösteren hoşnutsuzluğun bir göstergesidir. Devletin bu hareketi ezmesi, Şerî'ati temsil edenlerin idarede kuvvet bulmasını ve hatta Bayezid

devlet idaresinde, Yasa esaslarına titizlikle sadık kalmışlardır. Yasa'nın bir nüshası, İran'da hüküm süren Cengiz oğulları tarafından özel bir hazinede büyük bir saygı ile saklanırdı. "Altun-Ordu Hanlarından Müslüman olan Berke (Baraka), Mısır ve Suriye'de ki üstün nüfuzu sayesinde, orada Yasa'nın devlet hâkimiyetiyle ilgili alanlarda egemen olmasını sağlamıştır" gözlemi, Makrîzî tarafından ifade olunmuştur. Bu devirde, Yakın-Doğu'da, Yasa ile Şerî'at arasında rekabet, aynı zamanda ulema ile beyler arasında bir rekabet halini almıştır. Yasa'ya çok bağlı olan Timur'un torunu Uluğ Bey'in katlinde, şerî'atçı ulemanın rol oynadığı ileri sürülmüştür. 14.-15. Yüzyılda Şerî'atın her tarafta kuvvetli tepkisine rağmen (misâl olarak Kadı Burhaneddin hatırlanabilir), Anadolu'da, özellikle Orta-Asya geleneklerine bağlı kalmış olan Uc Türkmen devletlerinde (bu arada Osmanlı devleti), İlhanlı devleti örneği, hukuk ve idare alanında güçlü ve sürekli bir etki yapmıştır. 14. yüzyıl sonlarında Germiyan bölgesinde, yani uc'larda yetişmiş Türk şâiri Ahmedî'nin, Yasa'yı ve Moğol idaresini öğen mısraları bilinmektedir. Onda, özellikle adâlet esasının -tıpkı Makrîzî'de görüldüğü gibi- Yasa'nın hâkimiyetini meşrû gösteren bir kanıt olarak öne sürüldüğünü belirtmek gerekir. Hükümdarın sırf kendi iradesiyle koyduğu kanûnlar, İlhanlılar'dan sonra gerek Osmanlılar'da gerekse Doğu-Anadolu ve İran'da kurulan Türkmen devletlerinde (meselâ Akkoyunlular) Yasa veya Yasaknâme adı altında toplanacaktır. Keza, Timur'a atfolunan *Tüzükât*'ta Yasa ruhu egemendir.

Bütün bu devletlerde, devlet idaresinde ve askerî sınıf arasında geçerli olan örfî hukuk ile halkın gündelik işlerinde (sözleşmeler, aile hukuku) uygulanan Şerî'at arasındaki ayrılığı en açık bir şekilde gösteren müessesese, kadıaskerlik (kadîleşkerlik) ve yargıcılık kurumudur. Harezmde, İran'da, Irak'ta kadıların şerî mahkemeleri yanında *yargu* (yargı) mahkemeleri yer almıştı. Anadolu Selçuklularında kadıaskerlik kurumu vardı. 1357'de Bagdad'da bir cami kitâbesinde, Şerî kaza ile *yargucı* kazâsının (adlî yetkisinin) ayırd edilmiş olduğunu bilmekteyiz. Osmanlılarda devlete mensup kişiler (askerî sınıf) için örfî konularda adlî makam, kadıaskerlik olacaktır. Askerî'nin suçları veya miras taksimi vs. yerel şerî mahkemelerce değil, kadıasker tarafından görülmekte idi. Devlet hukuku ile Şerî'at arasında ayrılık, Osmanlı devletinde, yukarıda, açıklamaya çalıştığımız geleneğin bir devamı olarak, bazen en ileri şekillerinde gündemde kalmıştır. Aşağıda bunu göstermeye çalışacağız.

Orhan Bey zamanında, Orta-Anadolu hâlâ doğrudan doğruya İlhanlılara bağımlı bulunuyor ve Orhan'ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilâyetleri (Ucât) arasında sayılıyordu. Z.V. Togan'a göre "Orhan Bey'in bildiği devlet nizâmı ve kanûnu, ancak Töre ve Yasaktır. Devletin esası Şerî'at değil, Yasaktır". 16. yüzyıla ait Hudavendigâr sancağı evkaf-ı selâtin defterinde Orhan devrinde yapılmış evkaf ve temliklere ait kayıtlar açıkca göstermektedir ki, Z.V. Togan durumu biraz abartmıştır. Orhan'ın oldukça gelişmiş olan bir merkezi idare cihazı ve orada şerî kurallara göre belgeler düzenleyen bürokratlar mevcuttu

karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız kanünnâmeler çıkarması, İslâmî esaslara değil, ancak yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, Türk-Mogol geleneğine bağlanabilir. Fâtih'ten önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşah'ın, Delhi sultanlarının, İlhanlıların kanünnâmeler çıkardıkları işaret edilmiştir. Fâtih'in, biri devlet teşkilâtına, öteki reaya ile ilgili idare, maliye ve ceza alanlarına ait çıkarmış olduğu iki kanünnâme, bâb ve fasıllara ayrılmış, olabildiği kadar sistemleştirilmiş resmî kanûn kodlarıdır. Ö.L. Barkan, bu çeşit genel Osmanlı kanünnâmelerinin resmî olmayan derlemeler olduğu, resmî muâmelâta ve kadı hükümlerine esas teşkil eden resmî "code" niteliğinde olmadığını ileri sürmüştür. Bunlar, Barkan'a göre, "Padişah yahut idare adamlarına imparatorluk teşkilât ve müesseseleri hakkında genel bir fikir vermek üzere" meydana getirilmiş taslaklardır. Bu kanünnâmelerden bir kısmı gerçekten böyle olmakla beraber, Fâtih Kanünnâmesi, resmî devlet kanunnâmesidir. Bu fikrimizi desteklemek için burada ayrıca şu noktaları kaydedebiliriz: Topkapı Sarayı'ndaki bir kanünnâmede, Anadolu beylerbeyinin elindeki kanünnâmeyi İstanbul'a, nişancıya gönderdiği ve nişancının divandaki yeni kanünnâme (herhalde sancak kanûnu değil) ile bunu karşılaştırıp farkları kenarına işaret ettikten sonra Paşaya geri gönderdiği yazılmış ve şu cümle eklenmiştir: "Paşa hazretleri dahi anılla cümle memâlik hususâtın bu kanûn-i şerif muktezasınca amel ede". Bugün bize kadar gelen birçok kanünnâmelerin üzerinde "Yeni ve Mûteber Kanünnâme" açıklaması da gösterir ki, belli bir zamana ait resmen geçerli sayılan kanûn mecmuaları vardı. Nihayet 1596 tarihli I. Ahmed adâletnâmesinde, Kanûnî Süleyman'ın kanünnâme yapıp, her şehirde kadılar mahkemesinde amel edilmek üzere eyaletlere gönderdiği açıkça bildirilir. Biz, Viyana Millî Kütüphanesi'nde tuğralı bir genel kanunnâme tespit ettik.

I. Fâtih Mehmed'in devlet teşkilâtına ait kanünnâmesi, kendi emriyle toplanmış, onun tarafından kontrol ve ikmal edildikten sonra ilân edilmiştir. Teşkilâta ait kanünnâmesinde Fâtih, Nişancı Leys-zâde'ye, Divan'da amel edilmek üzere bir kanünnâme tanzim etmesini emretmiş, o da Fâtih'ten önce ataları zamanında geçerli kanûnları bir araya getirmiş, bunu Padişah gözden geçirmiş, eksik kalan noktaları bizzat tamamlamıştır. Nişancı, bu kanünnâmenin Padişahın ağzından nakil suretiyle meydana getirildiğini işaret etmektedir. Kanünnâmenin başında Padişahın bir hattı, yani doğrudan doğruya kendisi tarafından yazılmış bir emri de vardır ve aynen şudur: "Bu kanünnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kanûnumdur; evlâd-i kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmîl olalar".

II. İncelediğimiz bu kanünnâmenin, Nişancı Karamanlı Mehmed Paşa'nın vezirâzamlığı sırasında (1477-1481) düzenlendiği tahmin olunmaktadır. Bu kanünnâmeyi toplama ve tertip etme vazifesi nişancı (tevkîî) Leys-zâde Mustafa oğlu Mehmed'e emredilmiştir. Bir bakıma Şer'at için müftî ne ise, örfî kanunlar için nişancı da öyle sayılır (bunu belirtmek için Koca Nişancı Celâl-zâde'ye

devrinde alınmış bir kısım önlemlerin kaldırılması sonucunu vermiştir. Bunu, evkaf ve emlâkin idaresinde, yerel bey ailelerine verilen ödünlerde ve devletin daha esnek politikasında kanıtlayabiliyoruz.

11. Murad dönemine (1421-1451) ait oldukça bol vesika malzemesi, bu dönemde klâsik şekilleriyle devlet teşkilâtında örfî hukukun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu belgeler arasında en ayrıntılı olanı, 1431 tarihli *Arvanid-ili* timar defteri (yay. H. İnalçık, TTK, 1954), timar sisteminin, örfî Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla reâyâ statülerinin, özette 16. yüzyılda gördüğümüz gelişmiş teşkilât esaslarıyla teâmüllerin daha o zaman yerleşmiş bulunduğunu göstermektedir. Esâsen, Fâtih kanûnnamesi büyük kısmı itibarıyla 1451'den önceki kanûnların bir araya getirilmesi ile vücut bulacaktır.

Osmanlı örfî hukukunun gelişmesinde Fâtih devri kesin bir dönüm noktasıdır. Osmanlı teşkilâtının ve hukukunun, onun tarafından Bizans örnek alınarak meydana getirildiği varsayımı hayli abartılıdır. Ama, Köprülü'nün de işaret ettiği gibi, vergiler ve başka alanlarda, bazı örfî kanun ve kurumlarda Bizans örneklerinin devam ettiğini son araştırmalar ortaya koymuştur (bkz. çift-hane sistemi).

Fâtih devrindeki hukukî gelişme, bir temel faktöre dayanır; o da İstanbul'un fethinden sonra Fâtih'in sınırsız bir otorite kazanması ve onun mutlak imparatorluğu kesin olarak kurma çabasıdır. İstanbul Fâtih'i, mutlak otoritesini, devlet teşkilâtında, kanûnlarda yaptığı yeniliklerle gerçekleştirmek istemiş, ve mutlak otoritesi sayesinde örfî hukuk üstün bir duruma gelmiştir. İmparatorluğun gerçek kurucusu, Fâtih Sultan Mehmed'dir; Osmanlı hukuk anlayışı ve kanûnlar üzerinde de kesin ve sürekli bir etki yapmış olan Osmanlı hükümdarı Fâtih'tir. Eskiye bakarak, onun getirmiş olduğu derece farkı, sonuçta bir nitelik farkı doğuracak derecede güçlü olmuştur, denebilir. Osmanlı padişahlarının en güçlüsü ve serbest fikirlisi olarak Fâtih, mutlak hükümlerlik otoritesini, devleti belli bir amaca göre düzenleme ve serbestce kanûn koyma doğrultusunda kullanmıştır. Kısaca o, yasa ve kanûn hükümdarı olmuştur (Onun döneminde yayımlanmış yasaknâmeler için bak. R. Anhegger ve H. İnalçık, *Kanûnnâme-i Sultânî her müceb-i Orf-i Osmânî*, Ankara: TTK 1956).

Devlet içinde mutlak otoritesini kurmak için Fâtih, ilkin ulemadan güçlü vezir Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırdı ve ondan sonra, bir tanesi (Karamânî Mehmed) müstesna tüm vezirâzamlarını kulları arasından seçti. Ulemeden Karamanlı vezirâzam Mehmed Paşa (1477-1481) ise, örfî hukukun, yani Padişah otoritesinin kuvvetlenmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur. Fâtih'in çağdaşı büyük âlim Kemal Paşa-zâde, merkezî devlet otoritesinin kurulması bakımından kul sisteminin önemini belirtir.

Fâtih, ayrı konularda hüküm-ferman formunda olarak çıkardığı bir çok kanûnlardan (bak. R. Anhegger ve H. İnalçık, *Kanûnnâme-i Sultânî*), başka iki genel kanûnnâme ilân etmiştir. Bunlar, İslâm hukuk nazariyesi karşısında, şekil ve içeriği bakımından kuşkusuz önemli bir yenilik teşkil ederler: *Şer'iat*

olduğu bilincini besliyordu. Bu nokta, kanûnnâmenin dibâcesinde nişancı'nın ifadesinden de bellidir. Nişancıya göre, bunca fütuhât ve özellikle İstanbul fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fâtih'in, atalarının kanûnlarını toplayıp tamamlamak suretiyle bir kanûnnâme vücuda getirmesi zorunlu görülmüştür. Burada, Türk-Mogol hukukunda töre ve yasaların, imparatorluk kuran büyük hakanlar tarafından zamansız ebedi kanûnlar olarak ilân edildiği hatırlanabilir.

Bu kanûnların ve teşkilâtın büyük bir bölümünün, Fâtih'in hatt-i hümayununda söylendiği gibi, ondan önceye ait olduğuna kuşku yoktur. "Kanûnumdur" veya "Emrim olmuştur" ifadelerini kullandığı noktalarda dahi, Fâtih'in çok kez eski teamül ve kuralları onaylamaktan başka bir şey yapmadığı söylenebilir. Fakat "defterdarlık ve nişancılık verilmek Sahn müderrislerine dahi kanûnumdur" dediği zaman bu kuralın, kendisi tarafından konduğu kuşku götürmez. Sahn medreselerinin onun tarafından teşkilâtlandırıldığı biliyoruz. Hükümet adamlarının ayrı bir arz odasında Padişaha arza çıkmaları yönteminin, yine ilk kez onun tarafından ihdâs edilmiş olduğu başka kaynaklardan bilinmektedir. Bir yerde açık olarak teamülü değiştirdiğini şöyle belirtir: "Cenâb-i şerifimle kimesne tam yemek kanûnum değildir, meğer ehl-i iyâlden ola. Ecdâd-i izâmım vüzerâsile yerlerimmiş, ben ref' etmişimdir". Yaptığı öbür değişiklikler, teşrifatta, merâtipte, maaş miktarlarında olmalıdır. Biz kanûnname dediği geçen memuriyetleri, hizmetleri ve teâmülleri, daha II. Murad devrine ait vesikalarda tespit edebilmekteyiz.

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeye değer. Daha I. Bayezid, Kosova harb meydanında (1389) Kardeşi Ya'kub'u idam ettiği zaman, bir iç harbi önlemek için vezirlerin reyile bunu yaptığı işaret edilmiştir. Sonradan, onun oğulları arasındaki iç savaş, aynı hareketi haklı gösterecek derecede devleti temelinden sarsmıştır. I. Mehmed, büyük oğlu Murad'ı veliahd yaptığı zaman, iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için önlem almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanan ve Bizans ve Karamanoğlu ile birleşen kardeşi Mustafâ'yı yakalayıp idam etti. Bizans tarihçisi Dukas, bununla ilgili olarak Osmanlılarda kardeş katlinin eski bir âdet olduğunu işaret eder. Fâtih tahta çıkar çıkmaz, atalarının yaptığı gibi, küçük kardeşi Ahmed'i ortadan kaldırdı. O, bu eski teâmülü kanûnnâmesinde, "Karındaşların nizâm-î âlem için katl etmek münâsibdir, ekser ulema dahi tecvîz etmiştir" formülüyle ifade etti. İslâm cemâatini anarşiden kurtarma kaygısıyla ulemanın câiz gördüğünü belirtmesi önemlidir. Yoksa, bunu mutlak bir kural olarak koymadı.

Devlet büyüklerine ait birinci bâb şu şekilde biter: "Bu kadar ahvâl-i saltanata nizam verildi, şimden sonra gelen evlâd-i kiramımdan dahi islâhına sa'y etsünler". Burada Fâtih'in, koyduğu kanûnların islâh edilebileceğini kabul etmesi, hukuk görüşü bakımından önemli belirtilmeğe değer bir noktadır.

Fâtih'in bu kanûnnâmesinde, devlet teşkilâtına ait nizam ve kuralların ancak bir kısmı girmiştir. Fâtih'in ikinci kanûnnâmesi reâyâ kanûnudur; yani daha çok vergi yükümlüsü tebaanın vereceği örfî vergileri gösterir. Böylece

"müftî-i kanûn" lakabı verilmiştir). Padişahın çıkardığı bütün örfî kanunlar, nişancının elinden geçer; zira onların tasdiki, yani Padişah tuğrasının çekilmesi nişancı eliyle yapılır. Obür yandan, vergi sisteminin, timar teşkilâtının, arazi tasarrufunun kütük defterleri niteliğindeki tahrir defterleri, onun kontrolü altındadır. Örfî hukukun hâkim olduğu alana ait hüküm ve kanunlar (sancak kanunnâmeleri) çoğu kez bu defterlerin ilk sahifelerine kaydedilir. Kanunların en son tasdikli nüshaları daima nişancının eli altındadır. Örfî hukuka ait meselelerde son geçerli kanûnu bildiren son makam nişancıdır ve bunun için kendisine başvurulur. Onun içindir ki, Fâtih, kanunların toplanması ve kanunnâmesinin yazılması işini nişancıya havale etmiştir. Genellikle sultanî kanunların, nişancılar tarafından (en tanınmışları 16. yüzyılda yaşamış Celâl-zâde Mustafa, Hamza Paşa) tertip olunduğunu göreceğiz.

Teşkilât kanunnâmesi, doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kuralları, yani tam anlamıyla örfî kanunları içine almaktadır. Metinde Fâtih, "ahvâl-i saltanata nizâm" verdiğini belirtmiştir. Hükümetin kuruluş tarzı, hükümet erkânı, yetkileri ve protokol, Padişahla ilişkileri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve emeklilikleri, cezalar, hepsi, Şerî'atle değil, Padişahın iradesiyle belirlenen konulardır. Kanunnâmede, saraya ait hizmet sahiplerinin de devlet teşkilâtı içinde gösterilmesi, patrimonial Osmanlı idaresinin niteliğiyle ilgili bir özelliktir. Zira, Saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün (Max Weber: household) teşkil ederler. Padişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle kapısındaki hükümet hizmetleri aynı nitelikte sayılmakta ve hükümet makamlarına Saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir (Kul sistemi için bak. "ghulâm", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı). Obür yandan dikkate değer bir nokta, devlet hizmetlisi olarak ulemanın da teşkilât içinde yeri ve merâtibi gösterilmiştir.

Örfî kanunlar, Padişah fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılır. Zira örfî kanunların kaynağı ve dayanağı Padişah iradesidir. Bunlar, birer Padişah emrinden ibarettir, genel fermanlarda bulunan tüm öğeleri taşır. Bu sebepten bu kanunnâmenin en üst yerinde Padişahın el yazısı, hatt-i hümayûnu yer almıştır. Bu özellik, onun hükümdarın iradesinden çıkan resmi bir kanun mecellesi olduğunu kanıtlar. Böylece, bu kanunnâme maddeleri, kendisiyle amel edilmesi (ma'mûlün bih) zorunlu hukukî kurallar halini alır.

İşaret edilmesi gereken bir nokta da, bu kanunnâmenin "ebed'ül âbâd ma'mûlün bih" olmak için vücade getirilmiş olmasıdır. Osmanlı hukukunda, aslında, bir Padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanunlar ve akd ettiği andlaşmalar, verdiği beratlar kendisinden sonra gelen padişahları bağlamaz.

Yürürlükte kalmaları için yeni padişahın, bunları ayrıca tasdik etmesi (mukarrer kılması) gerekir. Fâtih, bu kanunların atası ve dedesi kanunları olduğunu belirtiyor ve "benim dahi kanunumdur" ibaresiyle bu tasdik durumunu tamamlıyor. Fakat fazla olarak, kendisinden sonra gelecek padişahları bu kanunla bağlamak istiyor ve kuşkusuz böylece kendisine kanun koyucu olarak özel bir yer vermiş oluyor. Gerçekte İstanbul Fâtih'i, imparatorluğun ilk ve gerçek kurucusu

Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet

kanûnnâmelerin, biri askerî, diğeri reâyâyâ ait olmak üzere ikiye ayrılması, Osmanlı devletinin sınıflar statüsüne ait temel anlayışı, askerî ve reaya statüsündeki temel ayrılık prensibini yansıtır. Askerî içeriğine, devlet hizmetinde olup berat ile maaş alan bütün sınıflar girer. Onlar kadıaskerin hükmü altındadır. Reâyâ, askerî sınıf dışında vergi veren bütün tebaa, tarımcı, esnaf ve tüccardır. Bu açıklamalar, Osmanlı devletinde dînî -Şer'î kurallar dışında bir hukuk düzeni olmadığını ileri sürenler için, umarız ki, yeterince bilgi ve kanıt sağlamıştır.

Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet

İslâm'ı incelerken temel olarak iki farklı yaklaşım gerçekleştirilmiştir. Dinin sıkı yorumu, yalnız Kur'an ve Sünnet'te ortaya konan İslâm'ın değişmez ve ebedî ilkelerine dayanan bir yorum önermektedir. Bu temel kaynaklardan getirilen delillerle, "hakimiyetin Allah'a ait olduğu; aslında kâinatın bir olan Allah'ın mülkü olduğu ve bu yüzden hukukun bir tek kaynağı bulunduğu" belirtilmiştir. Buna göre, Allah'ın emirleri, insan topluluklarını, devlet de dahil, bütün cihani yönetir.

Başlangıçta belirtemiliyiz ki, bu sıkı sünnet yorumu, İslâm'ın birliği ve devamlılığı bakımından İslâm tarihi boyunca çok önemli bir rol oynamıştır. İslâm, zaman ve mekân içerisinde birlik ve bütünlüğünü sadece, Şâfi'i, Mâlik ve İbn Teymiyye gibi büyük fakih imamın sayesinde korumuştur. Kaynaklara sadık gerçek İslâm'ın tanımını yaparak onlar, İslâm'ı, farklı tarihî süreçlerinde karşılaştığı yıkıcı saldırılardan korumuşlardır. Kuşku yok ki, İslâm benzersiz bir inanç sistemi olarak devamlılığını ve sağlamlığını, bu çizgiyi canla başla takib eden bu kişilere borçludur. Kanun yapan, koyduğu kanunun İslâm Şerî'atı'na uygun olduğundan emin olmak için her zaman kendini, dinî otoritenin fikrini almaya zorunlu hissetmiştir. Bu düşünce okulu, büyük imanların birincil kaynaklara dayanarak getirdiği yorumun dışında herhangi bir yeniliğe, bid'ata izin verilmeyeceğine inanmıştır. M. Birgivi ve Kadî-zâdeliler, dinde taassubu benimsemişler ve Osmanlı toplumunda tespit ettikleri yirmibir bid'ata karşı camilerde vaazlarıyla savaş açmışlardır. Bir İslâm devleti olarak Osmanlı devleti, esas itibarıyla Şerî'at'ın üstünlüğü ilkesini izlemiştir. Meselâ, bir Hıristiyan devlete kapitülasyon verilirken veya bir madde değiştirilirken mutlaka şeyhülislâmın fetvası alınır.

Öyle görünmektedir ki, ilk Osmanlı sultanları hukukî kuralları koyarken, hatta önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar, daha sonra aynı amaç için şeyhülislâmlık makamını kurmuşlardır. Ancak, Osmanlı tarihinin sonraki dönemlerinde, özellikle Fâtih'den sonra, yönetime ait alanlar, kanun yapma faaliyeti bakımından Sultan'a özgü sayılmıştır. Bu özel alanlarda Şerî'at, ya da dogmatik yorum, çeşitli kamu kurumlarını açıklamakta yeterli görülmemiştir.¹ Burada, karşı bir yöntem olarak deneysel (*empirical*), tarihsel yaklaşım, vazgeçilmez bir zaruret olarak kabul edilmiştir.

¹ Bu yazının aklı, Prof. İştîyak Hüseyin Kureshî anısına düzenlenen bir konferanslar serisinde Karachi Üniversitesinde okunmuş, daha sonra şu eserde yayımlanmıştır: *Şar'ia, Unmu, Kihlâfa*, ed. Y. A. Hashmi, Karachi, 1987; yazıyı Türkçe'ye çeviren Dr. Mehmet Paçacı'ya teşekkür borcunu burada yerine getirmekten mutluyum. Çeviri tarafından gözden geçirilmiş, bazı ilâve ve değişiklikler yapılmıştır.

² "Kanun ve Kânûnâme" için bkz. *Encyclopaedia of Islam*, 2. ed. IV, 556-565 (H. Inalcik).

altında büyük bir tehlike karşısında kalınca, güçlü bir Hilâfet, onu destekleyen güçlü bir devlet, İslâm'ın hayatta kalması için bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir.

Ne var ki, bağımsız sırf dıvı bir otoritenin oluşturulması, aynı zamanda bağımsız bir kanun yapıcı otoritenin de kurulması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, zamanla, Şerî'at'ın çözüm için bir kural koymadığı durumlar ortaya çıkmakta idi. Fetvâ kurumu, her zaman, özellikle kamu işlerinde yeterli değildi. Sultan tarafından verilen hükümler, bazen Şerî'at la uyumlu görünmese bile, sivil otoritenin devamı nihâf olarak Müslümanlar'ın hayrı için zorunlu kabul edilerek, uygulama alanına konmuştur. Bu kurallar, tamamiyle bağımsız bir hukuk konusu olarak, Şerî'at ile yan yana mevcut devlet hukuku anlamına gelen 'kânün'³ veya 'zevâbit' terimleriyle adlandırılmıştır. Tarihsel olarak, Sultan'ın dinî otoriteye dayanmayan bağımsız egemenliğinin ve bağımsız olarak kanun yapma faaliyetinin bu gelişimi, onuncu ve onbirinci yüzyıllarda İran'da Büveyhîoğulları'nın ve Türk Selçuklular'ın fiilen egemen olmasıyla güç kazanmıştır. Özellikle, Selçuklu sultanının askerî-siyasî otoritesi, o zaman İslâm dünyası ve Hilâfet'in içine düştüğü anarşiden kurtarılması için hayati bir zaruret olarak karşılanmıştır. Böylece, mutlak otorite ve adalet kavramlarına dayanan eski İran devlet anlayışı, Müslüman siyaset teorilerinde yaygın hale gelirken,⁴ güçlü Türk hanedanları devlet idaresinde fiilen bir kuvvet ayrılığı prensibi getirmişlerdir. Onlar, Orta Asya Bozkır devletinin beg-kagan ve törü-yasa geleneklerini yürürlüğe koydular ve bunu, Ortadoğu topraklarında kurdukları devletlerde hükümdar otoritesinin temeli yaptılar. Başka bir deyişle, onuncu ve onbirinci yüzyıllarda İslâm topraklarında Türk devletlerinin kurulmasıyla beraber, devlet ve hukuk kavramında, bağımsız sivil otorite ve onun kanun koyucu gücü lehine derin bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Türk yöneticiler, kamu otoritesi ve bu otoritenin mutlak bağımsızlığı konularında çok duyarlı idiler ve kamu yönetimini daima kendi devlet ve hukuk anlayışları doğrultusunda örgütleme hakkına sahip oldukları kanısını taşıyorlardı. Şekil bakımından yasalar, pratik alanlarda sultanın emirleri biçiminde çıkmakla beraber, teoride genel kurallar, kanun olarak yorumlandı ve zaman zaman tutucu ulemanın eleştirilerine hedef oldu (Ulug Bey'in şeriatçılarca katli olayı ve Osmanlılar'da Kadızâdeli vâizlerin sebep oldukları kargaşa); fakat genelde, Şerî'at'ın ruhuna aykırı olmadıkları iddia olundu. İslâm dünyasında Osmanlılar'dan önce kodifiye edilmiş gerçek bir kanun mecellesi bize ulaşmamışsa da, temel kuralları formüle eden bu gibi sultanî emirler, Şerî'at ile yan yana bir sivil hukuk alanı oluşturmuştur. Bu yeni eğilim Al-Mâverdî (öl. 1058) ve gibi büyük fakihlerin

³ Bkz. "Kânün" *El.*, 2. ed. 559-560; Z. Barnî'de devlet kanunlarına zâbita (çoğulu zevâbit) denmektedir (bak. aşağıda not 6).

⁴ İran devlet geleneği, Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* adlı kitabında ayrıntılarıyla anlatılmıştır. bak. H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri". *Reşid Rahmeti Arat için*, Ankara 1969, bu ciltte no. 1 makale; Halife ile Tugrul Bey'in ilişkileri üzerinde önemli bir kaynak için şimdi bak. Ali Sevim, *Belgeler*. XV.

Genel olarak İslâm hukukunda sosyal-tarihsel yöntem, fiilî şartlar ve durumlarla ve belli bir durumun ortaya çıkmasına yol açan süreçlerle ilgilidir. İslâm hukuku, Şerî'at'ın kapsamını genişletirken bizzat İslâm fukahasının, sosyal muâmelât alanında kıyas ve öteki yorumlarla, emirik yönetime yabancı olmadığını belirtmek gerekir. Fıkıh, İslâm cemaatinin bir bütün olarak yanılmazlığı prensibi, yani icmâ'in (*consensus*) uygulanması ile gelişip büyümüştür. Ondokuzuncu yüzyılda *ictihâd* kapısının açılmasını savunan ulema ve düşünürler, İslâm hukukunun bu dinamik ilkesini en geniş bir şekilde uygulamaya yöneldiler. Bilindiği üzere, özellikle *icmâ'*, *istihsân* ve *istislâh* ilkelerini savunan ulema, Osmanlı'nın resmi mezhebi olan Hanefî mezhebine mensub idiler. Osmanlı fakîhi Muhammed el Fenârî, *istislâh* ilkesini genişleten ulema arasında sayılır. İstihsâna bir misâl vermek gerekirse, Osmanlı Şeyhülislamı Ebûssu'ûd, onaltıncı yüzyılda Osmanlı toplumunda yaygın olarak yerleşmiş para vakıflarını onaylamıştır. Bunu yaparken onun gerekçesi, binlerce fakir insanın, ulemanın, öğrencilerin ve imaretlerin bundan yararlandığı ve para vakfının kaldırılması halinde Müslüman toplumunun bundan büyük zarar göreceği idi.² Böylece, toplumun faydası ilkesi, para vakıflarının Şerî'at'ca onaylanmasında kullanıldı. Oysa, Hanbelî mezhebinde bir âlim, Mehmed Birgivi, para vakıflarının ribâya bulaştığı ve dolayısıyla Şerî'at'a aykırı olduğu gerekçesiyle Şeyhülislam'a şiddetle saldırdı. Verdikleri hükümlerde ve islahat önlemlerinde çoğu Osmanlı hukukçusu ve bürokratu, toplumun ve devletin ihtiyaçlarına yanıt vermek için her zaman *istihsân* prensibine, yani Müslüman cemaatinin genel menfaati ilkesine başvurmuştur. Kısacası, özellikle Müslüman toplumun temel ihtiyaçları sözkonusu olduğunda, bizzat ulema açıkça, İslâm hukukunun bu gelişmeci ilkesine bağlı kalmışlardır.

İslâm tarihinde, en azından belli bir dönemden sonra, yalnız Sultan'ın mutlak yetkisiyle çıkarılan ve uygulanan kanunlar da mevcut olmuştur. Bağımsız bir hukuk, bağımsız bir siyasi yetkinin varlığını gerektirir. Burada İslâm için temel soru, ayrı bağımsız bir kurum olarak böyle bir siyasi otoritenin İslâm'da bir gereklilik olup olmadığıdır. Başka bir ifadeyle, temel sorun, gerçekten islâmî emirlerin, dışarıdan zorlayıcı bir otoriteye ihtiyaç duyup duymadığıdır. Tarihte, bir İslâm cemaatinin ve Şerî'at'ın, kendi siyasi otoritesi olmadan bir gayri müslim devletin yönetiminde varlığını sürdürdüğü dönemler olmuştur; İran'da Mogol İlhanîler dönemi, Rusya ve Avrupa koloni yönetimi gibi. İslâm tarihinde bu soru, dünyevî bir gücün veya devletin varolması gerektiği şeklinde cevaplanmıştır.

Daha sonraki zamanlarda aynı soru, İslâm ve Müslümanlar için hayatî bir önem kazanmıştır. Özellikle sünî İslâm, Şîîler'in ve Haçlılar'ın saldırıları

² Bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1973, 184, daha ayrıntılı olarak, O.L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamma âit Tencike Defterleri", *Belgeler (TTK)*, III (1968), 1-479; O.L. Barkan ve E.H. Ayverdi, *Istanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, bu çeşit vakıfların yaygınlığını gösterir.

Sultan Gazneli Mahmud (998-1030) zamanında canlanan eski İran saray nasihatnâme literatürüne kadar götürülebilir. Oldukça benzeri fikirleri, 1071'de yazılan Türkçe *Kutadgu Bilig*'de de bulmak mümkündür. Öyle görünmektedir ki, bu iki eser Gaznevi döneminde yazılmış ortak bir kaynağı kullanmaktadırlar. Bu dönemde İranlı bürokratlar, Hilâfet'in evrensel egemenlik iddiası karşısında sultanların otoritesini güçlendirmek için dikkatlerini eski İran siyaset teorisine çevirmişlerdi. Pendlâme ve nasihatnâme türündeki edebiyat, özellikle Türk hanedanlar ve İran etkisi dönemini izliyerek İslâm topraklarında hızla gelişti. Bilindiği gibi, Gazâlî de aynı tarzda bir eser (*Kimyâ-yi Sa'âdet*) yazmıştır.

Ziyâeddin Barnî'den bir yüzyıl sonra başka bir Türk tarihçi ve devlet adamı, Tursun Bey, benzeri bir teori üzerinde yorum yapıyordu. Tursun Bey'e göre "her insan toplumu, İslâm toplumu da dahil olmak üzere, bekası için sivil bir otoriteyi kabul etmelidir." Ona göre "siyaset (*siyâse*) hikmete dayanıyorsa, insan tabiatında mevcut bulunan ve iki cihanda, bu dünyada ve öteki dünyada, mutluluğa götüren mükemmeli gerçekleştirir. Bu tür bir siyaset, ilâhî siyaset olarak adlandırılır ve buna nâmûs, ya da dindar kişinin diliyle şerî'at denir. Bunun kurucusuna da peygamber denir. Ancak, otorite (*tedbîr*) bu düzeyde değilse ve Cengiz Han'ın yaptığı gibi bu dünyada düzen kurmayı başarmak amacıyla sadece akla dayanırsa (*tedbîr-i akl*), buna 'sultânî siyaset' (*siyâset-i sultânî*) veya 'pâdişâh yasağı' (*yasag-i pâdişâhî*) denir. Başka bir deyişle, buna biz örf deriz."¹¹ (Fâtih'in kanun niteliğindeki fermanlarını içeren bir mecmuaya, *Kanûn-nâme-yi Sultânî ber Müceb-i 'Örf-i Osmânî* adı verilmiştir).¹²

Tursun Bey devamla, "ikisinden herhangi birinin gerçekleşmesi kesinlikle bir padişahın varlığına bağlıdır. Dinde kanun yapıcıya, yani peygambere her çağda ihtiyaç yoktur. Çünkü ilâhî hukuk, meselâ İslâm, (insanlar arasında) kıyamete kadar dünyevî ve uhrevî uyum için yeterlidir. Ancak padişahın (sivil otoritenin) varlığı her çağda bir zorunluluktur" demektedir. "Dünya işlerine (*maslahâ*) her çağda ilgi gösterilmesi gerektiği için, bu dünyanın gündelik işlerini yürütmede mutlak bir yetki (*vilâye*) sahibi bulunmalıdır. Onun otoritesinin yürümesi kesintiye uğrarsa, insanlar en iyi koşullarda yaşamayı sürdüremezler ve belki de hepsi yok olur."¹³

Tursun Bey, Barnî ile tam bir uyum halinde, İslâm dünyasında çok önceden oluşturulmuş bir görüşü ifade etmekte; Şerî'at'ın ve İslâm toplumunda barış ve refahın sivil bir otoritenin varlığına dayanması gerektiği teorisini dile getirmektedir. Barnî'nin, siyasette mükemmel hükümdarlar olarak İran

¹¹ *The History of Mehmed the Conqueror*, H. İnalcık ve R. Murphey tarafından tıpkıbasım olarak İngilizce özetini birlikte yayınlanan metin: Minneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica, 1978, Metin: 7b-14a. Tursun, üniü Beylerbeyi Hamza Paşa'nın oğludur. Siyaset teorisinde Nasîreddin Tûsî'yi izlemiş görünmektedir. Örf üzerinde bak. *İslâm Ansiklopedisi*, "Örf" maddesi.

¹² R. Anhegger ve H. İnalcık tarafından yayınlanmıştır, Ankara: TTK, 1954.

¹³ A.g.e., 9a., unutulmamalıdır ki, Tursun Bey bu satırları, Fâtih'in ölümü üzerine meydana gelen anarşi ve Bayezid-Cem mücadelesi döneminde yazmaktadır.

kitaplarında bir yansıma bulmuştur. Al-Mâverdî, Şerî'at'ın uygulanmasını teminat altına alan bir araç olarak ve Müslüman toplumunun iyiliği ve bekası için, dinden kaynaklanmayan bir kuvvetin (*kuvvetü's-saltana* veya *emâra*) gerekliliğini belirtmiştir.⁵ O, birbirinden ayrı şeyler olarak, dinin korunması (*hirâsatu'd-dîn*) ve *siyâsatu'd-dünyâ* dan söz etmektedir. Başka bir deyişle, burada da, İslâm'ın ve halkın hayr prensibi (İslâmî terminoloji ile *istislâh*), bağımsız siyasi otoriteyi ve onun kural koyma gücünü geçerli kılan ilke olarak kabul edilmiştir. Aynı mantık, Sultan'ın otoritesinin bağımsız niteliğini ve bağımsız kanun yapma yetkisini savunmak için Osmanlılar zamanında da tekrarlanmış, bu durumu ifade için daima 'Şer' ve Kanûn' ve 'Din ü Devlet' terimleri kullanılmıştır.

Diğer taraftan, siyaset hakkındaki empirik teoriler, İslâmî olmayan kaynaklara dayanan ahlâk ilminin bir bölümünü oluşturan siyâset-nâme, nasîhat-nâme gibi bağımsız bir literatür tarzını ortaya çıkardı. Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sı kadar ünlü olmasa da, Ziyâeddîn Barnî'nin⁶ eseri (yazılışı 1359), İran-Türk saltanat ve hukuk teorisinin dikkat çekici bir ürünüdür. Barnî, İslâm devletinde hükümdarın bağımsız olarak kanun yapma yetkisine sahip olma gereğini açıklarken, bunu düzenli dinî bir toplum hayatının ön koşulu olarak kabul etmiş, kâdir-i mutlak bir devlet teorisinden hareket etmiştir. Müslüman halkın bekası, düzeni ve bizzat Şerî'at'ın uygulanabilmesi için, mutlak güce sahip bir yöneticinin zorunlu olduğu savunulmuştur. Barnî der ki, İslâmî sünnete aykırı 'şehinşâh yönetimi', ancak Husrev Pervîz'in ve eski İran'ın öteki büyük imparatorlarının politikalarını izlemekle sürdürülebilir.⁷ Barnî devamla, "peygamberlik dinden kusursuzluktur, hükümdarlık ise dünyevi kutluluk ve mutluluğun kusursuzludur. Bu iki mükemmellik birbirine karşı ve zıttır; bunların biraraya gelmesi imkân sınırları içinde değildir" demektedir.⁸ "Fakat" der, Barnî "gerçek Kelâm'ın yüceliğini, İslâm'ın üstünlüğünü, hakikatin gücünü garanti altına almak ve İslâm'ın düşmanlarını ve karşıtlarını bertaraf etmek ve dinin emirlerini ifa ve otoritesini yerleştirmek için İslâm yöneticilerinin, İran imparatorlarının siyasetini izlemeleri bir zorunluluk haline gelmiştir".⁹ Sultan'ın mutlak otoritesi hakkındaki bu ifade, Barnî'nin tüm siyasî teorisi için anahtar niteliğindedir. Soylu bir Türk ailesinden gelen ve Sultan Muhammed bn. Tugluk'a danışmanlık yapan Barnî, *Fatâvâ-yi Jahândârî* (Hükümet İlkeleri) adlı kitabını, yaklaşık 1359'da yazmıştır. Aligarhlı bilimadamı Muhammed Habîb'e göre, Barnî, "Müslümanlar arasında seküler hukuku meşrûlaştıran ilk teorisyendir".¹⁰ Aslında Barnî'nin kaynağı,

⁵ *Al-Ahkâmü's-Sultânîyye*, Türkçe'ye çev. Dr. A. Şafak, İstanbul, tarihsiz, 77-78. İngilizce çevirisi: W.H. Wabba, *The Ordinances of Government*, Dohar, Qatar 1996.

⁶ *Fatâvâ-yi Jahândârî*, ed. Dr. A. Saleem Khan, Lahore, Research Society of Pakistan, University of Punjab, 1972; kaynağın analizi için bkz. M. Habib, Dr. Afsar, *Political Theory of Delhi Sultanate*, Allahabad, Kitab Bahal, tarihsiz.

⁷ Habib ve Afsar, 39.

⁸ Aynı yer.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ *A.g.e.*, 139.

en gelişmiş şekli. İslâm devletinin en merkeziyetçi ve otokratik örneği olan Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşmiştir. Bugün Türkiye'nin, seküler siyasi sistemle yönetilen tek İslâm ülkesi olması ve diğer İslâm ülkelerinden farklı bir yol izlemesi olgusunun, büyük oranda Osmanlı geçmişinin deneyimine dayandığını söylersek, abartmış olmayız. Tarihte Türk devlet geleneğini temsil eden hanedanlar yönetimindeki bazı İslâm topluluklarının da, bir bakıma, benzeri bir deneyimden geçtiklerini söylemek mümkündür.

Kim toplamış olursa olsun, *Tüzükât-i Timuri* gibi eserler, eski Türk-Mogol devlet geleneği ile ilişkilendirilebilir ve Fâtih Sultan Mehmed'in kanûnnâmeleri ile karşılaştırılabilir. *Kutadgu Bilig* gibi temel olarak eski İran geleneğini izleyen *Âyîn-i Ekberî* de, form ve işlev bakımından aynı kategoriye yerleştirilebilir.

Devlet hukukunu oluşturmaya gelince, bu süreç üç kaynağa indirgenbilir. İlkın, çoğu kanun veya kanunnâmeler, kaynağı bakımından, nesiller boyunca halk tarafından izlenen ve uygulanan yerel örf ve âdetleri esas almaktadır.¹⁸ Hükümdarın yaptığı, sadece, bunlara hukukîlik kazandırmaktan ibarettir. Böylece, Sultanın örfü, yahut dünyevi otoritesi, yerel âdetleri devlet hukukuna çeviren anahtar etmendır. Sâniyen, hükümdarın egemen gücü, eski İran ve Türk kaynaklarından gelen uygulama ve kavramları devlet hukukuna dönüştürmekte idi. Üçüncü olarak, günün ihtiyaçlarına cevap veren fermanlar, genel kuralları içerdiği zaman birer kanun niteliğini kazanıyordu (bunun için en iyi misâl, R. Anhegger'le beraber yayınladığımız *Kânûnnâme-yi Sultânî her Müceb-i 'Orfi Osmânî*deki kanun-fermanlar ve yasaknâmelerdir).

Öyle görünmektedir ki, Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasında bir paralellik vardır. Her ikisinin de, Orta Asya Türk devletlerine çıkan aynı köklere sahip oldukları hatırlanırsa, bu paralellik oldukça tabiidir. Hindistan'da yeni çağda büyük bir imparatorluk kuran Babur'un, Timur soyundan geldiği, anılarını Türkçe yazdığı hatırlanmalıdır.

Burada, Osmanlılar'ın ve onlardan önceki öteki Türk devletlerinin, halkın 'maslahatı' alanında ortaya çıkan sorunlara, örf, âdet ve hükümdarın otoritesine dayanan kanunları kullanarak nasıl çözüm bulabildiklerini göstermeye çalıştık. Ancak, İslâm devleti olarak onların hepsi, önceden prensip olarak her hususta Şerî'at'ın üstünlüğünü kabul etmiştir. Osmanlı Kânûn-i Esâsî'si "devletin dîni dîn-i İslâm'dır" derken, öbür taraftan bürokratlar, Fransız kanunlarını tercüme edip uygulamakta, bunu dîn ve devletin selâmeti için yaptıklarını ileri sürmekte idiler.

Özetlemek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu ve daha önceki Müslüman devletlerinde kamu hayatına ilişkin yeni durumlarda bağımsız bir kanun koyma faaliyeti bir zaruret olarak, yine bir İslâmî kurala, istislâh ve istihşân kuralına göre meşrûlaştırılmıştır.

¹⁸ Bkz. H. Inalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1. (1969), 111-114.

hükümdarlarıyla Türk Hanları'nı yan yana zikrettiği belirtilmelidir. İslâm devleti kavramına Türk katkısı, sadece Sultan'ın otoritesinin mutlak şekilde hakimiyetli olduğu noktasında değil, aynı zamanda genel hukuk ve adaletin yorumlanmasında da kendini gösterir.

İ.S. sekizinci yüzyıla kadar giden en eski kaynaklarımıza göre, Orta Asya Türk Hükümdarlığı, Kağan'ın tahta oturduğunda ilân ettiği *törü* veya *yasa* ya, yani imparatorluğun düzenini belirleyen bir temel kanuna dayanmaktadır. Başka bir deyişle, hükümdarlık otorite ve gücünün, *törü* veya *yasa*'nın ilânıyla oluştuğuna inanılmıştır. Bunun yazılı kanıtı, Orhon Kök Türk yazıtlarında tekrar tekrar ifade edilmiştir.¹⁴ Aynı uygulamaya yüzyıllar sonra, Osmanlı Sultanı, İstanbul Fâtih'i ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu II. Mehmed'in hükümdarlığında da (1451-1481) tanık olmaktayız. II. Mehmed, kendi devletinin temel kanunları olarak biri devlet düzenini, öteki tebaanın statüsünü belirleyen iki kanunnâme ilân etmiştir.¹⁵ Bu kanunnâmeler, doğrudan doğruya herhangi bir Şer'i'at ilkesini içermemektedir; sadece İmparatorluğun kamu kurumlarının oluşturulmasını ele almaktadır.

İran hükümdarlık teorisi ile yan yana Türk devlet ve hukuk kavramı, Karahanlı Hakanı için bir öğüt kitabı olarak 1071'de yazılan *Kutadgu Bilig*'de açıklanmıştır.¹⁶

Kutadgu Bilig, sık sık, hükümdarlığın, *törü* üzerine oturduğunu belirtmektedir.¹⁷ Hükümdar, saltanatını ve halkını iki temele göre örgütler. Ona göre, "bir saltanatı iki şey oluşturur: hikmet ve *törü*." Başka bir yerde Yûsuf, "hükümdarlık iyidir, fakat *törü* daha iyidir" der. Türk devlet kavramında Kağan'ın *törüsü*, Kut'tan ayrı düşünülemez. Hükümdar olabilmek için Tanrı'nın Kut'una mazhar olmak gerekir. Egemenliğin tanrısal kaynağı hakkında Türk devlet anlayışı, İslâmî dönemin egemenlik kavramı ile (zıllullâh – Tanrı'nın dünya yüzünde gölgesi) özdeşleştirilmiş ve Türk-İslâm sultanlıklarında Sultan gücünün mutlak niteliğine katkıda bulunmuştur. Devlet ve egemenlik hakkındaki bu anlayışın, Türklerle beraber siyaseten çökmekte olan İslâm dünyasına giriş, şüphesiz kamu hayatına yeni bir ivme getirmiştir. Zaman içinde, İslâm devletini yeniden örgütleyen ve şer'it'in uygulanmasını garanti altına alan bir araç olarak sultanî kanunlar, İslâm toplumu ve kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Bunun

¹⁴ Metin, Talat Tekin tarafından yeniden yayınlanmış ve incelenmiştir: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Mouton: The Hague 1968; H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyasal Kavramları ve Gelenekleri". Bkz. yukarıda not 4, bu ciltte no. 1.

¹⁵ Bkz. "Kanunnâme" E.I., 2.ed. 562-563.

¹⁶ Yûsuf Khâss Hâjib, *Wisdom of Royal Glory. (Kutadgu Bilig). A Turco-Islamic Mirror for Princes*, İngilizce çeviri Robert Dankoff, Chicago: The University of Chicago Press 1983. Kitap, Farsça'ya "Saadet-bahş ilm" şeklinde tercüme edilmiştir. Muhammed Sabir ise, "The Auspicious Knowledge" şeklinde tercüme etmiştir (bkz. *Hijra Celebrations*, Asia Study Centre, Pashawar 1981, 1, 80), Aslında Uygur Hakanlarının unvanlarında gördüğümüz gibi (*Tarıkıyde Kut bulmuş*), Türkler'de hakimiyet Tanrı tarafından bağışlanan Kut kavramına bağlıdır.

¹⁷ 265-269

Şikâyet Hakkı:

'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mağzar'lar

Şerî'at'ın uygulanması, bir ulu'l-emrin, yani emir sahibi bir siyasi otoritenin varlığını gerektirdiği için ulema, siyasi gücün sağlamaştırılması doğrultusunda gerekli olan kanunları İslâm devletinin zaruri bir kurumu olarak kabul etmiştir. Diğer taraftan, tarihî bir gerçektir ki, 11. yüzyıldan bu yana, İran ve Hindistan'da ortaya çıkan Türk-Müslüman sultanlıklarında, İslâm öncesi İran ve Türk geleneklerinden türeyen kanun ve kurumlar, devletin örgütlenmesinde ve kamu hayatında hayati bir rol oynamıştır.

Büyük sultanların hizmetindeki bürokratlar, 'hükümdara öğüt' (*nasîhatu's-seiâtin*) edebiyatı içerisinde, bu uygulamaları ve kavramları sunmuşlardır. Bu tür eserler, sadece hükümdarları aydınlatmakla kalmamış, aynı zamanda bürokratlara ve devlet adamlarına da kamu idaresinde yol göstermiştir. Osmanlılar'da Şerî'at'tan bağımsız olarak ortaya çıkan geniş kanun yapma faaliyeti, bu nasîhatnâmeler tarafından sağlanan fikirleri izlemiştir. Eski Hind-İran siyaset teorisinden genel temel nazariye, adalet dairesi adıyla şöyle formülendirilmiştir: Hükümdarın gücü askerî güce, askerî güç hazineye, hazine reayamın ödediği vergilere, vergilerin artışı adalete bağlıdır. Bu nedenle akıllı hükümdar, kendi egemenliğini korumak ve gücünü artırmak istiyorsa, reayaya adalette muamele etmeli, zulümden kaçınmalıdır: "Adalet mülkün temelidir".¹⁹ Müslüman devletlerinde tüm bürokratik örgütlenme bu felsefeye dayanır. Bu pratik devlet teorisi, mutlakiyetçi güç-devlet kavramıyla adalet kavramını bağdaştırmakta idi. Sarayın en göze çarpan yeri, *Dâru'l-'Adl* denilen Adalet Kulesi veya Cihân-nümâ'dır. Edirne'de ve İstanbul'da bu sembolik yapılar, tüm saraya hakimdir ve sözde bütün ülkeyi gözetlemektedir. Divân-i Hümayûn, bizzat Padişah'ın başkanlık yapması gerekli bir yüksek adalet divanı sayılmakta; sıradan yurttaş dahi devleti temsil edenlere karşı şikâyetini oraya gelip şahsen ifade edebilmekte idi. Bu kurumun kaynağı Şerî'at değil, tarihî gelenektir.

¹⁹ Bkz. not 4'de "Kutadgu Bilig", bu ciltte, 3 numaralı makale; ayrıca "Adâletnâmeler" *Belgeler*, VII (1965), 49-145; bu ciltte 5 numaralı makale.

Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar

Orta-Doğu devlet ve hükümet sisteminin temel prensibi, özel bir yorumu olan adâlet kavramına dayanır. Bu adâlet kavramı, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi, demektir.¹ Divân-ı hümayûn'un temel görevi budur. Oraya yapılan başvurular, Sultan daima orada hazır bulunduğu inancıyla, doğrudan doğruya Sultana yapılmış başvurular sayılır. Pâdişâhın doğrudan doğruya halktan şikâyet topladığı da olur. Hükümdar, Cuma namazında, ava çıkarken veya sefere giderken veya gelirken, halkın dilekçelerini kabûl eder (bu dilekçeye idare terminolojisinde *rik'a* denir). Halkın şikâyetlerini almak için bu gibi fırsatları hükümdar ne kadar çok tekrarlırsa, o derece âdil sayılır. Hükümdarın dikkatini çekmek ve şikâyet sunmak için saraya yakın yerde ateş yakmak âdetini, 17. yüzyılda İngiliz tüccarları da kullanmışlardır. Hükümdara doğrudan doğruya erişebilme, şu sebepten önemli sayılırdı: Hükümdar, Tanrı'dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak, haksızlığı giderebilecek en yüksek otoritedir. O, kendisinin otoritesini temsil edenlerin hepsinin üstündedir ve onların yaptıkları kötüye kullanmaları ancak o bertaraf edebilir. Bir kelime ile, hükümdar adâletin son başvuru yeridir, bu nedenle de adâletin yerini bulması için toplumda herkes, birey olarak yahut toplu halde, ona şikâyetini götürebilmelidir.

Bu temel anlayış, Osmanlı idaresinde bir takım kurumlar ve onlara bağlı arşivler biçiminde kendini gösterir. Arşivlerimizde *şikâyât defterleri*, *arz-i mahzar*'lar, müftülük arşivlerinde *ma'rûz* adı altında gösterilen vesika koleksiyonundaki malzemenin büyük bir kısmı, hep bu temel kurumun işleyişi ile ilgilidir. Bu yazımızda birbirini tamamlayan iki koleksiyondan, *'arz-i mahzar*'lardan ve *şikâyât defterleri*'nden söz edeceğiz.

Veziirâzamı (veya onun büro şefi sayılan reîsülküttâbı)² ilgilendiren bütün beylik-siyasi işlere ait emirlerin, bu arada hükümdar adâletinin yerine getirilmesi işlemleri bir Pâdişâh hükmüne konu olmuşsa, bu hükümlerin kopyaları veya tutanakları başlangıçta hep *Mühimme defteri*'ne kaydolunurdu. 17. Yüzyılda, Mühimmelere giren hükümler, konularına göre ayrı defterlere geçirilmeye başlandı: böylece *Mühimmeler* yanında *Ecebî defterleri* diye bilinen serî ile

¹ Bak. H. İnalcık, «Adâletnâmeler», *Belgeler*, II (TTK, 1967), 49-52; ve *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson 1973, 89-93.

² H. İnalcık, "Reîsülküttâb", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, 671-683; beylikci onun yardımcısıdır: *ibid.* 674.

Genellikle askerî—resmî kişilerin dilekçesi için yalnızca 'arz kelimesi kullanılır. Reâyânın sundukları 'arz-i hâl'dir. Yahut, kadı doğrudan doğruya bir şikâyet konusu için *mektûb* veya 'arz gönderebilir (no. 8).

Şikâyet konusuna gelince, şikâyet için 'arz veya 'arz-i hâl gönderilmesi, ilgilinin mutlaka bir zararını veya uğradığı bir haksızlığı gidermek için olmalıdır. Zarar gören taraf, bir şahıs, bir grup veya bir kurum (vakıf gibi) olabilir. Haksız ve zararlı durum, eşkiyânın veya memurların soygunculuğu, bir mahkeme kararını tanımama, borcunu ödememe, genellikle kanuna aykırı hareketlerden doğma olabilir. Bir yöre halkının yıkık bir köprünün tamiri için baş vurmaları da aynı kategoride sayılır. Köylünün toprak anlaşmazlıkları, veya bir tımar-erinin köylüden alamadığı vergiler de bir şikâyet konusudur. Esnaf, nizamla aykırı hareket edenleri şikâyetle 'arz'da bulunabilir. Bütün bu hallerde, söz konusu olan şey, özel zararlardır; kamu zararı değildir. Kamuya ait işler *Mühümme* defterinde kayıtlı hükümlerle karşılanır.

Hukukî şikâyetlerde, çok defa, 'arz yapan daha önce müftiden bir fetvâ alarak, haklılığını itiraz götürmez bir biçimde desteklemeye çalışır. *Kadı mektubu* veya 'arz ile bildirilen şikâyetler de, kadının desteğini taşımaktadır. Böylece, başlıca şikâyet konuları şu kategorilerde toplanabilir

1. Kadının verdiği hükmü veya hücceti tanımayan ve gereğini yerine getirmeyenlere karşı şikâyet. Meselâ, Mısır'da «evlâda meşrûta» olan Ahmed Bağdâdî'nin vakıflarına başkaları karıştırmış, evvelce Pâdişâh emriyle mahkeme evlâdın hakkını tanımış, yine karışmışlar. Yeni hükümde deniyor ki: «Dâvâsına muvâfik fetvâ-yı şerîfesi olduğun bildirüp yedinde olan hüccet-i şer'iyeye ve emr-i 'aliye mucibince 'amel olunmak için» Mısır paşasına ve Mısır kadısına hüküm yazılmıştır (23a, 3).

2. Hükümlerin çoğunluğu, kişiler arasında hak davalarıdır. Hüküm, genellikle, hakkın ortaya çıkması için, Şerî'at ve kanuna göre iddianın mahkemece görülmesine dair Pâdişâh emrinden ibarettir. Meselâ, Ali adındaki yeniçeri, Bağdad civarında Şehriyân nâhiyesinde tasarrufundaki «bağ ve bağçe ve dükkânlar ve menzil ve çiftliği», kendisi başka yere gittiğinde kiraya veriyormuş. Kiracısı ölmüş, dışardan bazı kimseler «fuzulî işgâl» ettiklerinden şikâyet eder. Hüküm «şer'le görülmesi» için yazılmıştır (131b, 5). Kocası ölen Neslihân hâton mirastan kendi hissesine düşeni öbür vârislerin vermediğinden ve intikal eden emlakî dörtte bir fiyata sattıklarından şikâyetçi. «Mahallinde şer'le görülme için hüküm» yazılmıştır (185b, 2).

3. Askerî sınıftan olanların, kanun dışı reâyâdan eşya ve para almalarının önlenmesi, hükümetin en ziyade dikkat ettiği durumlardan olup, genel *adâletnâmelerin* konusudur. Bununla beraber, bu gibi durumlar, özel şikâyet konusu da olabilir. Misâl: Cisrimustafa kazâsındaki köyler 'arz gönderip, «hukuk ve rûsûmların kanûn ve defter mucibince kendü zâbitlerine edâ» ettikleri halde,

⁵ Şikâyet Defteri, ilk rakam sahifeyi, ikinci rakam o sahifedeki vesika sırasını göstermektedir.

Şikâ-yât Defterleri, Nâme Defterleri, Ahkâm Defterleri, ve sonraları, *Nişân Defterleri* ayrı seriler olarak ortaya çıktı. Bu defterler, şüphesiz bu konularda aynı kâtiplerin uzmanlaşması ile ilgili olarak vücuda gelmiş olmalıdır. Bu uzmanlaşma, Osmanlı bürokrasisinde ileri bir gelişme ve rasyonelleşme biçiminde yorumlanabilir.

Şikâ-yât defterleri, bu defterlerin başındaki cümleden de anlaşılacağı üzere, şikâyetler üzerine yazılan Pâdişâh hükümlerini içerir. H.G. Majer'in belirttiği gibi³, Mühimmelerin çok çeşitli hükümleri içermesine karşılık *şikâ-yât defterleri* özel bir bölü buyrukları içine alır. «Ahkâm-i Şikâ-yât» kayıtlarından meydana gelen bu defterlerde *şikâyet yapanlar* şöyle sınıflandırılabilir.⁴

1. «Kazâ-i mezbûr ahâlisi 'arz-i hâl gönderüp»,
2. «Balya-Badra kazasında sâkin olman tüccâr tâifesi 'arz-i hâl edüp»,
3. «Ayntab sancağının erbâb-i tîmâr fukarâları 'arz-i hâl edüp»,
4. «İstanbul'da vâki' mumcu tâ'ifesi dergâh-i mu'allâma 'arz-i hâl edüp»,
5. «Kazâ-i mezbûre ahâlisi gelüp»,
6. «Dergâh-i mu'allâma mektûb gönderüp kazâ-i mezbûra tâbi' Kırın-tepe imamı ve hatîbi vesâir ahâlisi meclis-i şer'e varup»,
7. «Mustafa nâm kimesne 'arz-i hâl edüp»,
8. «Sen ki kadısın, dergâh-i mu'allâma 'arz-i hâl gönderüp»,
9. «Zu'amâdan Ahmed 'arz-i hâl edüp»,
10. «Hadîce nâm hâtun gelüp»,
11. «Benaki zimmî 'arz-i hâl edüp».

Reâyât/askerî, zimmî/müslüman, herkesin şikâyet için 'arz sunma hakkı vardır. Bütün bir kaza halkını temsil edenler doğrudan doğruya (no. 1) kadıya gidip onun vasıtasile (no. 6) 'arz-i hâl'de bulunabilirler. Buna 'arz-i mahzar da denir. Yahut, bir kazada halkın belli bir kesiti, tüccar veya esnaktan bir grup (no. 2 ve 4), baş vurabilirler. Yahut halktan bir şahıs kendi başına doğrudan doğruya 'arz-i hâl'de bulunabilir (no. 7, 10, 11). Bunun gibi «askerî» sınıftan bir grup (no. 3) toptan, veya bir kişi (no. 9), şikâyette bulunabilir ve 'arz sunar.

³ *Das osmanische Registerbuch der Beschwerden, Şikâ-yât Defteri vom Jahre 1675*, c. I, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984, 20; bu defterin yayını biçimi, bizim arşivden yapacağımız bu gibi yayınlara örnek olacak niteliktedir. Orijinal metinleri upkbasım yapıp içindeki yer ve kişi adlarını doğru bir şekilde belirleyen indeksler eklenmesi, ilmi ihtiyaçlara en uygun yol olduğunu daima söylemekteyiz. Özetleme, zaman kaybından başka bir şey değildir. Hiçbir araştırmacı, başkasının yaptığı bir özetlemeyi vesika olarak kullanmaz ve kullanmamalıdır (maalesef arşivde yapılmış Lâtin harfli özetlere göre ilmi (!) yayınlara vardır). Majer ve arkadaşlarının önemli bir noksanı, terim ve madde (*voyvoda*, *pamuk* gibi) indekslerle kişi adları indeksi koymamış olmalarıdır.

⁴ Misâller, Majer ve arkadaşları tarafından yayımlanan *Şikâ-yât Defteri*'nden (bak. not 3) alınmaktadır.

istiyor). Pâdişâh, durumun soruşturulması ve kanûna aykırı işlemlerin önlenmesini emrediyor (137b, 3).

Burada reâyânın, Padişâh'ın bir yakınına ait sorunda haksızlığa karşı şikâyete cesaret etmesi, ve idarenin reaksiyonu dikkate değer. Bu nokta, Osmanlı devlet idaresinin, «keyfî bir patrimonial sistem» (bu Max Weber'in Osmanlı rejimini karakterlendirmesidir; o, keyfî patrimonializme «Sultanizm» adını takar) olarak yorumlanamayacağını göstermektedir. Osmanlılarda, adâlet ve şikâyet sisteminin bürokrasi tarafından yürütüldüğü, Osmanlı bürokrasisinin yerleşmiş kurallar ve göreneklere tâbi olduğu, böylece Pâdişâhın veya yakınlarının keyfî tasarruflarını önlemeye çalıştığı unutulmamalıdır. Aynı bürokratların, devletin çöküşünü, bu bürokratik düzenin ve kontrolün çöğünmesine atfettikleri bilinmektedir (Selânîkî, Âlî, Koçu Bey ve Hacı Halife hepsi bu bürokratlardandır)⁷.

Vakıflar dolayısıyla Dârussaâde ağası sık sık 'arzlar göndermektedir. Meselâ, 1086 Muharrem/1675 Mart tarihli bir 'arz, onbeş yıldanberi vakıf toprağını elinde tutan, işliyen ve vakfa öşr ve resmini ödeyen bir köylüyü korumak istiyor. Vakfa ait bu toprağın sınırları belli iken, başka biri bu toprağa karışıyor. Evvelce, emr-i şerif üzerine yerine gidilip toprak belirlendiği halde yabancî kişi karışmakta devam ediyormuş. Bu defa, Dârussaâde ağası davanın evkaf müfettişince görülmesi için hüküm istiyor (82b, 3). Vakıfların Sultan vakfı olup Dârussaâde ağası idaresinde dahi olsa kamu işleri arasına alınmaması ve özel şikâyet konusu olması, vakfın hukûkî niteliğinden ileri gelmektedir. Vakıf üzerinde devletin, teorik olarak bir tasarruf hakkı yoktur. Keza, timar sahipleri de gelirleri için 'arz gönderirler, zira timar geliri onların özel mallarıdır. Fakat timarın toprağı veya reâyâ üzerinde bir haksız işleme karşı devlet doğrudan doğruya harekete geçer. Şikâyat vesikalariyle *Mühimme* vesikalarnı ayırd eden ölçü budur.

Vakfa ait bir çok şikâyetler de, vakıfların «serbestiyeti» prensipine saygı gösterilmemesinden doğmaktadır. Yerel otoritelerin, vergi ve güvenlik sorunları dolayısıyla «serbestiyet»e aykırı, vakfa girmeleri, vakf reayasından isteklerde bulunmaları üzerine Darussaâde ağası onlara karşı şikâyet etmekte, Pâdişâhdan hüküm istemektedir (meselâ 81a, 6). İltizam konusu olan haklar da özel mülkiyet konusu sayılır. Bir mültezimin şikâyeti: Kangrı (Çankırı) da koyun sahipleri, kendi koyunlarını *agnâm resmi* ödemekten *mu'âf* olan askerlerin sürülerine katarak, *agnâm resmi* ödemekten kaçtıkları için, tahsilât yapamıyor. «Tahsil

⁶ *Economy and Society*, I. yay. G. Roth and C. Wittich, Berkeley: University of California Press, 1978, 226-241.

⁷ K. Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin 1973, adli denemesinden sonra, son zamanlarda önemli bir inceleme C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press 1986; Osmanlı bürokratlarının belli bir devlet-toplum görüşünü yansıtan risâlelerinin henüz gerçek sistematik bir analizi yapılmadığı www.istanbul.gov.tr.

Çirmen Sancak-beyi ve Subaşları veya adamları, kasabaya ve köylere gelip reâyânın evlerine konup bedava «yem ve yemek ve arpa ve saman ve koyun ve kuzu ve yağ ve bal ve kaz ve tavuk ve odun ve otluk vesâir zaîrlerinin... ve kâğıt akçaların» alıp zulm etmektedirler. Yasaklanması için hüküm isterler (85a, 4)

4. Halkın, kanuna aykırı alınan vergilerden şikâyetleri. Meselâ, Macaristan'da Yanova eyaletinde köylüler, kale ve palanka dizdarlarının, sözde onarım gideri karşılığı kendilerinden «hilâf-i şer' ve kânûn» para toplamalarından şikâyet ederler (162a, 1). Bunun gibi, Vulçitrin kadısının gönderdiği bir 'arza göre, Arnavutların saldırıları dolayısıyla halkı kaçmış olan toprakları, başka diyardan gelip işleyen köylüler, sipahinin iznile ekiyorlar. kânûna göre öşür karşılığı sipahilerine belli bir para ödüyorlar. Ayrıca, yeni *tahrirde* üzerlerine cizye olarak toptan yirmi bin akça yazılmıştır. Bunu da ödüyorlar. Kânûna göre onların başka rüsûm ödememeleri gerekir. Fakat sipâhiler, fazladan bunlardan «defterlü reâyânın» ödemesi gereken resimleri, yani iki veya üç guruh *ispence* istiyorlar, bir takım angarya hizmetler -otluk biçdirmek gibi- yüklüyorlar. *Sefer harcı* veya *imdâdiye* adıyla para istiyorlar; «kadı arz etmeğin hilâf-i şer' ve kânûn ve defter ta'addî olunmamak için» hüküm yazılmıştır (149a, 3). Bu 'arz, kadı tarafından *mektup* şeklinde yazılmış olup reâyâyı haklı göstermektedir; bu belge, kadıların mahalli halkın mümessili gibi hareket ettiklerine ve halkın haklı isteklerini desteklediklerine dair pek çok misâlden biridir. Öbür taraftan, reâyânın «perâkende» olmak, yani dağılıp zımî kaybetmek, sonra gelip yeni bir statü altında vergilerden kaçmak taktiğini de unutmamak gerekir.

Her zaman reâyânın haklı olmadığını, bir tîmar-erinin şu 'arz-i hâli de göstermektedir. Keşan köylerindeki tîmarından raiyyetin ve raiyyet oğullarının çoğu kalkup köyleri civarında bir *mezra'a*'da yerleşiyor ve beş senedir *ispencelerini* vermiyorlar (*ispence*, şahsi raiyyet resmi olup reâyâ nereye gidere gitsin ödemek zorundadır). Tîmar-erine «bizim *ispencemiz* sana hasıl kaydolmamıştır. Biz *ispencemizi* âhar kimesneye verdik», diyorlar. *Defter-i mufassal*'dan incelendikte, onlar bu tîmar-eri üzerine raiyyet yazılmış bulunuyor; böylece tîmar-eri Pâdişâhtan hüküm istiyor. Geçmiş yıllara ait *ispencelerin* alınması, «kânûn ve defter mucibince 'amel olunmak» üzere hüküm yazılıyor (85a, 1). Kayd etmek gerekür ki, burada tîmar geliri, sipâhinin özel bir malı olarak işlem görmektedir. Sultanın hükmü bir haksızlığı düzeltmek için verilmiştir. Başka bir deyimle, burada tîmarın, bir iltizam malı gibi, kişiye ait bir hak haline geldiği düşünülmektedir.

Dobruca'da Sarıgöl'de Haseki Sultan'ın *hâssında* oturan reâyâdan, Haseki'yi temsil eden voyvodanın geliri arttırmak için yaptığı bir hile üzerine, Pâdişâha şikâyet (137b, 3). Genel şikâyet konusu olan bu oyun şudur: Voyvoda, Haseki Sultan'a ait öşür mahsûlünü almıyor, reâyâ üzerine bırakıyor ve yerine yüksek fiyattan para istiyor (tereke râyici pazarda kile başına 20 akça iken 30 akça

patrimonial, intisabıcı-korumacı bağımlılık daha açıktır ve menşede Türk-Mogol devlet geleneğinden gelir.

Hüküm, *şikâyet defteri*'ne kaydedilirken genellikle, «hüküm verilmiştir» veya «hüküm yazılmıştır» deyimini kullanılır. Bir çok hallerde de, «emrim olmuştur» yahut «emr-i şerif yazılmıştır» deyimini vardır. Yahut, sadece «yazılmıştır» denir. Bu çeşitli deyimlerin, hüküm özelliği ile bir ilişkisi olduğunu sanmıyoruz.

Bazı hallerde, «zuhûr eden mevâdd sıhhat üzerine divân-ı hümâyûnuma 'arz oluna diye yazılmıştır» deyimile olayın sonuçları izlenmek istenir (misâl 54b, 5).

Bu nokta, kayıt şekli bakımından *Mühimme defteri*'nden esaslı bir fark meydana getirmektedir. Mühimmelerde hüküm, aslında nasılsa öyle biter, «yapasın» «edesin» deyimile doğru hitâb şekli ile nihayetlenir. «... için yazılmıştır» anlatım şekli kullanılmaz. *Mühimme* kayıtlarındaki bu özellik, belki de oradaki metnin, hüküm yazılmadan önce bir ilk *müsvedde* olmasından ileri gelmektedir. *Şikâyet defteri*'nde ise, yazılmış olan hükümlerin kopyası yapılmaktadır. *Nâme defterleri*'nde de öyledir.

Şikâyet defterleri'ndeki hükümlerin yazılmasına temel olan vesika, 'arz veya 'arz-i hâl'dir. Toplu halde yapılan şikâyet 'arzlarına genellikle 'arz-i mahzar denir. Aşağıda bu çeşit vesikaları inceleyeceğiz.

'Arz-i Mahzarlar

Burada, *mahzar* kelimesi, bir grup tarafından topluca imzalanmış vesika, dilekçe anlamında kullanılmaktadır. Bu gibi vesikaların altında, 'arz'da bulunanlar, adlarını ve mühürlerini korurlar. Böylece şikâyet, topluca yapılmış ve her üye tarafından tasdik edilmiş bir 'arz-i hâl niteliğini kazanır. Bireylerin yaptıkları başvurulara sadece 'arz-i hâl denir.

17.-18. yüzyıl dönemine ait bu gibi bir çok 'arz-i mahzar, Başvekâlet Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye tasnifinde mevcut olup bazıları Yücel Özkaya tarafından yayınlanmıştır. Boris Nedkof, bu gibi vesikalar arasında Bulgarca yazılmış ve Bulgar ileri gelenlerince imzalanmış 'arz-i mahzarları yayınlamıştır. Topluca şikâyette bulunmakta gayr-i müslim reâyâ ile müslümanlar arasında hiç bir fark gözetilmez. Aşağıda üç 'arz-i mahzar inceleyeceğiz.

ettirmek babında mâliye tarafından emr-i şerîfimi verilmekle mücibince 'amel olunmak için» hüküm yazılmıştır (149a, 1).

Reâyâdan kişilerle resmi kişiler arasında sorunlara misâl: Bitlis Beyi, Arslan adındaki zimmîden altı bin esedî gruş almış, dört yıldır geri vermiyor. Arslan, Pâdişâha 'arz-i hâl göndererek hüküm istiyor, hakkının alınması için yazılan hüküm, yalnız Van beylerbeyisine yazılmıştır. Çünkü, Bitlis sancak beyi onun hükmü altındadır, davayı o, kadıya havale edebilir (83b, 3).

Başka bir misâl: Tırhala kazasına tâbi Rarak köyü halkı, hükûmetle işlerini görmek için Mustafa çavuşu vekil tutmuş. O, 'avâriz, bedel-i nüzûl vergilerini veririm diye onlardan 720 bin akça toplamış. Halk, bunun kadı mahkemesinde şer'le görülmesi için Pâdişâh'tan hüküm ister (83b, 5). (Evlîyâ Çelebi, vilâyetlerde yerleşmiş çavuş, müteferrika vb. saray kullarının valilerden daha zengin olduğunu vurgular. Bunların, hükûmetle yerli halk arasında aracılık yaparak servet yaptıklarını gösteren bu vesika ilginçtir. A'yân, çoğunlukla bu gibiler arasından çıkmıştır).

Hüküm

Pâdişâh, şahıslar arasındaki haksızlıkları, ve kendi otoritesini temsil edenlerin bu otoriteyi kötüye kullanarak yaptıkları haksızlıkları önlemek, veya düzeltilmek için şikâyet mekanizmasından yararlanmaktadır. Başka deyimle, şikâyet ve Pâdişâhın emrini isteme, yüksek idare otoritesiyle idare edilen arasında doğrudan doğruya ilişki kuran, iletişim sağlayan bir mekanizma oluşturmaktadır.

Pâdişâh, haksızlıkları gidermek için nasıl bir yöntem kullanır, aşağıda bunu inceleyeceğiz.

Pâdişâh buyrukları, hükümler veya emr-i şerîfler, genellikle kadılarına gönderilir. Zira, tarafsız bir hükme varmak, mahallindeki koşulları hesaba katarak ve soruşturma yaparak kânûn ve Şerî'atın yerine getirilmesi fonksiyonu kadılarına verilmiştir. Merkezden bürokratların Pâdişâh adına verecekleri hükümler yanlış ve keyfi olabilir; böylece adâlet ve hukuk ilkesine aykırı düşer. Esas amaç, kânûn ve nizamların yerine getirilmesidir. Böylece, bir defa daha Osmanlı idaresinin uzmanlaşmış bürokratik niteliği ortaya çıkmaktadır. Bazı hükümler, hem kadıya hem de «'urfî» idare adamına hitâb eder. Sebebi, ilgili kişinin veya konunun, idarî otorite zincirine tâbi olmasıdır. Konu, meselâ eşkiyalık ise, hem kadıya hem idare âmirini ilgilendirir, bu sebeple hüküm her ikisine hitab eder.

Bazı hükümler ise, yalnız idare adamlarına hitâb eder (buna ait misâl azdır, bak. 71a, 4; 84b, 1). Bu halde konu, Şerî'at dışında, temamiyle askerî-idarî otoritenin yetkisi içindedir, ve kadıya havale, idarî-askerî otorite zincirini kırar. Osmanlı sisteminde, otorite zinciri temel prensiplerdendir. Meselâ terfi için 'arzlar ilgilinin doğrudan doğruya emri altında bulunduğu âmir tarafından yapıldığı gibi, cezalandırmalar da ilk önce âmirle bildirilmiştir; ancak konu kadının hükmünü gerektiren bir kânûn konusu ise, aynı zamanda kadıya gider. Askerî düzende

EKLER

1. VESİKA

Sofya ahalisinin, şehri hüküm ve zorbalığı altına sokan bir mütegalibe'ye karşı şikâyetini dile getiren bir 'arz-i mahzar B. Nedkof tarafından yayınlanmıştır. Başlarında şehrin ileri gelenleri olduğu halde, üç binden fazla Sofyalı, yeni Rumeli paşası Osman Paşa'yı, Köstendil'e gidip karşıyorlar ve şikâyetlerini dile getiriyorlar. Paşanın, mütegalibe Haseki Mehmed'i cezalandırmaya karar vermesi sonucu şehri bırakıp gitmekten vaz geçtiklerini, Pâdişâha bağlılıklarını bildiren «mahzar birle 'arz-i hâl» de bulunuyorlar. Haseki Mehmed, üç yıldan beri tagallüp etmekte olup şehir ve kaza halkından her yıl altı-yediyüz kise para (300-350 bin gruş) topladığı ileri sürülüyor. Sözde gelip-giden devlet büyükleri için yaptığı masraflar karşılığı olarak da «memleket defteri»ne kendisi için bir hayli para eklemektedir. 'Arz-i mahzarlar genellikle tarihsizdir. El-Hâc Osman Paşa 1799 da Rumeli valisi olduğuna göre, vesikamız bu yıla ait olmalıdır.

İmzalar, şehri temsil eden ileri gelenleri tanıma bakımından önemlidir. 'Arz-i hâl'e mühür basanlar, «ulemâ ve sulehâ, ashâb-i 'alâka ve fukarâ-i a'yân ve eşîfâ» 53 kişidir. Kadı başta olarak müftî, nakîb, hatîb ve imâmlar ulemayı temsil etmekte, ondan sonra «ihtiyâr» sıfatıyla anılan kimseler şehrin ileri gelenlerini oluşturmaktadır. Bunlar arasında *sarrâclar* esnâfı kethüdâsı hâriç, başkasının sosyal durumu belirtilmemiştir. Bu gruptan sonra önemli resmî kişiler. Sofya serdârı, kıptiyân cizyedârı, vilâyet kâtîbi, kethüdâ-yi şehri, bir mültezim, voynuğân vekili, bir za'im, Dergâh-i 'Alî gedüklüsü Ahmed, başka bir za'im. Izinbol çeribaşısı, eski miralay, başka bir gedüklü, Sofya a'yânı Seyyid Sa'dullâh, Rumeli eyâleti defterdarı ve Sofya müteselliminin *silâhşôr-i hâssası*'dır.

⁸ Y. Özkaya, «XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyânlık İddiaları», *DİCE Özetleri*, c. 24 (Ankara, 1969).

⁹ *Memleket Defteri veya Tesül Defteri* için bak. H.İ., "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 335-337.

II. VESİKA

Adana'da eşkiya ile işbirliği yapıp köyler basan, valilere karşı çıkan başka bir *mütegalibinin* yağmaladığı eşya ve hayvanatı mahkeme yolile geri almak için Pâdişâha gönderilmiş bir '*arz-i mahzar*'dır (Y. Özkaya tarafından fotokopisi yayınlanan bu vesikada mühürlerin hepsi çıkmamıştır). Burada da toplu halde '*arz-i mahzar* verenler, ulemâ ve sulehâ, a'yân ve eşraf, meşâyih, ve köy halkı ve fukarâ-i reâyâ olarak gruplandırılmışlardır. İstedikleri, «maktûllerin dem (kan) diyetleri, gasp ettirdiği devâbb ve mevâşî ve hayvânâtımızın kıymeti ve bahaları tahsil ve icrâ-yi hakk olunmak babında» valiye emir verilmesidir. A'yân'ın yerinde kalması, büyük ölçüde, kendi lehlerine Pâdişâha gönderilen '*arz-i mahzar*'lara bağlıdır (bak. Vesika I). Yerli halkın şikâyet ettikleri a'yân, *mütegalibe* durumuna düşer. Bunu, halkın idareye katılması olarak da yorumlayabiliriz.

VESİKA III.

Nitelik itibariyle farklı olmakla beraber bu belge '*arz-i mahzar*' kategorisindedir. Osmanlı idaresinin merkezîyetçi idareyi gevşetme çağında halkın, daha doğrusu taşradaki nüfuzlu kişilerin idarede artan söz hakkı ve nüfuzuna belirten bir vesikadır. İlk kez burada yayınlanan bu '*arz-i mahzar*' şikâyet değil, bir voyvodayı halkın desteklemesi konusundadır.

Livadye'de *mahzar*'ı sunanlar, ulemâ, askerî ve şehrin ileri gelenleri olarak üç kategoriye ayrılmıştır. Ulemâ sırasile kadılar, müderrisler, kadılık bekleyen mülâzimler, imâm ve hatiblerden ibarettir. Askerî grubuna, sırasile za'îmler ve tımar sahipleri, kapıkullarından sipahiler ve yeniçeriler girer. Sivil kişiler, «fukarâ kulları» deyimini altında toptan gösterilmiştir. 'Arz' altındaki mühürleri incelediğimizde, en başta müteferrika Beşâret anılmış, ondan sonra müderris Mahmûd, kadı Ali, cizyedâr Mustafa, İnebahtı sancağı mirlivâsı Behrâm, Kâdirî şeyhlerinden Mahmûd, medrese talebesi olduğu anlaşılan Mehmed, yeniçeri serdârı Ahmed, müderris Mahmûd, cündî (sipahi) Hasan ve Ali, râcîl (yeniçeri) Mustafa, Pâdişâh kulu Davud, eski serdâr Ahmed, Yeniçeri Şeyhî, eski serdârlardan Mustafa, Pâdişâh kulu Süleyman, yeniçeri Mehmed, imâm Mehmed, Gâzi Ömer Bey camii hatibi Hurrem, Balı Bey camii hatibi Şeyh Hasan, başka bir talebe Mehmed, yeniçeri Receb, Pâdişâh kulu İbrahim, sipahi Ahmed, yeniçeri Hamza, hatib Mehmed, müderris Süleyman, yeniçeri Hüseyin, yeniçeri Ahmed, müderris Hızır, za'îm (?) Hasan, ve yeniçeri Osman.

1078/1667 yılında Livadye'yi ziyaret etmiş olan Evliyâ Çelebi'ye göre¹⁰, burası Medîne evkâfından olduğu için Dârussaâde ağasının idaresi altındadır ve onun tarafından tayin edilen bir voyvoda tarafından yönetilir. Onun emri altında ikiyüz kişi vardır. Evliyâ, kasabanın ileri gelenlerini şöyle sıralar: Sipâh kethüdâ-yeri, yeniçeri serdârı, kale dizdârı (ve elli hisar-eri), şehir kethüdâsı, şehir subaşısı, harâc-emîni, muhtesib ağası, bacdâr, ondan sonra ulemâ, şeyhülislâm, nakîbüleşrâf, ondan sonra şehrin a'yânı, büyükleri ve eşrâfî gelir. Bir de gümrük emîni olup Evliyâ onun sarayında kalmıştır. Evliyâ, kasaba ahalisini 7 (başka bir nüshada 8) Müslüman mahalle ve 6 kefer (çoğu Rum, Latin ve Ermeni) mahalle ve hepsi iki bin hane olarak gösterir. İki «sûhte medresesi» olduğunu ekler.

Sarp bir yerdeki kalesile askerî önemi olan bu kasabada, askerî grubun ve ulemânın sivil a'yân ve eşrâf yanında hakim bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Vesikamızın ait olduğu tarihte, voyvoda Mehmed Ağâ'dır. '*Arz-i mahzar*'ın yazılması sebebi, geçen yıllarda vergi tahsilâtının eksik olması sebeplerini açıklamak ve kasaba ileri-gelenlerinin duruma tanıklık etmeleridir. Noksanın

¹⁰ Evliyâ Çelebi *Seyâhatnâmesi*, c. VIII, yay. Kiişli Rifat, İstanbul: Türk Tarih Encümeni 1928, 230-233.

sebebi, vilâyete taun salgını gelmesi ve reâyânın «on ekseri» (onda birinden fazlası ?) ölmüş olmasındandır. İkincisi, voyvodanın vergi toplarken hükûmetin resmî râyicine göre değil, mahallî râyic üzerinden tahsilât yapmış olmasıdır. 1623-1626 yılları arasında altının resmî râyici 120 ile 400 akça arasında büyük dalgalanmalar yapmıştır¹¹. Nihayet 1625 de bir altın 120, gruş 80 akça olarak belirlenmiştir. *Osmanî* akça ise, bu tarihe doğru 12 akça olarak tespit olunmuştur. Anlaşıldığına göre, altını 300 ve *Osmanî*'yi 10 akçadan (gruşu 220 den) almış, hükûmete resmî râyic üzerinden teslimât yapmış, büyük zarara uğramıştır. Buna göre, meselâ, 1500 akça tutan bir vergi matrahı için beş altın almış, fakat altınla hesap olduğu takdirde hazineye 12.5 altın teslim etmesi gerekmiştir. Voyvodaya «ziyâde hayf gadr» olduğu söylendiğine göre, halk ödemelerde kendilerine en kârlı yolu seçmiş olmalıdır. Para râyicindeki büyük dalgalanmaların, istikrarsızlığın Osmanlı maliyesinde kargaşalıkların ana sebebi olduğu bu misâlden de anlaşılır.

¹¹ H. Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici", *Belgeler*, 1 (TTK, 1964), 233.

بنده بشارت المتفرقه بدرکاه على
کلامهم حق و مقالهم صدق نمقه الفقير محمود المدرس
ما شهدنا الاعلمنا و علمنا الا ما شهدنا نمقه الفقير على القاضى
بزاجسا سابقا

بنده مصطقی غلام شاهى جامع جزیه لوادیه
بنده بهرام میرلوی اینه بحتى سابقا
ما فی هذا کتاب واقع بلا ازیاب حرره الفقير الشيخ محمود القادری
الحال على ما يقال حرره الحقیير محمد المستعد
بنده احمد سردار یکیچریان

الامر فی الحقیقة كما ذکر فی الوثیقه زبره محمود المدرس
بنده حسن الجندى

بنده على الجندى

بنده مصطقی الراجل

بنده داود غلام شاهى

بنده احمد السردار سابقه

بنده شیخی الراجل

بنده مصطقی السردار سابقا

بنده سلیمان غلام شاهى

بنده محمد الراجل

اضعف العباد مولانا محمد الامام

افقر الفقراء حرم الخطیب بجامع غازى عمر بك

اقل الانام الشيخ حسن الخطیب بجامع بالی بك

اقل الانام

III. Vesika

دافع مظالم عالم و حامی مکارم بنی آدم سعادتلو و عظمتلو پادشاه
 ظل الله فی العالم حضرتلرینک رکاب همایون سعادت مقر و نلرینه:
 نصیبه لوادیه سکانندن اولوب بو محضر صحت اثرده اسامیلری
 مسطوره اولان قضاة و مدرسین و ملازمین و ائمه و خطبا داعیلری
 و زعما و ارباب نهار و سپاه و بکچری و سایر فقرا قوللرینک علی
 طریق الشهادة اخبار و انهارلری بودرکه اشبو بیک اوتوز اوچ
 سنه سننده و یوده مز اولان محمد اغا بندهلری زمان مدننده قصبه
 مزبوره توابعی اها لیسسی ذمترلرینه لازم کلن اسپنجه و باغات
 و سایر حقوق و رسوملرینی سهولتله جمع و تحصیل ایلدوب حین
 تحصیلده بر فرد رنجیده و رمیده اولیوب جمله مز و سایر رعایا
 و برابرا آسوده حال اولوب مذکور بندهلرینک اقوال و افعالندن
 راضی و شاکر اولدوغمزدن غیری بوندن اقدم ولایت مزبوره به
 بامر الله طاعین عظیم مستولی اولوب رعایانک اون اکثری مرد
 اولغله سنین سابقهده جمع و تحصیل اولنان حقوق اکر اسپنجه
 و اکر باغات و سایر حقوق و رسومی مذکور بندهلری کرو نقصان
 اوزره قبض ایلدوکنندن ما عدا غروش ایکی یوز بکرمی و التون
 اوچ یوز و عثمانی ولایت مزبوره (ده) اونر اقچه به رایج اولغین
 رواجی اوزره ویریلوب مومی الیه بندهلری دخی اونر اقچه به قبض
 ایلمشدر مومی الیه بنده لرینه زیاده خیف و غدر اولدوغی مقرر
 ایلدوکنه و قوف تا مزر اولغین اولسکه و اقع حالدر سعادتلو
 و عظمتلو و شوکتلو پادشاه عالم پناه حضرتلرینک خاکهای
 سعادت مقر و نلرینه انهار و اعلام اولندی باقی فرمان درگاه معدلت
 پناهکدر ماشهدنا الا بما علمنا .

IV. VESİKA

Söz konusu vergiler arasında, *bağ-resmi*'nin ve *ispence*'nin özellikle zikri dikkate değer. Evliyâ'ya göre şehir civarında 2000 (bir nushada 12.000) bağ vardır, ve dönüm-resmi öder. Yalnız Hıristiyanların ödediği *ispence-resmi*'ne gelince, köylerin nüfusu çoğunlukla Rum'lardan oluştuğuna göre, nakden ödenen bu resim de önemli bir toplam tutmaktadır. Voyvoda Mehmed Ağa, kadı önünde vergileri hangi râyic üzerinden topladığının tespitini istemiş, mahkemede hazır olan «eşrâf ve a'yân», gruşu 220 ve *Osmanî*'yi on akça üzerinden verdiklerini ifade etmişler, ve bu kadı tarafından bir hüccette tespit edilerek Voyvodaya verilmiştir.

Burada bizi ilgilendiren esas nokta, *taşra halkının hayatı sorunlarda sözünü duyurmak için belli bir mekanizmayı kullanma hakkına sahip olduğunu* göstermektedir. Yerel memur voyvodanın idaresi hakkında kasaba «a'yân ve eşrâfi» düşüncelerini belirtmişlerdir.

ما حرر في هذا المقال في حقه اقل ما يقال حرره الفقير محمد المستعد

بنده رجب الراجل

بنده ابراهيم غلام شاهي

بنده احمد العجندى

بنده حمزه الراجل

الداعي الفقير محمد الخطيب

جری الحقير سليمان المدرس

ذلك كذلك انا

بنده حسين الراجل

بنده

بنده عيسى الراجل

كلامهم حق و مقالهم صدق حرره الفقير حضر المدرس

بنده حسن الزعيم (؟)

بنده عثمان الراجل

ماهو المحرر فيه مقرر عندى وانا الفقير على بن پيرى القاضى بالواديه

عن عنهما .

سبب تحرير كتاب حجت نصاب بودرکه

حمية قسطنطينيه ساکنلرندن اولوب ثلث وثلثين و الف تاريخنده بالفعل
لواديه و توابعى خاصلر ضابطى صاحب هذا الكتاب فخر الاماجد و
الاکارم محمد اغا مجلس شرع شريف انور و محفل دين منيف ازهر عالمه
حاضر و تقرير مرام قلوب سنه مز بوره ايچون اهالى مرقومه ذمتارينه لازم
الادا حقوق و رسوم و ساير محصولاتى جمع و تحصيلده غروش و عثمانى
نه منوال اوزره رايح اولوب رواجى اوزره اخذ و قبضه اشراف واعيان ولايت
وساير رعايا و بریادن سؤال اولنوب تقريرلرى تحرير و يدمه وضع اولنمه سى
مطلوب مدر ديدکده قصبه مز بوره ساکنلرندن اولوب لاجل الاخبار حاضر و
فى المجلس اولان اشراف واعيان و ساير رعايا و بریادن خصوص مز بور
سؤال اولنلقد سنه مز بوره ده قصبه مزده و جواريمزده غروش ايکيوز يکرى
و عثمانى اونر اقدجه رايح اولوب لازم کلن حقوق رسوم و ساير محصولات
رعته مزى مشاراليه اغايه رواجى اوزره ادا و تسليم ايدوب اولداحتى بر منوال
مرسوم اخذ و قبض ايلدى ديدکلرنده اهالى مز بورونک منوال مرسوم اوزره
جارى اولان اخبارلرى اغاي موى اليه طيبيله کتب اولنوب يدمه وضع
اولنديکده لى الحاجة مذکر الحال و رافع قيل و قال اوله تحريراً فى او اخر
جهاذى الاولى سنه اربع و ثلثين و الف من هجرة من له العز والشرف .

شهود الحال: مفعز الخطيبا حرم افندى ، ذخر الاشياه حسرو

چلبى ابن مصطفى چلبى ، فخر الاقران سليمان بيک ابن حسن
چاوش ، احمد بيک ابن حسين بيک ، حسن بيک (ابن)
احمد بيک ، قواله اوغلى مصطفى چلبى على چلبى الراجل ،
مصطفى چلبى الراجل . مصطفى چلبى ابن اورئوس
محمد چلبى موسى بيک زاده و غيرهم .

V. VESİKA

Halep kadı sicillerinde, bir mahzar karşılığı Pâdişâh tarafından gönderilmiş bir hükmün kopyasıdır. Burada, «mahrûsa-i Halebin ulemâ, sulehâ ve sâdât vesâr fukarâsı dergâh-i mu'allâma mahzar gönderüp», ölen kadının kıtlık çeken şebre etraftan hububat toplamakla uğraşırken mahkemede hazır olup restin toplıyamadığından bahsolunuyor, borç içinde öldüğü, ailesinin yol paralarını sağlamak üzere, ölümünden yeni kadı gelinceye kadar vaki gelirin ailesine verilmesinin düşünüldüğü bildiriliyor, bunun için Pâdişâh'ın emri isteniyor. Şeyhülislâm da bunu uygun bulduğundan, emir veriliyor. Hüküm 1102 Muharrem evâilî/1690 Ekim tarihlidir, deftere 12 Safer 1102/15 Kasım 1690 da kaydolunmuştur.

Sonuç olarak, bu yazımızda, *şikâyet*, şikâyete cevap olarak Pâdişâh'ın gönderdiği *hüküm*, ve hükmün kopya edilmiş olduğu *Şikâyât Defteri* kayıtlarını bir arada görmüş bulunuyoruz. Bu işlem ve vesikalar, Osmanlı bürokrasisinin, şahısların veya bir yerdeki toplumun ihtiyaç ve sorunlarını nasıl öğrenip karşıladığını, buna ait idarî işlemleri açıklamaktadır.

Adâletnâmeler

Adâletnâmeler

A. Orta-Doğu devletinde adâlet kavramı ve adâletnâmelerin menşei

Adâletnâme, devlet otoritesini temsil edenlerin, *reaya*'ya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adâlete aykırı tutumlarını, olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyannâme şeklinde bir Pâdişah hükmüdür.

Adâletnâmelerde, kökünü eski İran imparatorluklarına kadar götürebildiğimiz Orta-Doğu devlet ve hükümdar anlayışı en belirli ifadesini bulur. Burada, hükümdarın, bütün otoriteler, kanun ve nizamlar üstünde olan mutlak otoritesi, bir haksızlığı bertaraf etmek için en son tedbir olarak ortaya çıkar. Zira, Orta-Doğu devletinde eskiden beri mutlak otorite ile adâlet arasında bağımlık bir temel prensip olarak kabul edilmiştir. Devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden ve devletin gayesi de bu kudreti artırmaktan ibarettir; fakat halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu, halkın fakirliği, bu gayeyi tehlikeye düşüren bir şeydir. Bu devlet anlayışına göre, bu durumdan ancak Padişah'ın "âdil" olmasıyla, yani halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını emniyette bulundurmamak kaçınmak mümkündür.

Eski İran gelenliğini aksettiren *Pend-nâme*, *Siyâset-nâme* ve *Nasihât-nâme*'lerde daima tekrarlanan öğüt şudur: Hükümdarın kuvvet ve kudreti hazineye bağlıdır, hazineyi doldurmak için hükümdarın *reaya*'yı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir. Fakat bu adâlet, otoritesi hiç bir sınır tanımayan bir hükümdarın adâletidir. Yüksek adâlet, belli kanunların bağımsız mahkemeler tarafından uygulanmasıyla sağlanan bir adâlet olmaktan ziyade, bizzat hükümdarın bir af ve bağışlama fiili sonucu ortaya çıkar. Adâletin yerine getirilmesi, aynı zamanda hükümdarın sınırsız otoritesinin ortaya çıkıp belirmesi için bir fırsattır. Diğer taraftan Türk-Moğol devlet geleneği, adâleti, değişmez bir *töre* veya *yasa*'nın tarafsızlıkla uygulanması şeklinde anlar. Bu görüş, eski İran devlet anlayışıyla bağdaşarak, Orta-Doğu'da kurulmuş Türk-İslâm devletlerinde hâkim olmuştur. Onun için Kutadgu-Bilig'de¹ ünlü «adâlet dairesi» şöyle ifade edilmiştir: "Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askerî beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Hazinesin bu malı elde etmesi için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunların biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar".

Bu devlet anlayışı bir seri kuruma vücut vermiştir ki, bunların başlıcaları *Dârü'l-'adl*, *Divânü'l-mezâlim*, *Divân-i a'lâ*, *teftîş-i memâlik* ve *adâletnâme* ilândır. Eski İran Sâsânî imparatorluğunda her ayın ilk haftasında raiyyetten

¹ *Kutadgu-Bilig*, R.R. Arat neşri, Ankara 1947, beyit 2057-2059.

birakılırdı. İlk Osmanlı hükümdarlarının, Orhan'ın ve II. Murad'ın, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini dinlediklerini ve hüküm verdiklerini biliyoruz ki, bu geleneğin bir devamından başka bir şey değildir. *Divân-i Hümayûn*'un ilk ve aslı ödevi, şikâyet dinlemektir. Osmanlı hükümdarları divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonra da, davaları, *Kasr-i 'Adâlet veya 'Adâlet Köşkü* denilen bir yerde divana açılan pencere arkasından dinlemeyi en önemli ödevleri arasında saymışlardır. Hükümdarın, tebaanın doğrudan doğruya şikâyetlerini dinlemekten uzak kalması daima kötülenmiştir. IV. Mehmed bu maksatla Edirne'de saray duvarım yardırıp bir '*Adâlet Köşkü* yaptırmıştı. 18. asırda bile Vâsî⁴ şöyle yazar: "Tertib-i divân 'an asl istimâ'-i dâd-i mazlûmân için mevzû'dur".

Yavuz Selim, Osmanlı pâdişahlarının en âdili sayılmıştır; zira "her gece nisfû'leyle değin evlerinde divân ederlerdi, mesâlih-i müslimini görüp Memâlik-ı Mahrûsada olan mehâyife ilm tahsil edip gece uyumazdı..... hiç ahada zulm ve cevr olduğuna rızâları yoğidi"⁵. Kanunî Süleyman, 1526 seferinde ekilmiş tarlalara zarar verenlerin idamla cezalandırılacağını ilân etti ve suçluları böyle cezalandırdı. Hükümdarın sırf kendi otoritesine dayanarak koyduğu bu sradışı şiddetli ceza verme bir adâlet tedbiri idi, bir *siyâset* cezası idi. Selânikî'ye göre, H. 999 yılı Nevruz'u'nda Padişah deniz kenarında yazlık sarayına indiği zaman Galata reyâyası kayıklarla karşısına gelip Galata kadısı aleyhinde doğrudan doğruya şikâyette bulunmak istediler. Pâdişah kendilerini dinledi ve kadıyı azletti.

1702 de eşkiyâ Eyüb-oğlu'nu pâyitahtta koruyan devlet adamlarına karşı halk "burada adâlet icra olunmazsa nereye varalım" diye bağıştılar. Pâdişah Adâlet-Köşkü'nde bunu duydu ve ertesi günü olağanüstü bir divân toplanarak Eyüb-oğlu'nun idamına karar verildi.

Mezâlîm, yalnız dâvacının şikâyetiyle değil, bizzat hükümdarın kontrolü ile meydana çıkabilir. Hükümdar, bu kontrol vazifesini halk arasında ve kırdâ tertip ettiği gezintilerle veya kırık değiştirerek yaptığı teftişlerle (tebdil gezmek), yahut da eyaletlere gizli veya açık gönderdiği *müfettiş* ve *câsûs*'larla yerine getirir. *Tahrir-i vilâyet*, umumî bir *teftiş* demektir: Hazine için vergi kaynaklarında meydana gelen değişiklikleri tesbite yaradığı gibi, aynı zamanda *il-yazıcısı*'nın gördüğü ve Pâdişah kapısına yazdığı kanuna aykırı *bûl'at*ler ve haksızlıkların da özel bir fermanla kaldırılmasına vesile olur. Vilâyetlerde kadılar, halkın toplu şikâyetlerini *arz-i mahzar* denilen bir yazıyla Sultan'a arz etme yetkisine sahiptirler.

Divân'da *mezâlîm* dinlenmesi, memlekette genel teftişler yapılarak zulüm ve haksızlıkların tesbiti gibi, *adâletnâme* yayınlanması da, hükümdarın, ülkesinde

⁴ *Târîh-i Vâsîf*, İstanbul 1219 H., s. 280; kadı vasıtasıyla şikâyet arzı için bkz. İnalık, «Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzarlar'', *Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, şikâyetler için 17. y.y. da divanda ayrıca «şikâyet defterleri» tutulmuştur. bkz. bu ciltte no. IV.

⁵ *Telhîsü'l-Beyân*, Paris Bib. Nat. fonds turc No. 40, 120b.

herhangi bir kimse, hükümdarın maiyetinde toplanan yüksek divana çıkmak ve şikâyetini doğrudan doğruya hükümdara sunmak hakkına sahipti. Hükümdar gezintide iken de bu yapılabilirdi. Sâsânî hükümdarları, özellikle *Nevrû*'da ve *Mihricân*'da *Mo'bed-i Mo'bedân* huzurunda, halkın bizzat kendi aleyhlerindeki şikâyetinde bulunmasına imkân verirdi. Şikâyet kabulü, adâletin yerine getirilmesi anlamında hükümdarın en yüksek ödevi sayılırdı. Raiyyetin en son baş vuracağı, adâlet ve himayesine sığınacağı kimse hükümdardı. Zira yalnız o, her türlü haksızlığı bertaraf edebilecek mutlak bir hüküm ve güce sahiptir. Hatta bunu göstermek için, birtakım durumlar düzenlenmiş ve propagandası yapılmıştır. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*'de² bu kurumun gerçek anlamını şöyle anlatır: Pâdişahlar için kaçınılmaz bir ödev de şudur: "Onlar haftada iki gün halkın şikâyetlerini (*mezâlim*) dinleyeler ve haklının hakkını haksızdan alarak, adâleti yerine getireler. Aracı olmaksızın kendi kulaklarıyla raiyyetin söylediklerini dinleyeler.... Bundan maksat, bu haberin memleket içinde yayılması ve zâlimlerin kötülük yapmaktan çekinmeleridir". İslâm devletlerinde hükümdarın bizzat başkanlık ettiği ve halkın şikâyetlerini dinleyip hüküm verdiği *Dârü'l-'adl*, *Divân-i a'lâ* veya *Divân-i Mezâlim* işte bu geleneği devam ettirmektedir. Bu divan toplantılarında idareye ve sorumlulara karşı her çeşit şikâyet yapılabilir ve hükümdar usûl ve formalitelere bağlı olmadan hemen orada kesin hükmünü vererek derhal yerine getirir. Hükümdarlık sembollerinde güneş ve arslan hükümdarı, bıçak derhal yerine getirilen adâleti temsil eder. Bu toplantılarda başlıca şikâyet konuları (*mezâlim*) şunlardır:

1. Kamu hizmetlerinin işleyişine dair şikâyetler, yani memurların otoritelerini kötüye kullanmaları ve kamu hizmetinin yerine getirilmesi sırasında reâyâ için meydana gelen zararlar. Genellikle şikâyetler vergi konusundadır.
2. Divan kâtiplerinin, muhtesiplerin vazifelerinin ve vakıfların kontrolü ve bunlarla ilgili bozukluklar.
3. Şahıslar arasında âdi davalar dolayısıyla, kadılar aleyhindeki şikâyetler veya kadı hükümlerinin yerine getirilmemesi hakkındaki şikâyetler. Bu nevi şikâyetler, yine bir kere daha kadıya havale edilir ve onun soruşturmalarından sonra son hüküm verilir.³

Bazı İslâm hükümdarları, meselâ Halife Mehdi ve Nüreddin Zengi bu ödevlerine son derece önem verirdi. Mısır'da bu çeşit olağanüstü toplantılar yapıldığı özel daireye *Dârü'l-'adl* denirdi. Büyük Selçuklularda hükümdarın haftada iki gün *mezâlim* dinlemesi şartı. Anadolu Selçuklu Sultanı ise, eski Sâsânî hükümdarları gibi, senede bir defa şer'î mahkemeye gider, kadı karşısında ayakta durur, davacı var ise Şer'iate göre kadının verdiği hüküm yerine getirilirdi. O durumda, hükümdarlık haşmet ve merasimi bir tarafa

² H. Darke neşri, Tahran 1962, s. 19.

³ E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden 1960, s. 456

çok elverişlidir. Bu yüzden sonraları, bu gibi ücretlerden bazıları yalnız devlet hazinesi için alınmaya başlamıştır. Rüşvet, kanuna ve devlet *menfaatine aykırı* olarak yetkilinin özel çıkarı için kabul ettiği şeydir ve Osmanlı devletinde büyük bir suç sayılmıştır. Fakat kanunun tanıdığı âidâtla rüşvet arasındakiki çizgiyi çizmek çoğu kez kolay olmaz. Bu yoldan bir çok yolsuzluk, hizmet karşılığı ücretler veya *âdet* haline gelmiş hediyeler kılığında sokulmuştur. Nihayet, kanun eskiden beri âdet olmuş birtakım hediyelerin alınmasını *câiz* görmüştür. Bir de, devletin bunalımlı zamanlarda re'âyâya yüklediği avâriz-i divâniyye gibi, beylerin de olağanüstü ihtiyaçları için *salma* yapmalarına göz yumulmaktadır. Kanunsuz ve haksız işlemlerin bir kaynağı da şudur: Osmanlılar, fethedilen bir bölgede bir zaman için eski vergi kanunlarını olduğu gibi bırakırlardı, zira halk eski vergilere alıştıktır, yeni ve eski vergilerin karışması birçok sıkıntılara yol açmıştır. Fakat halkın isteğiyle veya Osmanlı hükümetinin kararıyle, en âdil kanun sayılan *Kanûn-i Osmânî* geldikten sonra da, görevliler çoğu kez "eskiden beri verilmiştir" diye bu eski hizmetleri ve vergileri isterler. Genellikle Osmanlı İmparatorluğunda âdetlere ve *kanûn-i kadîme* olan bağlılık ve saygı da bu duruma yardımcı etmektedir. Osmanlı idaresinin *bid'at* adı altında yasakladığı şeylerin çoğu, bu durumdan kaynaklanmaktadır. Kısaca hatırlamak lâzım gelirse, bu *bid'at*lerin başlıcaları, Bizans İmparatorluğunun yayılmış olduğu bölgelerde eski rejimlerden Osmanlı devrine geçen âdet ve vergiler. Meselâ, Sırbistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve Ağrıboz'da tesbit ettiğimiz *çift* (veya *baştina*) başına harmandan alınan bir ölçek buğday bir ölçek arpa vergisi, Osmanlı devrinde kanunun bir *âdet* olarak tanıdığı, bazan öşre karşılık saydığı çok eski bir ürün vergisidir. Fetihten önceye ait bir kanun olan Eflaklar kanununda da, bu vergi mevcuttur. 932/1525 tarihli Sofya kanununa göre,⁸ hristiyanlar öşür verdikten sonra hububattan *baştina* (Hristiyan çiftliği) başına iki kile buğday iki kile arpa vermekte idiler. Belgrad seferinde Sofya ve Vidin reyası Pâdişaha, bundan şikâyette bulunmuş, Pâdişah da bu âdeti kaldırmıştır. Fakat sipahiler, timar gelirin azaldığından şikâyet etmişler, yeni tahir sırasında ihtiyaçlar şehâdetinde bulunarak "bu vilâyet dahi küfr ve dalâlet içinde iken *âdet-i harman* alına geldiğini" belirtmişler, bunun üzerine bu vergi sipahiler lehine tekrar konmuştur. Bu çok eski bir vergidir. Bu verginin Çar Samuel (976-1014) zamanında Bulgar köylüsünden alındığını biliyoruz.⁹ Bu vergiye Doğu Anadolu'da da eski bir âdet olarak rastlandığına göre, Doğu Roma İmparatorluğundan kalma bir vergi olduğu ileri sürülebilir.

G. Ostrogorski'ye göre, Duşan devrinde Sırbistan'da *pronoia* toprakları üzerinde çalışan *meropsi* veya *kolon*'lar, devlet hazinesine 1 *hyperper* (*hyperper imperial*), yahut onun yerine bir *kabal*, yani bir *mud* (*modius*, Osmanlılarda 20 kile veya 500 kg.) buğday verirlerdi. Fakat 1416 da İşkodra'da yapılan bir

⁸ ÖL. Barkan, *XV ve XVI üncü asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve mülî esasları*, I. Kanunlar, İstanbul, 1943, s. 251-52.

⁹ C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, s. 410.

adâleti kurmak için başvurduğu başlıca önlemlerden biridir. Burada *adâlet* kavramı, otorite sahibi olanların reayayı, kuvvetlilerin zayıfı ezmesini önleme şeklinde anlaşılmaktadır.

Adâletnâme de, Osmanlılardan önce mevcut bir geleneğin devamı olarak görünmektedir.⁵ Osmanlılardan önce padişahlar birtakım haksızlıkların ve özellikle haksız vergilerin kaldırıldığını ilân eden hükümler çıkarır ve bu hükümleri eyâletlerde otorite sahiplerine karşı herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş-kitabe halinde korlardı;⁶ *Adâletnâme* de yaygın bir hal alan birtakım haksızlıkları, Padişahın yasakladığını halka ve görevlilere bildiren bir genel beyannâmeden başka bir şey değildir ve söz konusu başlıca haksızlıklar, reâyâdan kanuna aykırı olarak alınan tekâliftir. *Adâletnâme*'nin gayesi "hilâf-i şer' ve kanûn ve mugâyir-i emr-i hümayûn ibdâ' olunan bid'atleri bil-küllîye ref'edip vilâyetin emn u âmânına ve re'âyâ ve berâyânın itmi'nânına" erişmektir.

B. Genel olarak Bid'at'lerin Menşei

Padişahın eyâletlerde idareyi kontrol gücü şu veya bu sebeple gevşediği zamanlarda *ehl-i örf* otoriteyi kötüye kullanmaya eğilim gösterir. Ya da *ehl-i örfün* içinde bulunduğu kötü şartlar onu bu yöne sürükler. *Ehl-i örf*, reayadan, kanunun gösterdiğinden ziyade vergi almaya çalışır. Orta-Doğu devletinde idari-malî sistem bunun için kapıları açık bırakmıştır: Evvelâ, bu sistemde merkezi hazine adına vergileri toplayan kapıkulları, eminler veya mültezim (*âmil*)lerin suiistimalleri bilinmektedir. Fakat, aynı zamanda dirlik-timar sisteminin uygulanması sonucu olarak, on binlerce dirlik sahibi, kendilerine ayrılmış olan vergileri doğrudan doğruya reayadan tahsil etme yetkisine sahip olduklarından, bu gibi yolsuzlukların alanı çok genişlemiştir. Sâniyen, bu sistemde vergi toplayanlara, hizmet karşılığı reâyâdan *maîşet*, *âidât* ve başka adlar altında doğrudan doğruya kendileri için belirli bir ücret alma yetkisini kanun tanımıştır. Bu rüşvet değil, devletin tayin ettiği bir ücrettir. Kanunda bu ücret belirli olduğu halde, hizmet sahipleri bunu artırma eğilimindedirler. Bu yetki, rüşvet almaya

⁵ Ç. Uluçay (*Saruhan'da Eşkiyalık*, İstanbul, 1944, s. 163-69) 1004 tarihli genel adâletnâme'yi yayınlamakla ilk kez adâletnâmelerin önemine dikkati çekti (burada No. III adâletnâme). M. Akdağ'ın yayınladığı 1007 tarihli vesika da (*Celâli İsyanları*, Ank. 1963, s. 265, ves. III) yerel bir adâletnâmedir. Bu mühim vesika da aslından yeniden basılmağa ihtiyacı göstermektedir. A. Lütli'nin *Mirât-i Adâlet*'i kadınlara ait bir ferman hâric, adâletnâme ihdiva etmez (Nişan Matbaası, İstanbul, 1304). Bizans imparatorluğunda imparatorun temel ödeslerinden biri, güçlülerin, *dynatoi* özellikle vali ve öteki görevlilerin, halkı ezmesi ve sömürmesini önlemektir. *Novella*'lar bu amaçla ilân olunurdu; bak. P. Lemerle, «Esquisse pour une histoire agraire de Byzance», *Revue Historique*, vol. 219 (1957); A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977.

⁶ Bal. W. Hinz, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen Vorderen Orient", *Bulleten*, XIII, 745-93

⁷ *Örf* (örf) ve *ehl-i örf* için bak. *İslâm Ansiklopedisi*, cüz. 95, s. 480.

memnû', bid'at-i merdûde-i memnû'a, bid'at-i fâhiş). Bir de zulm, hayf, şenâ'at kelimeleriyle kötölenen ağır bid'atler vardır.

Osmanlılar, ancak *Kanûn-i Osmânî*'nin âdil bir idareyi, ideal bir devlet ve toplum düzenini sağlayacağı inancını beslemekte idiler. 1517 de Selman Reis, Mekke Şerifinin haksız yere idam ve müsaderelerini ileri sürerek "Devletü Pâdişahımız bu zulmü istemez ve *Kanûn-i Osmânî* bunu götürmez" diye bu hareketleri protesto ederken,¹² belli bir *Kanûn-i Osmânî* kavramına sahip olduğunu gösteriyordu. Mevlânâ Vildan, Karaman Kanunnâmesini yazarken, yerli bid'atleri kaldırmış ve "Memleket-i Osmâniyyede câri olan kavânin-i külliye"yi getirmiştir. 1519 da Behisni'de "Re'âyâ *Kanûn-i Osmânî* vaz" olunmasını istemişlerdir.¹³

Bu *Kanûn-i Osmânî* ne zaman kesin şeklini almıştır ve esas prensipleri nelerdir, bunun üzerinde biraz durmak gerekir. Âşık Paşazâde (15. Bâb), yahut onun 14. yüzyıla ait kaynağı, Osman Gazi'nin adâletine ve *Kanûn-i Osmânî*'a dair ayrıntılı bilgi verirken, onun Şerî'ate olmayan pazar bâc'ını başlangıçta şiddetle reddettiğine dair bir hikâye nakleder. Fakat Osman Gazi, sonra "beylerin yaptığı töre" ve lüzumlu bir âdet olarak bâcı kabul, ne nisbette alınacağını tesbit ve bir kanun olarak ilân etmiştir. Böylece örf kabul edilmiştir. Diğer taraftan başka bir rivâyete göre, yıkıcı akınları Osman Gazi doğru bulmamış ve sözde demiş ki "bu nevâhilerimizi yıkıp yakacak bu şehrimiz ki, Karaca-Hisar'dır, ma'mur olmaz". Her halde Osmanlılar, İslâmî *ehl-i zimmet* (ahl al-dhimma) hukukunun sağladığı garantileri, gayr-i müslim reayaya tam bir şekilde uygulamayı değişmez bir prensip olarak benimsemişlerdir.

Osmanlı uc beyliği devrine ait eski rivâyetlerin incelenmesi göstermektedir ki, onlarla reayayı ve malını koruyan bir Osmanlı devlet düzeni düşüncesi hâkimdir. Onlar fethedilen yerlerin "halkını istimâletle yerli yerinde kodular". *Istimâlet* politikası, devlete meylettirecek şekilde yumuşak koruyucu bir rejim kurmak demektir. Bursa fetholunduğu zaman Orhan "hisardaki halka dahi emn u amân ettiler, kimesnenin bir çöpünü aldırmadılar". Orhan devrindeki fetihler dolayısıyla bu Osmanlı politikası belirtilmiştir: "Süleyman Paşa ol kadar 'adl etti kim, cemî' ol vilâyetin halkı eydürler idi kim, nolaydı kadîm zamandan bunlar bize bey olalar idi".¹⁴

Fâtih Sultan Mehmed İstanbul fethinden az sonra yayınladığı reaya kanunnâmesini "atası ve dedesi kanunu" olarak bildirir. Gerçekten de bu kânunnâme, o tarihe kadar *Kanûn-i Osmânî*'nin aldığı şekli açık bir şekilde gösteren en eski kaynağımızdır. 1431 tarihli Arnavutluk tîmar defteri¹⁵ Osmanlı tîmar rejiminin ve vergi sisteminin, daha o zaman, 16. yüzyıldaki klâsik

¹² Bak. bu dergide Y. Moghul, *Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele*, s. 37-47.

¹³ Barkan, *ibid.* s. 117, madde I.

¹⁴ Âşıkpaşazâde, 34. Bâb, (Atsız neşri, İstanbul, 1949), s. 120.

¹⁵ Halil İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1954.

Venedik arazi tahririnde, köylü hem bir duka altını hem bir *mud* buğday vermektedir. Bunlar esas vergilerdir. Bundan başka devlete ödenen birtakım el vergiler vardır. Noel⁹ de veya paskalyada alınan *obrok* vergisi ile *darı öşürü* bu el vergilerdendir.¹⁰

Bizzat Osmanlı vergilerinde değişiklik yapıldığı zaman dirlik sahipleri eskisiyle yenisini beraber almağa çalışırlardı. Meselâ, bağlardan üzüm öşürü yerine bazı bölgelerde *resm-i zemîn* adıyla dönüm başına belli bir resim alınırdı. Bu, mahsûl vergisi karşılığıdır, bu sebeple artık öşür alınamaz. Bununla beraber dirlik sahibinin ayrı vergiler gibi, hem *öşür* hem *resm-i zemîn* almaya çalıştığı görülmüştür.

Öşür yerine *harâc-i mukâseme* olarak mahsûlün beşte biri alındığı zaman *salarlık* vergisi alınmazdı, fakat bazı timar sahiplerinin onu da almaya çalıştıkları saptanmıştır.

Bazı vergilerin toplama zamanı da yolsuzluğa yol açar. Meselâ bazı sipahiler, *koyun resmi*, *dönüm resmi* gibi birtakım resimleri tahsil zamanı gelmeden almaya kalkışırılar.¹¹

C. Kanûn-i Osmânî ve Bid'atler

Osmanlı kanun koyucusuna göre, *bid'at*, haksız yenilikler, "şer'e ve örf'e ve emri pâdişâhiye ve kanûn-i kadîme ve deftere" aykırı olan şeylerdir. Burada *örf* ü, hem bugünkü manada *örf ü âdât*, hem de Pâdişah'ın siyasi-ıdarî konularda bağımsız iradesi şeklinde anlamak lâzımdır. *Defter* deyince, resmî tahrir sonucunda kişilerin ve şeylerin aldığı hukukî statüyü tesbit eden ana kütük defterleri, yani *mufassal defterler*, *icmal defterleri*, *vakıf ve emlâk defterleri*, *avârız ve cizye defterleri* ve başkaları kastedilmektedir. Örf ve kanunun açıkça belli etmediği hallerde ve tamamiyle özel durumlarda son başvuru kaynağı defterdir. O zaman defterde ne yazılmış ise, öyle hareket olunur. Böylece *defter* kayıtları, her çeşit anlaşmazlıklarda ve davaların çözümlenmesinde örf ve kanundan daha önemli sayılmıştır.

Ceza hukuku, sipâhi ve reyâyâ münasebetleri, toprak tasarrufu ve intikali, örfi vergiler, yüklenen çeşitli hizmetler, gümrük ve bacalar, özetle reyâyâyı ilgilendiren hukukî konularda, belli prensipleri ve maddeleriyle bir *Kanûn-i Osmânî* var olmuştur ve bu *Kanûn-i Osmânî*'ye aykırı olan alıntılar *bid'at* sayılmıştır. Aykırılık derecesine göre, alışılmış bir *âdet* olarak devamı kabul olunan, *câiz* görülen, reddedilen, yasaklanmış, son derece aykırı sıfatlarıyla *bid'atler* derecelenmektedir (*bid'at-i ma'rûfe*, örfen *câiz* *bid'at*, *bid'at-i merdûde*, *bid'at-i*

¹⁰ G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, çevirenler H. Grégoire et P. Lemaire, Brüksel 1954, s. 240-244.

¹¹ Bak. *Nîgholu Kanunu*: Barkan, *ibid.*, s. 269, madde 12-18; ayrıca, *Süleyman Kanûnname*sine M. Âdil neşri, *TOEM*, s. 30, 34, 57, 62.

afedilmiştir. "Üç hizmet" ise, süvari için üç gün bizzat çalışma hizmetidir, herkes yerine getirebilir.

Çift-resmî sistemi, köylü kitesine karşı Osmanlıların güttüğü özel politikayı ifade eder. Birtakım hizmetleri ve angaryaları belli bir para vergisine çevirmekle Osmanlı devleti, süvari ile köylü arasındaki bağılılığı feodal bir bağılık olmaktan kurtarıyor, bu hizmetleri devlete ait bir vergi haline getiriyordu. Bu hizmetler, her zaman kötüye kullanılabilirdiğinden bu sistem sayesinde reaya korunmuş oluyordu. Osmanlılar, angaryaların her tarafa kaldırılması veya hiç olmazsa sınırlandırılmasını, *Kanûn-i Osmânî*'nin değişmez bir prensibi olarak benimsediler. Yasaklanan bid'atler hakkında en eski vesikalardan biri I. Süleyman'a atfolunan Kanûnnâme'dedir. Şimdi biliyoruz ki, bu Kanûnnâme aslında 1501 yılından önce II. Bâyezid devrinde tertip edilmiştir.¹⁸ Burada yasaklanan bid'atler arasında Konya şehri ve Karaman vilâyetine ait şu bid'atler konumuz bakımından dikkate değer:

1) Konya'da vâli olan şehzâdelerin (Çelebi Sultanların) kapı-halkının veya Karaman ve Hamid sipahilerinin, şehir halkının evlerine konuk olarak inmeleri;

2) Suçludan nakit para cezası (*cerîme*) alındıktan sonra subaşı ve aseslerin ayrıca *cerîme* almaları;

3) Vâli olan şehzâdeler tarafından haraç toplamaya gönderilen kullar, yahut doluşan sipahilerin reayadan ücretsiz yem ve yemek almaları;

4) Vâli şehzâdelerin kullarının, kadının bilgisi ve hükmü olmadan *cerîme* almaları;

5) Hâs topraklarına ait hububat satılmadan halkın hububatını satmağa izin vermezlermiş, yasaklanması;

Konya'da bütün bu bid'atler *Kanûn-i Osmânî*'ye aykırı görülerek kaldırılmıştır. Fakat bunları, 16. ve 17. asırlarda yaygın olarak yine göreceğiz.

Tipik sancak kanûnnâmelerinin bilinen en eskisi, 792/1487 tarihli Hüdavendigâr sancağı kanûnnâmesini¹⁹ gözden geçirirsek bid'atler orada şöyle tesbit edilmiştir:

1. A'şâr olarak reayadan alınan hububatı, re'âyânın sipahinin anbarına veya hisar-erinin bulunduğu kaleye kadar taşınması bid'at olmakla beraber, bir âdet olarak kanuna konmuştur. Fakat uzaklık bir günden fazla ise, bu hizmet, ücreti verilmeden köylünün üzerine yüklenemez (Madde 14).

2. *Siyâset* olunan (ağır bedenî ceza verilen) kimseden ayrıca *cerîme* alınmaz. Sancak-beyi veya subaşı, Şerî'at ve orfe göre soruşturma yapılmadan suçluyu rüşvet alarak salıverirse, ceza görür. Kezâ soruşturma bitmeden suçluyu cezalandırmak da kanuna aykırıdır.

¹⁸ H. İnalcık, "Sulciman the Lawgiver and the Ottoman Law" *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), 105-138.

¹⁹ Barkan, *ibid.*, s. 1-6.

şekilleriyle ortaya çıkmış bulunduğunu kanıtlar. I. Bayezid (1389-1402) ^{devri} bu bakımdan bir dönüm noktası olarak görünmektedir. Her halde *Kanûn-i Osmânî* esas çizgileriyle 14. asır sonlarına doğru kesin olarak yerleşmiş sayılabilir.¹⁶

Kanûn-i Osmânî'ye özelliğini kazandıran kavramlara gelince, bunları Fâtih Mehmed'in adı geçen *Kanûnnâmesi*'ne göre şöyle tesbit etmek mümkündür. Pâdişah'ın tebeası *re'âyâ* ve *askerî* olarak ayrılır. Reaya, efendisi sipahi için birtakım angarya *hizmetleri* yapan yahut onun yerine *raiyyetlik* rûsûm denilen bir takım resimleri ödeyen halktır. *Askerî* sınıf ise, bu gibi resimlerden muâfır. Reaya arasında, devlete yaptıkları bir hizmet karşılığında *raiyyet* resimlerinin bazılarından affedilenler vardır ki, bunlar mu'âf ve müsellemler reaya olarak ayrılır. Bir İslâm devleti olarak Osmanlı devletinde reaya, tabii bir de *şer'î* kurallara göre sınıflandırılacaktır.

Şer'î'ye göre reaya *evvelâ müslim* ve *gayr-ı müslim* olarak iki büyük gruba ayrılmıştır. Fâtih Kanûnnâmesinin dördüncü faslı müslüman re'âyâyâ, "*Kanûn-i cebelü'yân bâ kanûn-i müzevvec-i gebrân*" kısmı ise hıristiyan reayaya ait kanunları içine alır. Gördük ki, reaya, *kulluk* denilen bir takım hizmetleri yerine getirmek mecburiyetinde olan çiftçi tebaadır. Şehirli reaya, bu kulluklardan af edilmiştir. Raiyyetlik durumunu tayin eden bu kulluklar, *yedi kulluk* olarak tesbit olunmuştur: Üç gün şahsî hizmet veya yerine 3 akça, bir araba ot veya karşılığı 7 akçe, yarım araba saman veya karşılığı 7 akça, bir araba odun veya karşılığı 3 akça, araba ile hizmet veya karşılığı 2 akça.¹⁷ Bunların yekûnu 22 akça eder. Bu hizmetler, köylünün sipahi için yerine getirmek zorunda olduğu hizmetlerdir. Bunları sipahi kendisi yapamaz. Kışık odun ve hayvanı için yem sağlama, kendi hassa toprağını ve çayırını ekip biçme, ancak köylünün yapabileceği işlerdir. Fakat Fâtih Kanûnnâmesi'ndeki şekliyle *Kanûn-i Osmânî*, bu kullukları paraya çevirmiş ve *yedi hizmet* karşılığı, yukarıda gösterdiğimiz gibi, 22 akçalık bir vergi tayin etmiştir. Bu vergiye *çift-resmi* denmektedir. Açıkça görülüyor ki, *çift-resmi* eskiden senyörle köylü arasındaki bazı feodal hizmetler yerini alan bir vergidir. *Çift resmi*, bir çift genişliğinde toprağı olan köylüden alınır. Yarım çiftten yarısı alınır. Yarım çiftten az toprağı olanlar için toprak ile beraber evli olup olmadığı, yani emek birimi vergi oranını belirler. Evliler kulluk resmini *ekünlü bennak* deyimiyle 9 akça öder. *Caba bennak* topraksız ailedir; *bekâr* topraksızlar, *mücerred resmi* öder. Bu suretle *çift resmi* ve bağlantıları bir sistem teşkil eder. Devlete fazla bazı hizmetler yapan gruplar için sistem farklı şekilde uygulanır. Kanûnnâmeye göre, meselâ çeltikçiler, "yerli gibi yedi hizmet vermeye, süvari *üç hizmet* veya yerine altı veya dokuz akçe ala".

Köyde ziraatle uğraşmayan sanatkârlar da sadece "üç hizmet veya üç akçe vere"; çünkü bunlar ekim işleriyle uğraşmadıklarından reayaya ait hizmetlerden

¹⁶ Bak. H.İ., "Osmanlı Hukukuna Giriş", *SBF Dergisi*, XIII-2, s. 107-109.

¹⁷ Bunun için H.İ., "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *Bellekten*, XXIII, s. 575-581.

yazılan bir çiftlikten (bir çiftlik, toprağına göre 60-150 dönüm arasındadır) fazla arazi tutuyor, fakat vergilerini ödüyorsa, elinden alınamaz.

A'şârî bazı özel şartlar dolayısıyla fazla veren reaya ek vergilerden ve olağüstü âvâriz vergilerinden affedilir. Meselâ, a'şârî, *hums* (beşte bir) ödeyen reayadan *salarlık* alınmaz. Mahsûlün yarısını beyliğe (devlete) veren özel durumdaki çiftçiler, meselâ ortakçılar, çeltikçiler, avâriz-i divâniyyeden muâftırlar.²² *Ortakçılar*, a'şâr ürününü başka raiyyet gibi uzak yerlere taşımak mecburiyetinde değildirler. Sadece anbara kadar götürürler.

Yürükler, çiftçilerin tâbî oldukları saman verme, odun getirme gibi hizmetlerden doğal olarak muâftırlar. Bu sebepten çift-resmi kapsamındaki vergilerden yalnız şahsî hizmete karşılık tutulan bazı resimleri öderler ki, bu da 12 akçadan ibarettir. Kanûnnâmeye göre "zira ziyâde resim verdiği takdice tekrâr resim alınıp kanûn-i kadîme muhâlif hayf olur, bu kazıyye mirâren teftiş olunub emr-i pâdişâhî ile müceb-i mezkûr üzere mukarrer olunmuştur".²³ Karaman vilâyetinde *at-çeken* denilen *yürükler*, at başına üç yüz akçe verir. Bu hizmette buldukları ve bu vergiyi verdikleri için raiyyet rûsûmundan affedilmişlerdir.

Reayayı korumak üzere I. Süleyman zamanında bu kanunda yapılan değişikliklerden biri, çift-resmine aittir. Aydın, Ankara, Bolu ve Hamid-eli *sancaklarında* çift-resminden sipahi ile beraber subaşı ve sancak-beyi de bir hisse ahırlardı. Meselâ, Bolu'da bazı bölgelerde çift-resmi 46 akça idi, 28 akçesi sipahinin 18 akçesi zaîmin ve sancak beyinindir. Hak sahiplerinden her biri reaya üzerine geliyor, reayayı bunaltıyorlar, bazan çift-resminin hepsini birisi alıyor ve diğerlerinin hissesini reaya ödemeğe mecbur oluyor. Bütün bu kargaşaltığı kaldırmak için Kanûnî devrinde, başka sancaklarda olduğu gibi, çift-resmi tamamiyle sipahi üzerine yazılmıştır.²⁴ Reayayı korumak için *bâdihavâ rûsûmu* hususunda aynı şekilde reform yapıldığını göreceğiz. 1528 de Bolu sancağında *resm-i agnâm* ve *cürüm* ve *cinâyet* tamamiyle sancak beylerine, *gerdek-resmi* ve *yer-tapusu* tamamiyle sipahilere kaydolundu. Keza *beyülmâl*, *mâl-i mefkûl*, *yava* ve *kaçkun* tamamiyle sancak beyine bağlandı.²⁵

Kovan-resmi'nde de, Kanûnî devrinde reayayı korumak gayesiyle reform yapılmıştır. Niğbolu sancağında *kovan-resminin* üçte biri timar sipahisine, üçte biri subaşıya ve üçte biri sancak beyine gelir yazılmıştır. Sonra her biri kovan başına birer akçe almaya başlamışlar. Bu yüzden halk kovan beslemekten vazgeçmiş. Bu sebeple Kanûnî devrinde, *kovan-resminin* tamamı timar sahibi üzerine yazılmıştır. Timar sahibi de *kovan-resmi*'ni para olarak istemeyecek, onda bir alacaktır. Bütün bu misâller, bir vergi iki defa alınmaz, prensipile ilgilidir.

²² Bak, *Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu*, s. 598-600.

²³ *Süleyman Kanunnâmesi*, M. Ârif neşri, s. 62.

²⁴ Bak, 1528 tarihli Bolu Kanûnnâmesi, Barkan, *Kanunlar I*, s. 29, madde 7, s. 28, madde 2.

²⁵ Ankara Kanunu, *ibid.*, s. 34.

Bu hususları 16 ve 17. y.y. da *adâletnâme*'lerde söz konusu edilen zulümler arasında bulacağız.

Süleyman'a atfedilen fakat 15. asır sonlarında meydana getirildiğini bildiğimiz²⁰ genel kanûnnâmenin *bid'at* olarak tesbit ettiği ve yasakladığı hususlarla reayayı korumak için koyduğu diğer maddeler, şu formüllerde toplanabilir:

1. Bazı sipahiler *koyun resmi, dönüm resmi* gibi resimleri, *tahsil zamanı gelmeden*, önceden reayadan isterler (M. Ârif neşri, s. 15). Genellikle sefere giderken beylerbeyi veya kadılar, sipahilerin eline bunu sağlamak için bir vesika dahi vermektedirler. Vaktinden önce bir resmi almanın çeşitli sakıncaları vardır. Evvelâ reaya için bunun güclüğü meydandadır. Sâniyen, o sipahi verginin tahsil tarihinden önce azledilir veya herhangi bir suretle tımarını kaybederse, yerine gelecek tımar sahibi aynı vergiyi -kendi zamanına düştüğünden- ister. Kanuna göre, ilk sipahi bu geliri ona geri vermelidir. Fakat gerçekte, gelen sipahi de reayadan resimleri ikinci defa almağa çalışır. O zaman reaya bu rûsûmu evvelki sipahiye vermiş olduğunu isbat etmeli ve kadıdan bunun için hüccet almalıdır. Bu gibi çekişmeler çok olduğundan, I. Süleyman devrinde kanun koyucu çoğu vergilerin tahsil zamanlarını açık bir şekilde kanunda tesbit etmiştir: Meselâ, *ispence* mart başında, *koyun hakkı* nisan başında, *otluk resmi* çayır biçme zamanında, *âsiyâb* (değirmen) *resmi* harman kaldırıldıktan sonra, *bahçe öşrü* ve *bostan öşrü*, mahsûl kaldırıldıktan sonra alınacaktır. Bu tarih, hangi sipahinin zamanına düşerse vergi ona aittir.²¹

2. *Kanûn-i Osmânî*'nin esas prensiplerinden biri, aynı mahiyetteki iki verginin, hangi ad ve şekil altında olursa olsun, iki defa reayaya yüklenmemesidir. Fakat kendi sipahisinin toprağını bırakarak başka sipahinin toprağında eken raiyyet her ikisine de öşür vermek zorundadır. Zira reaya, bunu kendi iradesiyle kabul etmektedir, hem de reyanın iyi toprak bulmak arzusuyla dağılmalarını önlemek gerektir. Kanun, toprak darlığı yüzünden başkasının tımarında eken müslüman ve hristiyan çiftçiden iki öşür almanın doğru olmadığını belirtmektedir (*hayf-i nâ-ma'rûf*). İhtiyarlık ve fakirlik yüzünden çiftliği elinden giden raiyyetten çift resmi almakta devam etmek hayıftır. Hele o çiftlik başkası tarafından işleniyor ve rûsûmu veriliyorsa. Bir çiftlik araziye dört *mud* tohumu ektikten sonra raiyyet başka sanatlarla meşgul olabilir, sipahi karışamaz. Arazi tasarrufunda reayayı koruyan şu maddelere yer verilmiştir: Bir tımar toprağına dışarıdan gelip eken *hâric* reayayı, tımar sahibi, öşür ve rûsûmunu verdiği müddetçe, o yerden çıkaramaz. Ancak kendi reayasının toprağına ihtiyacı olursa haric reaya elindeki toprağı alabilir. Bir raiyyet üzerine

²⁰ Bak not 16

²¹ Bak Niğbolu Kanûnnâmesi, *ibid.*, s. 269, madde 12-18

Bu kanûnnâmeye Fâtih kanûnnâmesinden geçen bir maddeye göre, raiyyet kendi isteği ile yerini bırakıp giderse, evi ve eşyası (*damı ve çulu*) sipahiye aittir. Süvari kovarsa raiyyete ait olur. Aşîkâr surette bu maddeler, sipahinin belli bir kanun maddesini kötüye kullanması karşısında kanun koyucunun reayayı korumak için sonradan çıkardığı ek kanunlardır. Vârisi belli olmayan mallar, beytü'l-mâle, yani devlet hazinesine aittir. Bu gibi gelirlerin izlenmesi ve toplanması genellikle *beytü'l-mâlcî* adını alan *âmîl*'lere (mültezimlere) artırma ile iltizama verilir. Fakat *beytü'l-mâlcîler*, vârisi o memleketten başka yerde bulunan mallara, yahut seyahate çıkmış veya malını birisine emanet koyup gitmiş olan kimselerin mallarına da karışmakta, sahip çıkmaktadırlar. Buna karşı kanun koyucu şu maddeleri koymuştur: Vâris, mevcut ve memlekette nerede olduğu malûm ise, buna *gâ'ib* denir. Miras, evvelâ vasî elinde altı ay saklanır. Eğer gelen olmazsa, o zaman *beytü'l-mâlcîye* teslim olunur. Sonra vâris gelirse, *beytü'l-mâlcî*'den alır. Eğer vârisin bulunduğu yer belli değilse, bu gibilere *mefkûd* denir. Miras bir yıl *vasî* elinde tutulur. Gelmezse, *beytü'l-mâlcî*'ye teslim edilir.

Eviden ayrılıp seyahata çıkanların veya malını birisine emanet bırakanların mallarına *beytü'l-mâlcî* herhangi bir şekilde karışamaz. O, yalnız ölen kimselerin mirasına karışabilir.

16. y.y. da yeniden fethedilen bölgelerde, Doğu-Anadolu ve Macaristan'da bir takım hizmet ve angaryalara karşı kanunî tedbirler alındı: Diyarbakır vilâyetinde köylünün üç gün tımar sahibinin toprağında angarya çalışması, *ırgadiye* denilen bir resimle (hane başına günde iki akçe) karşılanmıştı. Macaristan'da, odun ve otluk yerine belli miktarda bir resim (bir araba odun için 15, bir araba ot için 25 penez) konmuştu. Kaydetmek gerekir ki, aynı zamanda *çift resmî* veya *ispence* bu bölgelere klâsik Osmanlı *raiyyet rusûmu* olarak sokulmuş bulunuyordu.

1545 tarihli Pojega Kanûnnâmesinde,²⁷ "bid'at olmağın külliye ref" olunması Pâdişah tarafından emredilen hususlar arasında angaryalara ait şu madde vardır: "Resm-i giyâh aldıklarından gayri sancak beyleri ve kadılar, voyvodalar kendü atları ve davarları için araba ile otluk teklif edip veyahut otluk-baha deyü beşer ve onar akçe alıp ve yem ve yemek ve et ve ekmek ve tavuk bilecümle cebirle me'külât cinsinden her ne bulurlar ise alıp bir akçe ve bir habbe vermeyip ve kendü maslahatları için re'âyâyı istihdâm edip ve davarların ve arabaların hizmete sürüp ve odun ve otluk taşıdıp env'â-i zulm ve hayf etmektedirlər.

Aynı bid'atlar III. Murad devrine ait Sirem Kanûnnâmesinde²⁸ tekrar olunmaktadır. Macaristan'a ait diğer kanûnnâmelerde de²⁹ buna benzer bid'atlar

²⁷ *Ibid.*, s. 305, madde 9.

²⁸ *Ibid.*, s. 309.

²⁹ *Hatvan Kanûnnâmesi, ibid.*, s. 317, madde 13b

3. Süleyman'a atfolunan bu eski kanûnnâmede²⁶ vergilerin tahsilinde sipahilerin yolsuzluklarına karşı hükümler vardır.

Timar-erleri ve mütezimler, a'sârî almak üzere vaktinde harman yerine gelip ölçmezlermiş, bunu da köylüden fazla bir şey koparmak için kasten yaparlarmış. Kanun, bunun için bir hafta zaman koymuştur. Bu zaman içinde gelmezlerse köyün imamı, kethüdası ve yarar adamları marifeti ile harman ölçülüp a'sâr mahsûlü anbara konulur. Kanuna göre, hıristiyanlar ürettikleri şıranın onda birini subaşı ve sipahiye verirler. Fakat, pazarda iki ay müddetle yalnız subaşı ve sipahiye ait şarap satılacak, ondan sonra hristiyanlara müsaade olunacaktır. Fakat iki ay sonunda subaşı ve sipahi satılmayan şaraplarını zorla reayaya satmaya çalışmayacaktır. Tâ ki, reaya pazardaki fiyattan bunu almağa razı ola. Bazı Anadolu vilâyetleri sancaklarında bir yıl işleyen değirmenden bir *mud* (20 kile veya 500 kg) buğday ve bir *mud* arpa timar sahibine gelir yazılmıştır. Fakat bazı sancaklarda hububat pahalı olunca karşılığında 60 akçe verilmesi kabul edilmiştir. Bu hükmün arkasına "reayaya müzâyeka verilmemek için"²⁷ kaydı eklenmiştir. 16. y.y. Anadolu sancak kanûnnâmelerinde ise, *değirmen-resmi* hemen hemen daima paraya çevrilmiş bulunmaktadır.

4. Süleyman'a atfedilen kanûnnâmede angaryalara ait şu maddeleri buluyoruz: Raiyyet, sipahinin a'sâr ürününü anbarına kadar taşır. Hisar-erlerinin ürününü hisara kadar taşımaları *bid'at* olmakla beraber bir âdettir. Fakat uzaklık bir günden fazla ise, ücreti verilmeden yüklenmemeli. Reayanın sipahiye ev yapması yasaklanmıştır. Yalnız a'sârı koyacak bir anbar yapıvereler. Hristiyan reaya, sipahi üzerine yazılmış beylik bağda yılda üç gün angarya çalışır. Fakat bunun dışında sipahiler onların atlarını, kağnılarını zorla kendi hizmetleri için tutmayalar ve kendilerine zorla iş işletmeyeler.

5. Toprak tasarrufunda bu eski kanun, reayayı koruyan birtakım açık maddeler koymuştur. Bir raiyyet ölse, oğlu çiftliği işleyemeyecek kadar küçük olsa, çiftlik elinden alnamaz; vergilerini ödemek üzere bir başkasına işlettilir ve çocuk büyüyünce *tapu-resmi* alınmadan çiftlik kendisine verilir. O çiftlik için başkası *tapu-resmi* ödemiş olsa bile, yetime toprağı geri verilir. Öksüzden babasının yeri için *tapu-resmi* alınmaz. Bu halde, üç yıl işlemeden bırakılan toprağı sipahi başka birisine tapuya verebilir kaidesi bu suretle bir çözüm şekline bağlanmıştır. Keza herhangi bir raiyyetin, toprağın boz kalmasında bir kusuru yoksa (meselâ toprağı üç yıl arka arkaya su basmışsa) sipahi bu toprağı elinden alamaz. Harman yeri ve öküzü otlamak için ekilmeyen arazi de boz bırakılmı bahanesiyle tapuyla verilemez. Aynı kanûnnâmede ölen bir raiyyetin karısı da korunmaktadır: Şayet kadın o çiftliği işliyor ve vergilerini ödüyorsa, elinden almak hayıftır.

alınmasına neden olmaktadır. Bunu önlemek üzere a'şârın oranları tesbit olunmuştur.³²

Resm-i otlak yolsuzluklara neden olduğundan tamamiyle kaldırılmıştır. *Resm-i kıtlak ve otlak şudur*: belli bazı yaylalarda otlatılan koyunlardan sürü başına bir koyun dirlik sahibi alır. Fakat reaya birkaç sürüyü bir araya getirerek bir koyunla kurtulmağa çabılır, yahut dirlik sahibi bir sürüyü birkaç sürü sayarak birden fazla koyun almak ister. Buna karşı kanun koyucu, üçyüz koyunun bir sürü sayıldığını ilân ederek bu çekişmeleri durdurmak istemiştir.³³ Bizans devrinden kalma eski bir vergi olan çift başına bir kile buğday bir kile arpa vergisi "bid'at" sayıldığından burada kaldırıldı.³⁴

Agrîboz kanunnâmesinde ifade edilen bir prensip, eskiden beri Osmanlı idaresinin yolsuzluklara karşı kullandığı bir ölçüdür: Reayadan yeni defterde açıkça belirtilmemiş yeni hiç bir şey alınamaz.³⁵

Kanûn-i Osmânî'nin mahiyeti ve yasakladığı bid'atler hakkında 1524 Mısır Kanunnâmesi de bize dikkate değer bilgiler sağlamaktadır.³⁶

Evvelâ bu kanunnâmenin meydana getiriliş şekli konumuz bakımından dikkate değer

I. Selim, Kahire'ye girdikten üç hafta kadar sonra vergi kaynaklarından istifade amacıyla derhal arazinin tahriri için etrafa komisyonlar gönderdi. Bu işe 1523 e kadar devam edildi. Mısır'ın kendine özgü şartları dolayısıyla Memlûk devrinden kalma kâtipleri kullanmak gerekti. Fakat bunlar, tarihçi İbn İyâs'ın da kaydettiği gibi, bu tahrir sırasında birçok yolsuzluğa saptılar, kendi çıkarları için köylüyü ezdiler. Birçok köylünün topraklarını bırakıp kaçmalarına sebep oldular. Memlûk devrine ait defterlerin çoğu yanmış olduğundan kontrol imkânı yoktu.

Halbuki Mısır'a vali tayin edilen Hayır-Bay'a 1520 Eylül sonlarında Sultan Süleyman'ın gönderdiği fermanında³⁷ "İhyâ-i ma'âlim-i 'adl u insâf ve izâle-i merâsim-i cevr u i'tisâf etmekte kemâl-i teyakkuz üzerine" olması bilhassa işaret olunuyordu. 1524 Ocak ayında Hâin Ahmet Paşa'nın isyanı sırasında Mısır işleri büsbütün çığırından çıktı. İsyân bastırıldıktan sonra durumu düzeltmek üzere bizzat vezirazam İbrahim Paşa 1 Zilhicce 930/30 Eylül 1524 de Mısır'a hareket etti (Mısır'a varış 8 Cemâziyelâhir 931/2 Nisan 1525). Paşanın divan tezkirecesi olan Celâl-zâde Mustafa (sonraları Kanunî Süleyman devrinin kanun

³² *Ibid.*, I, s. 341, madde, 4-9.

³³ *Ibid.*, I, s. 342.

³⁴ Bak. not 10.

³⁵ Barkan, *ibid.*, s. 343, madde 10; 1528 tarihli Malatya Kanunnâmesi içindeki *Adâletnâme* için *ibid.*, s. 113-114.

³⁶ Bu Kanunnâmenin bir sureti: Barkan, *ibid.*, s. 355-387; Kanunnâme hakkında bak. S. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962; Kanunnâme-i Mısır için bibliyografya, s. 407.

³⁷ Ferîdûn, *Münşeatü's-Salâtin*, I, İst. 1274, s. 503-506.

şiddetle yasaklanmaktadır: Hatvan Kanûnnâmesinde ücretsiz yemek ve yem almak, reayanın arabalarını seferlerde beş altı ay erzak taşımak için kullanmak ve reayayı evlerinde hizmet ettirmek, ölen reayanın kimsesiz oğullarını ve kızlarını yanlarına esir gibi alıp kullanmak ve mallarına el koymak gibi zulümler sayıldıktan sonra sancak beyi ve kadılarına bu yolsuzlukları bildirmeleri için daha önce de defalarca tekitli hükümler gönderildiği belirtilmektedir. Kanunnâmede bu zulümler yüzünden reayanın yerini yurdunu bırakıp dağıldığına da önemle işaret olunmaktadır.

Lipve (Lippa) kanûnnâmesinde reayanın hizmet (*kulluk*) karşılığında hane başına bir araba odun ve bir araba ot vermesi, yahut bunun yerine odun için 15 ot için 25 penez (100 penez = 1 Macar altını) ödemesi kabul olunmaktadır. Keza reaya timar sahibine ait çayırı biçip yığacaktır. Fakat beylerbeyi adamlarının, sancak-beylerinin, zâimlerin ve timar sahiplerinin kendileri için reayaya zorla ettirtilen yaptırımları, angarya çalıştırmaları, kendi tarlalarını ekmeye zorlamaları, ücretsiz yem ve yemek almaları, arabalarını ücretsiz kullanmaları yasaklanmaktadır.³⁰

16. asırda reaya hizmetleri ve angaryalarla ilgili *Kanûn-i Osmânî* maddelen bu suretle belli başlı suiistimalleri tespit etmekte idi. Bu maddelerde Osmanlı rejimini belirliyen esas prensip, angaryaların kaldırılması veya paraya çevrilmesidir.

Dirlik sahiplerinin haklarını kanunla açık bir şekilde belirlemek ve bid'atleri yasaklamak, reaya aleyhindeki işlemleri önlemek suretiyle Osmanlı kanûnnâmelerinin, *adâletnâme*'lerdeki aynı anlayıştan esinlendiği açıktır.

Öyle ki, bazı kanûnnâmeler, *adâletnâme* metinlerini de içine almaktadır. Bu *adâlet fermanları* umumiyetle tahrir emininin tesbit ettiği bir haksızlık veya bir bid'atin kaldırılmasına dair hükümlerdir.³¹ Niğbolu kanunnâmesindeki 19. madde güzel bir misâldir: "Harman mevsiminde zikr olan vilâyetin kanûn-ı kadimesi üzere her müzevvedden sipahisine bir tavuk ile bir boğaçaya alına ve tavuğu olmayandan bir akçe alma ve gayrı eyyâmında tekrar tavuk ve boğaçaya alınmaya, sipahi ve yahut subaşı ve sancak voyvodası köyüne varsa gücile atına yem ve otluk ve koyun ve tavuk talep eyleyip evden eve salgun salmıya, eğer köyde talep eyledüğü nesneden bulunursa akçesiyle ve rızalariyle satın ala. Bulunmaz ise, elbette bulun deyü teklif eylemiye ve illâ kadılar men' eyliyeler, men' ile memnu' olmazlar ise, dergâh-i muâllâyâ arz eyliyeler".

977/1569 tarihli Agriboz kanûnnâmesi de bir *adâletnâme* ihtiva etmektedir. Orada "def' ve ref' olunan evzâ'-i hâdisе ve bide'ât-i mütchâdisе" sayılmakta ve "âmme-ı umûr-i vilâyet ve kâffe-ı ahvâl-i memleket nehc-i Şerî'at ve kanûn-i adâlet ve defter muktezasinca görülmek emr" olunmaktadır. Bu bid'atlerin başlıcaları şunlardır: Öşürün belli bir usûle göre alınmaması, reayadan fazla

³⁰ Lipve Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 323-324, madde 6, 13.

³¹ Bak. Kanunî Süleyman devrine ait Niğbolu Kanunnâmesi, *ibid.*, s. 208, madde 11; s. 19.

Beytülmalcinin izni olmadan ölülerin gömülmemesi yüzünden ölüler ortada kalyormuş. İhmal gösteren beytümalcî, beylerbeyi tarafından siyaset olunacaktır. Vergiler hususunda her türlü anlaşmazlık, beylerbeyi, defterdar (*nâzir-i emvâl*) ve kadının hazır bulunduğu divanda dinlenip karara bağlanacaktır. Mahkeme memurları davalılardan rüşvet almıyacaktır. Hazineye ait memuriyetlere beylerbeyi ve diğer beyler kendi adamlarını getirmeyeceklerdir. Reayanın davaları kadı hazır olmadan doğrudan doğruya beylerbeyi tarafından görülüp hükme bağlanamaz. Bazı kadılar mahkemelerini nâiblere satıyorlarmış. Bu gibi kadıların hapsedilmesi ve durumun Pâdişah kapısına bildirilmesi beylerbeyiye emredilmiştir. Valilerin ve mültezimlerin yanında yaşama hizmet sahipleri tamamıyla kaldırılmıştır. Birçok yolsuzluklara bu araçlar neden olmakta ve efendilerinin otoritesinden yararlanarak halkı soymaktadırlar. Bu gibi kimseler, bilhassa mahkemelerde büyük haksızlıklara sebep olmaktadır. Nâibler ve muhızrlar hileli işlere âlet olmaktadır. Bazı davalarda davacı hazır ve aklı yerinde olduğu halde, birtakım açığözler vekil sıfatıyla davayı üzerlerine almakta ve menfaat koparmakta, haksız işlere neden olmaktadır. Kadı, mutlaka davacıyı çağırarak ve şer'î bir özrü olmadan dava vekili tayin edenleri beylerbeyiye bildirecektir. Vekil ve müvekkil ikisi de şiddetli siyaset cezasına çarptırılacaklardır. Bu işlere âlet olan kadılar da beylerbeyi tarafından hapse konup durum Padişah kapısına bildirilecektir.

Kâşiflerden, meşâyihden (şeyhûlarab) ve sair vergi toplayan memurlardan hazıları, fellâhları öldürür, mallarını gasbeder ve kadılar da suçluyu korurlarmış. Bu gibi kadılar da beylerbeyi tarafından azl ve hapsedilecektir.

Buraya kadar Kanunî Süleyman devrinde ve ondan önce *Kanun-i Osmânî*'nin ana prensiplerini ve bu prensiplere göre hangi durumların *bid'at* sayıldığını gözden geçirdik. Aşağıda doğrudan doğruya adâletnâmeler üzerinde duracağız.

1. *Eflâklara ait adâletnâme*. 967 Şevval tarihli adâletnâme (aşağıda No. VI), Semendere sancağındaki birtakım *bid'at*lerin kaldırılması için gönderilmiş bir adâletnâmedir. Metinde *Adâletnâme-i Hümâyûn* deyimini kullanılmaktadır. Bu adâletnâmenin özellikleri, belli bir bölgedeki *bid'at*leri kaldırmayı hedef tutmuş olması ve *bid'at*lerin neden ibaret olduğunu bildirmemesidir. Bu *bid'at*lerin ayrı ayrı tesbiti işini ve önlenmesini Semendere kadısına emretmektedir. Bunlar, *Şer'at*, *kanûn* ve *tahrîr defteri* ne aykırı olarak Sancak-beylerinin ve adamlarının yahut emirlerin ve âmillerin (mültezimlerin) ve diğer hükümet görevlilerinin reyadan fazladan aldıkları şeylerdir. Evvelce kaldırılması emredildiği halde bu adâletnâme ile yeniden yasaklamak gerekmiştir.

Semendere, imparatorluk içinde özellik taşıyan bir bölgedir. Burası, Macaristan, Osmanlı İmparatorluğuna katılıncaya kadar Avrupa'da en mühim serhad bölgesini oluşturuyordu. Rumeli'nin başka yerlerinde uygulanan tipik

ve nizamlarını meydana getirmekte başlıca rol oynayan Büyük Nişancı herabesinde idi. Celâl-zâde, vezirzamanın akıl hocası durumunda olup Mısır'da islahatın ve yeni kanunnâmenin meydana getirilmesinde esas rolü oynamıştı. İbrahim Paşa, Mısır'a ayak basar basmaz "etrâfa adâletnâmeler gönderildi herkes mezâlîm ve mehâyiften perhîz üzere olmak emrolundu; sâniyen Saîdîlî valisi İbn Ömer ve İbn Nasr nâm şeyhûlarablar mezâlîmine binâen salb olundu ve mehâbet-i Paşa kulûb-i mergûbeyeye sirâyet etti.... Beyne'r-re'âyâ mer'î olan Emîr Kayıtbay ve Gûrî kanunlarınce ki, hâ'in-i fir'avn-likâ nâmi Ahmed ve hisâbî namahmûd olan Paşa tagyîr ve tamâ-i hâmi müsted'âsinca teksîr ve taz'îl eylemişti, emr-i şerîfleri ile defâtîr-i a'tikaya mürâca'at olundu, husûsâ re'âyânın hüsn-i rizâlâriyle mu'tedil vaz'ile tahfîf kıldı ve der-i devlete arz olunup dâyimâ her biri ma'mûlun-bih olması hatt-ı hümâyûnla dahi buyuruldu. Üç yüz kadar mahbus borçları ödenip salıverildi. Bin kadar yetime nafaka ve giyecek verildi. İbrahim Paşa Pâdişah'ın daveti üzerine 22 Şaban 931/14 Haziran 1525 de Mısır'dan ayrıldı. Paşa'nın Mısır'daki davranışları ve bid'atleri kaldıran yeni Mısır kanunnâmesi, adâletnâmelere vücut veren devlet anlayışını parlak bir şekilde yansıtmaktadır. Kanunnâme, Mısır'da Osmanlı Pâdişahı'nın otoritesini sağlam bir şekilde kuran askerî ve mülkî örgütler yanında bid'atleri kaldırmak amacıyla şu kuralları koymaktadır: Mısır'da vilâyetlerde idare başında olan *kâşif*lerin ve *şeyhûlarab*'ların başlıca vazifeleri, arazinin sulanması için gereken kanalların tamirine dikkat etmek, Kayıtbay gelir defterlerine göre vergileri tam olarak toplayıp hazineye teslim etmek ve bedevî Arapların hücum ve zulümlerinden fellâhları korumak. Vergisini ödeyen köylünün (fellâh) eline *Beylerbeyi* nişanı, *nâzir-i emvâl* ve *emîn* mührüyle bir tezkire verilir ve ikinci defa vergi alınması önlenir.

Herhangi bir fellâh, bir mültezimi beylerbeyine şikâyet edebilir. Beylerbeyi haksız alınan şeyleri alıp fellâha teslim eder ve suçluyu ağır cezaya çarptırır. Kayıtbay zamanından sonra çıkarılmış olan bütün resimler ilga edilmiştir.

Hayır-Bay zamanında altın ayarının düşürülmesi sebebiyle fellâhlara yüklenen bazı yeni vergiler, bid'at olduğundan kaldırılmıştır. Keza *kâşif*'lerin köyden köye aldığı kuzu ve koyun (*ziyâfe*) ve yirmi akça yasaklanmıştır. Bu yasağı dinlemeyen *kâşif*, azl, hatta idam edilecektir. Şeyhûlarab'ın beylerbeyiye verdiği pişkeş için köylüye para ve eşya salgunu yapması yasaktır. Almakta devam edenler en ağır şekilde cezalandırılacaktır.

Âmiller (mültezimler)in ve diğer görevlilerin köylüden aldıkları *der-âmîd* resmi de yasak edilmiştir.

Arazi ölçenlerin (*messâh*) köylüden koyun ve arpa almaları yasaktır. İhtiyaçlarını kendi paralarıyla göreceklerdir.

İhmal yüzünden boz kalmış yerlerin vergisini fellâhlardan zulümle alan zulüm ile köylünün dağılmasına sebep olan *kâşif*, şeyhûlbeled veya *âmîl* siyasetine cezasına çarptırılacaktır. Şayet, sırf vergiden kaçmak için fellâhlar kendileri dağılmış iseler aralarından bir ikisi asılarak gözleri korkutulur.

Osmanlı defterlerinde bulduğumuz 872/1467-68 tarihli eski Eflak kanununda⁴² bunlar hane başına bir flori (altın para), iki koyun (biri kuzulu biri erkek) verir, *katun* denilen her yirmi haneden bir çadır, bir baş peynir, üç urgan ve altı ip yular, bir karın yağ ve bir erkek koyun alınır, bunun dışında raiyyet rûsûmundan hiç birini vermezler ve her beş hanede bir atlı voynuk askerî hizmette bulunur, denmektedir.

Daha sonraki Eflak kanunlarında⁴³ dikkate değer değışiklikler meydana gelmiştir. Evvelâ, daha Fâtih devri sonlarına doğru aynen alınan şeyler paraya çevriliyor. Her hane (burada hane aile değil, ev manasına) bir kuzulu koyun için 12 akça, bir koç için 15 akça, ayrıca Hızır İlyas gününde her bir hane bir kuzulu koyun için 20 akça verir. Her elli evden iki koç için 60 akça, çadır için 100 akça verilir ki, hane başına 3.2 akça düşer. Bunlar ve diğer yükümlülükler karşılığı her Eflak hanesi 83 akça vermektedir.⁴⁴ 1527 tarihli Eflak kanununda bu resmin 92 akçaya çıkarıldığı görülmektedir.⁴⁵ 1536 tarihli Semendere Eflakları kanununda 93 akçadır. *Eflakiye âdeti* veya *resm-i flori* denilen bu vergi ödedikten sonra Eflaklar, Osmanlı kanunlarında reayanın tâbi olduğu raiyyet resimlerini ödemezler. *Cizye* ve *öşür* vergilerinden ve her türlü *avârız-i divâniye*'den muafırlar. Yalnız *cürüm* ve *cinayet resmî*'ne tâbidirler. *Cürüm* ve *cinayet*, sancak beyine ödenir. Yalnız, bunun onda biri Eflakların *Knez*'lerine attır. Fakat Fâtih devri sonlarına ait kanunlarda (Süleyman'a atfedilen Kanunnâmede) şu hizmetler de kayıtlıdır: Akın olduğu zamanda sefere çıkarlar. Bir saldırı halinde, sıradışı zamanlarda her haneden bir kişi atı ile ve silâhiyle sancak-beyi kumandası altında yoldaşlık eder (buna *zamanîç* denmektedir). Diğer taraftan her beş hanede bir voynukun tehlikeli yerlerde nöbet beklemesi eskiden beri devam edegelen bir hizmettir. Bundan başka her elli hane sancak beyine *komar*⁴⁶ adı altında bir erkek hizmetkâr (uşak) verir. Hizmetkâr atı ay hizmet eder. Fakat Eflaklar, bu hizmetleri yerine getirdikten sonra reayaya yüklenen birtakım hizmetleri görmezler. Meselâ, çıra ve tahta getirmezler, hisar

⁴² Bak *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, s. 156, not 82.

⁴³ 1477 tarihli Hersek Eflakları kanunu için bak. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, s. 154, not 75, ve *Kanun i Kanunnâme*, Mon. Turc. His. Slav. Merid. Illustrata, I. Serija 1, Zakonski Spomenici Sv. 1, Sarajevo 1957, s. 12-14. Süleyman'a atfollunan kanunnâmede Eflak Kanunu, Fâtih devri sonları olarak tarihlenmektedir. (bak. N. Beldiceanu et I. Beldiceanu-Steinherr, *Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques...* "Sudost-Forschungen, Bd. XXIV [1965] s. 105); 1527 tarihli *Kanûn-i Eflakân-i Livâ-i Semendere* için bak. Barkan, *ibid.*, s. 324-25. Semendere Eflakları kanunu, H. 922 evâil-i Safer tarihli Semendere defterinde (Başvekkâlet arşivi Tapu, no. 1007) ve Kanunî Süleyman devrine ait iki defterde (Tapu no. 978 ve no. 187). Son olarak bak. D. Bojanić-Lukać, *Jedan Rani Kanun iz vlahke Smederevskeg Sandzaka*, Vesnika Vojnog Muzeja, 11-12 (1966), s. 146-160.

⁴⁴ Karşıla Beldiceanu, *Quatre actes*, s. 110.

⁴⁵ Barkan, *ibid.* s. 325, madde 8.

⁴⁶ *Komar* için Beldiceanu, *Quatre actes*, s. 109-110; *Zamanîç* için D. Bojanić-Lukać, *Ko je učestvo u zamanîčnoj vojsci*, Vesnik Vojnog Muzeja, 6-7 (1962), s. 242.

Osmanlı kanunları burada ancak 943/1536'da uygulanmıştır.³⁸ Osmanlı hükümetinin burada reyayı ve özellikle bölgenin savunmasında önemli bir ödenek yüklenen Eflakları, neden iyi tutmağa ve memnun etmeğe çalıştığını anlamak güç değildir.³⁹ 1536'a kadar Semendere kanunu, klâsik Osmanlı kanunlarından farklı olduğu içindir ki, 1501'den önce II. Bayezid zamanında yazılmış olan, fakat Süleyman'a atfolunan Kanûnnâmede her defasında "ammâ Semendere'de" ibaresiyle bu bölgedeki farklı durum belirtilmektedir. Semendere kanûnnâmesi, *Kanûn-i Osmânî*'ye özelliğini kazandıran başlıca iki vergi grubunda (raîyyet rûsûmu ve a'şâr) şu ayrılıkları içermekte idi:

1. *Raîyyet rûsûmu* yerine biçme vaktinde her *baştına* sahibi bir araba ot ve bir araba odun verir. Mevsiminde otluk ve odun alınmazsa, ot için 7 akça ve odun için 3 akça ödenir (bak. yukarıda yedi hizmet).

Halbuki biliyoruz ki, *Kanûn-i Osmânî*'de bunlar, *çifti-resmi* veya *ispence* adı ile anılan raîyyet rûsûmu ile karşılanmakta idi.⁴⁰

2. Her türlü hububattan *öşür* ve *salâriyye* (salarlık) yerine, her *baştına* (çift) başına harmanda yarım *lukna* buğday ve yarım *lukna* arpa alınır (1 *lukna* = 8 kile = 160 okka = 205 kg). Keza reaya *baştına* başına iki akçe *histan-resmi* öder. Halbuki, *Kanûn-i Osmânî*'de hububattan *öşür* ve salarlık olarak hepsi sekizde bir alınır ve başka bir şey alınmazdı.

Bu vergiler dışında sipahiler için *hâssa* yazılan çayırları biçmek ve yığmak reyanın vazifesidir. Fakat bu otu taşımazlar. Müslümanların ve şehir halkının bağlarından yaptıkları şarap şehre getirilirse, fiçı başına bir resim alınır. Müslümanlardan altı, diğer reyadan, *öşrünü* verdikten sonra, iki akça alınır. Bu fiçı-resmi, Süleyman Paşa zamanında (Semendere valiliği 1489-1492) konmuş bir *bid'at* olduğundan, 922/1516 tarihli kanunnâmede kaldırılmış görünmektedir.⁴¹

Semendere'de kalabalık bir grup oluşturan ve Osmanlı devletine askerî hizmet gören Eflaklara ait kanunlara gelince, Osmanlı kanun koyucusu, Eflaklar kanunu hususunda daha muhafazakâr görünmekte ve fetihden önceki âdet ve rûsûmu aynen alıkoymuş bulunmaktadır.

³⁸ Semendere bölgesi, evvelâ 1439-1444 yılları arasında, ikinci defa 1459'da Osmanlı egemenliği altına geçmiştir. F. Babinger'in yazdığı gibi, Fâtih, Semendere'yi muhasara ile almamıştır; şehrin anahtarları kendisine Pirot'da iken teslim olunmuştur. Bak. benim, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, XXXV-3 (1960), s. 421. *Sulhen* ele geçirmenin önemli hukukî sonuçları olmuştur.

³⁹ Karşıla. N. Beldiceanu, "La Région de Morava - Timok dans les documents de Mehmed II et de Selim I", *Revue des Etudes Roumaines*, III-IV (1957), s. 111-115.

⁴⁰ Bak. H I "Osmanlılarda Raîyyet Rûsûmu", *Bellefen*, XXIII (1959).

⁴¹ Başvekkâlet Arşivi, Tapu defteri, no. 1007; tertibi 1501'den önceye ait bulunan ve Sultan Süleyman'a atfolunan Kanûnnâmede de Süleyman Paşa'nın çıkardığı söylenen bu *bid'at* kaldırılmıştır (Bak. M. Arif neşri, s. 68-69).

5. Eflaklar, sancak beyine ev yapmak zorunda değıldirler. Ancak voyvoda için her nahiyede belli bir yerde nahiye halkı bir ev yaparlar ve taminine bakarlar. Her gelen voyvoda orada oturur.

6. Voyvoda, halktan istediğini parasiyle ala. Para cezası veya *siyâset* cezaları hususunda kadının izni olmadan kendiliğinden hareket etmeyecek ve reyayı *teklâmlamayacaktır*. Zorla ot, arpa, saman, tavuk almayacaktır.

7. Eflakların çayırlarına, bahçelerine, tahıllarına ve terekelerine ve otlaklarına sancak-beyi ve adamları at salıverip zarar verdimeyeceklerdir. At-oğlanlarının reyadan yemi ve yiyecek almasına izin verilmeyecek.

8. Domuzlar bir kimsenin tımârında otlanıyorsa *otlak-hakkı* alınmaz.

9. Yeni gelen voyvodanın, *primikur*'lardan birer kann yağ, birer kebe alması da yasaklanmıştır.

10. Muharebe zamanında sancak beyleri *voyvoda*'ları ve *subaşı* 'ları, *knez* 'ler ve *primikur* 'lar, Eflakların zorla atlarını, silâhlarını alıyormuş. Bu da yasaklanmıştır.

11. Hıristiyan köyleri içinde oturan müslümanlardan hristiyanlara zarar gelmiyorsa yerlerinde kalabilirler. Aksi halde yerlerinden göçürülecek. Müslümanlar hep bir arada oturacaklardır.

12. Bu adâletnâme ile eski Despot Kanunu da kaldırılmıştır. Anlaşıldığına göre, Despot Kanunu, bazı davaları Eflakların kendi aralarında hal ve fasletmeleridir. Adâletnâme, her türlü anlaşmazlığın kadı ve sancak-beyi aracılığıyla çözümlenmesini emretmektedir.

934 /1527 tarihli Semendere Eflakları *kanunnâmesi* de,⁴⁹ sancak-beylerinin hâlû Eflaklardan parasız veya küçük bir ücret karşılığında buğday ve arpa aldıklarını açıklamaktadır. Sancak-beylerinin ihtiyacını da göz önüne alan kanun koyucu, bir orta yol bulmuştur: Buna göre, her köyde on beş haneye bir yük arpa (1 yük = beş kile = 100 okka) veya üç haneye bir kile arpa ve 25 hane ve daha ziyade haneli köylerde ise birer kile buğday verilmesi emredilmektedir. 922/1516 da sancak beylerine her köyden belli miktarda arpa ve buğday tayin edildiğini biliyoruz. Bu yeni hüküm, bilhassa sefere çıkacak atlı asker için arpa miktarını artırmakta, fakat sancak beylerinin gelişi-güzel *salgun* yapmasını önlemektedir. 943/1536 tarihli Semendere defteri *kanunnâmesinde*⁵⁰ nihayet Eflakların statüsünde esaslı bir değişiklik yapıldığını görmekteyiz: Bu tarihe doğru Pâdişah'ın bir fermanı ile, Eflaklara ait eski kanunlar yürürlükten kaldırılmakta, *Kanûn-i Osmânî* uygulanarak, bu zümre de öbür reaya gibi klâsik Osmanlı vergilerine tâbi tutulmaktadır. Biliyoruz ki, Macaristan fethinden sonra bu bölge artık bir *serhad* olmaktan çıkmış bulunuyordu. Bundan sonra Eflaklar, *şer'i* ve örfî vergileri ödeyeceklerdir. Fakat "hukûk-i *şer'iyye* ve rûsûm-i *urfıyye* takdir olunup zikr olan *petnik* ve *zamanîç* ve sâir teklîfât ve *salgun* merfû' olmak lâzım

⁴⁹ Barkan, *ibid.*, s. 325.

⁵⁰ Başvekkâlet arşivi, tapu defteri, no. 187.

beklemezler, Eflaklar içinde sancak beyi için ev yapmazlar ve otluğumu buğmezler, odun getirmezler.

10 Safer 922 tarihli *Eflaklar adâletnâmesi* (aşağıda No. 1.) bize bu kanunları aykırı olarak yapılan yolsuzlukları ve bid'atleri ayrıntılarıyla göstermektedir.

Bu *adâletnâme*, Semendere sancağındaki Eflakların, voyvokların ve diğer reayanın şikâyetleri üzerine buraya gönderilmiş olan ulemeden Nüreddin San Gürez'in yaptığı teftiş sonucunda çıkarılmıştır. Onlar, Pâdişah'ın kapısına adam gönderip şunlardan şikâyet etmişlerdir: Konulan kanuna aykırı olarak sancak-beyleri ve voyvodaları salma yapıp arpa, buğday, bal, yağ, koyun ve kebe almaktadırlar. Sancak-beylerinden başka voyvodaları da ayrıca arpa, buğday ve ot salgunu yapmakta ve eskiden beri alınmaktadır diye zorla bunları istemektedirler (Sancak-beylerinin buğday, arpa, bal, yağ salması daha sonraları 943/1536 tarihli kanunnâmede yerleşmiş bir âdet olarak anılmaktadır). *Subaşlıları, knezler ve primikur*'lar da türlü türlü zulümler yapmaktadırlar. Reaya bu yolsuzluklardan Pâdişah kapısında aşırı derecede şikâyetlerde bulunup yardım istediği için, Pâdişah güvendiği yakın adamlarından Mevlânâ Nüreddin Sarı Gürez'i gönderip teftiş ettirmiştir. Mevlânâ, sancağı dolaşmış, şikâyetleri dinlenmiş ve sorunları ayrıntılarıyla yazıp Pâdişaha arz etmiştir.

Adâletnâmede yasaklanan yolsuzluk ve bid'atler sırasıyla şunlardır:

1. Semendere sancağı yazmış olan eminler⁴⁷ tarafından yeni defterde sancak beyi için harman vaktinde her köyden belli miktarda arpa buğday tayin edilmiştir. Bunun dışında hiç kimse reayadan fazla bir şey istemeyecektir. Bal, yağ, koyun, kebe gibi şeyler almıyacaklar, kadılar bunu önliyeceklerdir. Fakat paralarıyla almak isterlerse reaya ve Eflaklar da satmaktan çekinmeyeceklerdir.

2. Kanuna göre elli evden bir kişi olarak alınan *komor*'a gelince, beyler daha çok hizmetkâr istemekte ve daha uzun zaman hizmette tutmaya çalışmaktadırlar. Yahut sancak-beyi, hizmetkâr yerine bazan para almak istemiş. Bu da yasak edilmiştir. Kanuna göre adam alacak, hizmete göndermedim diye para istemeyecektir.

3. Pâdişah-kapısı'na mahpus göndermek veya sair devlet hizmetleri için davar ve adam gerekirse, lüzumu kadar alınacak, bu bahane ile fazla davar çıkarmak veya karşılığında para istemek gibi yolsuzluklara sapılmayacaktır. Sancak-beyinin, kendi hizmeti için davar ve adam istemesi yasaktır.

4. Eflakların hane başına ödedikleri *flori-resmini* toplamak için giden florıcılar, her yerin kadısı ile birlikte bu resmi toplayacaklar ve kendileri için hane başına yalnız bir akça florici (*emin*), bir akça kâtibi alacaktır. Ondandan başka *Poklon*⁴⁸ ve başka adlar altında hiç bir şey istenmeyecektir.

⁴⁷ Gerçekten, 922 evâil-i Safer'inde yazılmış olan tahrir defteri bugün Başvekâlet arşivinde tapu defterleri no. 1007 de bulunmaktadır. Muharriri, Mehmed Emin Cemal'dir. Bu defter ve diğerleri hakkında bilgiyi Dr. D. Bojanić-Lukać'in yardımına borçluyum. *Tahrir*, şikâyetleri ortaya çıkmasına ve adâletnâmenin verilmesine vesile olmuştur.

⁴⁸ *Poklon*, Dr. Bojanić-Lukać'a göre *başış* anlamında Sırça bir kelimedir.

çalışmalar, bağ yoksa onlar için başka işlerde bir gün çalışmalar; *merof*, verdiği ürünü anbara koya, ondan kanuna aykırı başka hiç bir şey istenmeye".⁵²

Kanûn-i Osmânî, reayanın sipahi için birtakım zorunlu angarya hizmetleri yerine getirmesini *âdet* olarak kabul etmekte, fakat bunları kesin bir şekilde sınırlandırmaktadır: Reaya kendi köyünde sipahi için anbar yapar, fakat ev yapmaya zorlanamaz. Ev yapma hizmeti bazı hallerde ve bazı bölgelerde nadiren kabul edilmektedir.

Reaya, sipahiler üzerine hâssa kaydolunan çayırıları biçer ve yerinde yığarlar, fakat sipahilerin evine kadar arabalarıyla taşımazlar. Senede üç gün sipahinin toprağında angarya çalıştırılmaz, ekin ekmeğe mecbur edilemezler.

Sipahinin a'sâr ürününü köydeki anbarına kadar taşırlar; fakat başka bir köye taşımaya mecbur değildirler. Ancak *hisar-erlerinin* ürününü hisara, uzaklığı bir günden fazla değilse, taşırlar. Keza sipahiye ait a'sâr ürününü satılmak üzere en yakın hububat pazarına kadar arabalarıyla götürürler. Fakat en yakın pazar bir günden uzak mesafede ise, buna mecbur değillerdir.

Bulgaristan sancaklarında fetihten önceye ait bir *âdet-i kadîme* olarak, harman vaktinde ve mart başında *ispence resmi* toplanırken sipahiye *birer tavuk ve birer boğaç* (bir ekme somunu) verilmesi kabul edilmiştir.

Bunlar, *Kanûn-i Osmânî*'ye girmiş ve yerleşmiş angarya ve âdetlerdir. Fakat bazı bölgelerde ayrıca sipahi için ev yapmak, yahut kışın ot ve odun vermek (*hane başına bir araba veya bir yük*),⁵³ sipahinin bağında veya tarlasında senede üç gün çalışmak gibi angaryalar devam etmekte bulunmuştur.

Burada, Kıbrıs fethinden sonra eski rejimde yapılan değişiklik hatırlanmağa değer. Venedik idaresinde *parikozlar* veya *parekozlar* (toprağa bağlı köylü) hâkim sınıf mensuplarına haftada iki gün angarya çalışmakta idiler.⁵⁴ Osmanlı idaresi, reayayı devlete ait şekerhanelerde, tarlalarda ve gereken diğer hizmetlerde kullanmak üzere iki günlük angaryayı bir güne indirdi.⁵⁵ Osmanlı devletinin "himâyet-i memleket" için reayaya *avârtz-i divâniyye* adı altında birçok hizmetler veya karşılığı vergiler yüklediği ve bunların bilhassa 16. y.y. ikinci yarısından sonra ağır bir yük halini aldığı bir gerçektir. Biz burada, yalnız vilâyetlerde görevlilerin yaptığı yolsuzlukları ve bid'atleri ele almış bulunuyoruz.

Burada yayınladığımız 17. y.y. ortalarına ait bir hüktüm (aşağıda No. XII) sipahilere ait hakları garanti altına almaya çalışan bir belgedir. Vesikadan anlaşıldığına göre, o zaman reaya vergilerini tam olarak ödedikten sonra herhangi bir suretle sipahiye kolaylık göstermekten ve yardım etmekten kaçınılmaktadır. Meselâ, onları köylerine konuk almamakta, âdet olmuş bazı hizmetleri yerine getirmemektedirler. Anadolu beylerbeylerine ve kadılarına gönderilen bu hükmü

⁵² Ostrogorskij, *ibid.*, p. 366.

⁵³ *Odun ve Ot hizmeti için bak. "Raiyyet Rûsûmu"*, s. 578-80.

⁵⁴ Bak. G. Hill, *A History of Cyprus*, III, Cambridge 1948, s. 805.

⁵⁵ Barkan, *ibid.*, s. 348-49.

iken" yalnız *petnik* ve *zamanîç* âdetleri kalmış, diğerleri kalmıştır. Bu yüzden "re'âyâ ziyâde hî-huzûr ve müteellimdir". Mültezimler ve cizye için *nevyâfte* ve *mürde* yoklayan görevliler, köy köy gezip reayadan fazla para almaktadırlar. Kanunnâme bu hususları tamamiyle kaldırmakta, "sancak-beyi cânibinden ve adamlarından ve voyvodalardan kimesne salgun arpa ve buğday salmaya ve bal ve yağ sahnmaya" demektedir.

H. 967 tarihli Semendere adâletnâmesi (aşağıda, No. VI.) işte hâlâ bu gibi *bid'at*lerle ilgilenmekte idi.

II. *Angaryalar*. Eflaklar kanunundaki gelişim, *Kanûn-i Osmânî* bakımından ilgi çekicidir. Orada evvelâ, Fâtih devri sonlarına doğru eski *aynî* vergiler *nakdî* vergilere çevrilmiş, hizmet ve angaryalar sınırlandırılmış, daha sonra da bu eski kanunlar tamamiyle kaldırılarak tipik Osmanlı kanunları ve vergi sistemi uygulanmıştır. Çift-resmi sisteminde olduğu gibi, bu değişikliği yapabilmek için hükümet, reayanın eline yeter derecede para geçtiğine ve hizmetler yerine para vermeğe hazır olduğuna hükmetmiş olmalıdır. Başka deyimle, para ekonomisi yeter derecede gelişmiş olsa gerektir. Aynı gelişimi biz imparatorluğun başka bölgelerinde, meselâ Doğu-Anadolu vilâyetlerinde ve Suriye'de de görmekteyiz. Osmanlı *raiyyet rûsûmu*, *a'sâr* ve *cizye* konulduktan sonra artık *salgunlara* ve diğer hizmetlere mahal kalmadığı hakkında H. 943 tarihli kanunnâmedeki kayıt özellikle dikkati çeker. *Bid'at*lerin kaynağı bakımından buradaki durum önemli bir noktayı açıklamaktadır, o da *Kanûn-i Osmânî* girdikten sonra, sancak beylerinin, timar sahiplerinin ve diğer görevlilerin eski vergileri *yerleşmiş âdetler* olarak devam ettirme eğilimidir. Böylece eski vergiler *bid'at* olarak yerleşmiş ve bunun üzerine yeni vergiler eklenmiş olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun başka taraflarında da Osmanlı idaresinin mücadele ettiği birçok *bid'at*lerin (angarya ve salgunların) kaynağı budur. 17. y.y. da askerî sınıf mensuplarının yaptıkları *salgunlar* imparatorluk için bir âfet halini aldığı zaman bunun ashında eski bir geleneğe dayandığını unutmamak gerektir.

Osmanlı devrinde *aynî* vergilerin ve hizmetlerin, Sırbistan'da Trakya ve Makedonya'da olduğundan daha uzun ömürlü olması tarihî bir nedene atfolunabilir: Duşan Kanunu'na göre, Sırp *pronoia* sisteminde para vergilerin ikinci derecede olup, esas köylünün yerine getirmek zorunda olduğu hizmetlerde idi. Bizans'a tâbi Trakya'da ise, para ekonomisinin gelişmesi sonucu olarak esas rol *nakdî* vergilerde idi.⁵¹ Bizans topraklarında angaryalar karşılığında belli miktarda *nakdî* resim konulduğu halde, Sırbistan'da hizmetler devam etmekte idi. Meselâ, Duşan kanununda bütün *meropsiler* için şu madde vardır: Onlar "pronoia (timar) sahibi için haftada iki gün çalışalar, kendisine yılda bir kırala ait *hyperpre*'i (altın para) vereler, hep birlikte bir gün ot biçeler, ve bir gün bağda

⁵¹ Ostrogorskiy, *ibid.*, s. 113-116, 202.

Padişah'ının mutlak hukukuna bir tecavüz sayılır. Kanuna göre, "toprak ve reaya Padişahındır". Toprak ve reaya üzerinde onun iradesi dışında kimse bir tasarrufla bulunamaz.

Kanûnnâmelerde beylerin yaptığı bazı salmalara, bilhassa arpa ve buğday salmalarına ancak bazı seyrek durumlarda müsaade olunmuş, bununla birlikte salmaların miktarı dikkatle sınırlandırılmış, reyanın gelişi güzel soyulması engellenmek istenmiştir. Meselâ 991/1583 tarihli Trabzon kanunnâmesine göre, burada beylerbeyi ve sancak-beyi için ot, arpa, saman, odun salgunlarına müsaade olunmuştur. Bu bid'ate müsaade olunması, oradaki olağanüstü şartların bir sonucudur. Burada beyler kendi kapı-halkını ve hayvanlarını beslemek için büyük sıkıntı çekmekte idiler. 1510 da burada vali olan Şehzâde Selim (I. Selim) şöyle yazıyordu: "Bu vilâyette galle cinsinden nesne bitmeyüp killeti ve zarûreti 'ale'd-devâmı olduğu sebebden sancak beyi olanlar 'âciz ve firûmânde kalurlar imiş, tereke taşradan gelür imiş,.."⁵⁸

Başka taraflarda, Osmanlı hükümeti, fetihten önceki bu gibi salmaların devamına yine özel şartlar dolayısıyla müsaade etmiştir. Meselâ, Semendere şehad sancagında, sancak-beyinin her on beş hanede 100 okka arpa ve 25 haneden büyük köylerde 20 okka buğday toplamasına izin verildiğini gördük.⁵⁹

Sipahilerin de zarurî bazı durumlarda, miktarı iyice sınırlanmak koşuluyla, köylüden bu gibi bazı isteklerde bulunmaları kabul edilmiştir. Meselâ, Musul'da köylü, üründen vergi almak için köye gelen sipahiye ölçme işi bitinceye kadar atı için yem ve bir adamı için yiyecek verirdi.⁶⁰

Fakat, H. 947 tarihli *adâletnâme*'ye (aşağıda No. V.) göre, eyaletlerde beylerbeyiler, sancak-beyleri, kadılar ve nâibleri, beylerin voyvodaları, zeâmet ve timar sahipleri, evkaf ve emlûk sahipleri reayaya "kendüleriçün her yılda odun ve yağ ve bal ve sair bunun emsâli nesnelere salub" günlük narh fiyatlarından aşağı fiyatla zorla erzak almaktadırlar. Sancak-beylerinin voyvodaları, timar ve zeâmet sahiplerinin adamları, timar veya hâs köylerine ilk defa vardıklarında *nal-buhâ* adı altında her köylü ailesinden bir miktar para toplamaktadırlar. Bunu yasaklıyan *adâletnâme*, ileride bundan doğrudan doğruya hâs ve timar sahiplerini sorumlu tutacağını ilân etmektedir.

H. 1005 Rebi'ülâhîr tarihiyle Revan kadısına gönderilen *adâletnâme*, (aşağıda No. IX.) özellikle askerî sınıfın salgınlarına karşı çıkarılmış bir belge. Adâlet-nâmenin suçladığı kimseler, Kapıkulu ocakları mensupları (sipahi-oğlanları, silâhdâr, yeniçeri, cebeci, topçu, kapucu) ve beylerbeyilerin ve sancak-beylerinin subaşları, yahut o adı takınan kimselerdir. Bunlar silâhlarıyla köylere kendi başlarına *salgun* (salma) yapmaktadırlar. Başvurdukları şikâyetler şunlardır: Köye bir bozdoğan veya bir bıçak gönderip para

⁵⁸ Bak. Ç. Uluçay, "Yavuz Selim Nasıl Padişah Oldu?", *Tarih Dergisi*, VI-19, s. 75.

⁵⁹ Barkan, *ibid.*, s. 325, madde 9.

⁶⁰ *ibid.*, s. 176, madde 18 (III. Murad Devri).

göre, reaya sipahilerini daima kendi üzerlerinde emir sahibi bilecekler, sözlerine karşı gelmeyeceklerdir. Her birini üç gün misafir edip kendilerine ziyafet hazırlıyarak ikram edecekler, bu süre içinde hayvanlarını da besleyecekler, sipahiden izin almadan onu bırakıp kendi işlerine gitmeyeceklerdir. Eğer sipahi köyde bir ev ve ahır yapmalarını isterse yapacaklar, onun *imece* hizmetini görecekler, tohumunu kendi yanından vererek arpa ve buğday ektirmek isterse, ekeceklerdir. Sipahinin istediği hizmeti yapmayan reaya *ta'zîr*'e müstahak olur, yani sipahi onu paylamak ve dövmek hakkına sahiptir.⁵⁶

Reaya, köyde hububatı koymak için sipahiye bir anbar yapmalı, bu ürünü satmak için hayvanlarına yükleyerek en yakın pazara götürmeli ve bunun için hayvan kirası istememelidirler. Şayet sipahi, anbarındaki a'şâr ürününü harman zamanına kadar va'de ile cârî narhtan üç dört akçe ziyade ile reaya arasında dağıtırsa, bunu almamakta ısrar etmemelidirler. Sipahiler kendi reayalarının hareketlerini kontrol altında tutarlar, namaz kılmayanları ve kötü işlere girenleri men'ederler. Reaya suç işler ve Şerî'ate göre *cerime* almak gerekirse, *cerime*'nin yarısını alalar (diğer yarısı sancak-beyine veya subaşıya aittir). Buna karşı sipahiler de timar köylerinde üç günden ziyade kalmamalı ve reayadan kaldıramıyacağı şeyleri istememeli, zorla evlerine inmemelidirler. Sipahi, kendi timarında oturuyorsa, reaya için üç gün besleme mecburiyeti yoktur. Keza, reayanın sipahi dirliği içindeki topraklarını, sipahinin bilgisi ve müsaadesi olmadan başkasının tasarrufuna bırakması, kiraya vermesi, *kesimle* iltizama vermesi ve bağışlaması câiz değildir. Aksi takdirde, sipahi yapılmış olan işlemi bozabilir ve toprağı sahibine tapu ile verir, istemezse yabancıya verir.

III. *Salgunlar*. Gördük ki, *adâletnâme*'ler genelde *Kanûn-i Osmânî* gibi, reayanın yükümlü olduğu vergiler ve hizmetlerle ilgilidir. Osmanlı vergi sistemi ise, *raiyyet rûsûmu*, *a'şâr* ve *bâdihavâ rûsûmu* gibi üç esas vergi grubuna dayanır. Hizmetlerin ve angaryaların *raiyyet rûsûmu* ile nasıl sıkı sıkıya ilgili olduğunu ve bu sahada *Kanûn-i Osmânî*'nin tutumunu yukarda göstermeğe çalıştık. Bu konu ile ilgili olarak görevlilerin kanunsuz salgunlar salması, kalabalık bir maiyetle köyleri devre çıkararak kendilerini ve hayvanlarını besletmeleri, adâletnâmelerin ve kanunların şiddetle yasakladığı en yaygın yolsuzluk şekilleridir. *Salgun* veya *salma* reayadan istenen olağanüstü *nakdi* veya *aynî* vergilerdir. Genellikle, hane başına belli miktarda arpa ve buğday ve başka yiyecek şeyler toplamaktan ibarettir.

Kanûn-i Osmânî, ancak olağanüstü durumlarda, memleket yararı için ve Pâdişah'ın özel emriyle bu gibi *salgunlara* müsaade etmiştir. Bu prensip, şu kanun maddesinde özetlenmiştir: "Vilâyete 'avârız tahmil olunmak himâyet-i memleket için benüm emri şerifimle olandan gayri câiz değildir".⁵⁷ Görevlilerin reayadan kendileri için âidât veya hizmet istemeleri, *salgun* salmaları, Osmanlı

⁵⁶ Bu çeşit cezalar için Coşkun Uçok, "Osmanlı Kanûnnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", Ankara Hukuk Fakültesi Mecmuası, IV, s. 48-50.

⁵⁷ Barkan, *Ibid.*, s. 207, madde 22.

serhaddındaki muhafız kapıkullarının "fesâd ve şekâveti" o zaman devleti uğraştıran başlıca sorunlardan olup adâletnâme bu mesele ile ilgilidir.

Bunun gibi birçok hallerde, askerî sınıfın güç koşullar altında bulunduğu, merkezden maaş ve ücret alamadığı bir gerçektir. Kendisini ve hayvanını beslemek zorunda olan asker *salgun* usûlüne başvurmaktadır. Tabii, çoğu zaman bu durum memleket ölçüsünde soygunlara yol açmaktadır. Onlar sıkıntı zamanlarında *salgun'a* müsaade eden eski kanun ve âdetlerden cesaret almakta ve hareketlerini meşrû göstermeye çalışmaktadırlar. Hatta bir çok Celâli grubunun vaktiyle devlet hizmetinde veya paşaların kapısında hizmet ederken, dirliği kesilen askerlerden oluştuğu unutulmamalıdır. Nihayet, devletin uyguladığı *'anârız* vergileri de, aslında devlet salgunlarından başka bir şey değildir ve 16. y.y. ikinci yarısından itibaren reaya üzerinde sürekli ağır bir yük haline gelmiştir. Kayda değer ki, Anadolu'da *salguncu*, tahsildâr, vergi toplayan anlamında bugüne kadar yaşamıştır.⁶²

H. 1018 tarihli adâletnâmede (aşağıda No. X) beylerbeyilerin, sancak-beylerinin hâsalarını iltizama alan voyvodaların zorla her köyden ayda otuz kırk altın veya kuruş salma topladıkları tespit edilmektedir. Aydan aya alınan bu salma 1005 tarihli adâletnâmede anılan *aylık salgunu'*ndan başka bir şey değildir. 1018 adâletnâmesi beylerbeyi ve sancak beylerinin hâsalarını iltizama vermelerini, onların veya adamlarının *salgun* salmalarını yasaklamaktadır.

Görevlilerin köylerde devre çıkmaları, köylünün evine inmeleri, kalabalık maiyetleri için ücretsiz yem ve yiyecek almaları, en eski kanunlarda dahi şiddetle yasaklanan bir yolsuzluk olarak görülmektedir.

H. 947 tarihli adâletnâmeye göre (aşağıda No. V), *pâre voyvodaları* yirmişer otuzar kişilik atlı gruplar halinde köyden köye konup reyadan zorla para, koyun, davar, tavuk ve hayvanları için yem almaktadırlar. Bunların, yanlarına *levendleri* aldıkları bu adâletnâmede kaydedilmektedir. Bu devirde *levend*, başı boş delikanlı, işsiz güçsüz serseri manasında kullanılmakta idi.⁶³

H. 947 tarihli adâletnâme, gerekli önemli bir iş çıkmadan kalabalık gruplar halinde köylere çıkılmasını ve *levend* kullanılmasını men'etmektedir. *Devre çıkma* halleri ve yöntemleri bu adâletnâmede tesbit olunmaktadır: Onlar, kendilerine ait timarların gelirini toplamak, öşür mahsûlünü satmak için veya memlekete ait önemli bir iş sebebiyle köylerde dolaşmağa çıkabilirler. Bunun dışında köylere çıkılmasını önleme yetkisi, sancak-beylerine ve kadırlara tanınmıştır. Ceza ve *cerime* için gitmek gerektiği zaman, fiilen bir hırsızlık, soygunculuk, katl ve bunun gibi ağır bir durum olmalı ve hasımlar gelip davacı olmalıdır.

H. 1018 tarihli adâletnâme, kadırların testiş görevini kötüye kullanarak gereksiz devre çıkılmaların da yasaklamaktadır. Bilindiği üzere, bir bölgede

⁶² Bak. *Söz Derleme Dergisi*, c. III.

⁶³ Bak. M. Cezar, *Levendler*. İstanbul 1965.

toplamakta, harman zamanında hediye diye harman başına bir kalıp sabun veya bir akçahlık bir takke (arakiyye) veya bıçak bırakıp zorla bir kile buğday ve bir kalıp sabun karşılığı bir haş koyun almaktadırlar (bir koyun o zaman 125 akça ediyormuş). Soyguna meşrû bir görünüş veren bu usûl, Anadolu'da ve Rumeli'de ehl-i örfün başvurduğu genel bir âdet olduğu, 1018 tarihli adâletnâmeden anlaşılmaktadır. Bu adâletnâmeğe göre, askerler reayaya istesin istemesin bir bıçak, bir arakiyye (takke) veya bunun gibi bir şey bırakmakta, karşılığında damızlık diye birer koyun, birer kovan bal yahut ikişer üçer kile *hububat* toplamakta, vermeyenlere dayak atmaktadırlar. Bundan başka reayanın tarla, bağ ve evlerini benimseyip *imece* diye zorla çalıştırıyorlar, odunlarını *imece* ile taşıyorlar ve hizmete gitmiyenlerin parasını alıyor ve dövüyorlarmış. Kalabalık atlı gruplar halinde köy köy dolaşıp kervansarayaya veya *menzil-evine* inmeyerek, reayanın ailesiyle oturduğu evlere iniyorlar, zorla yiyecek ve yem alıyorlar ve ücretini ödemiyorlarmış. Hizmet için reayanın kız erkek çocuklarını meclislerine çağırıyorlar ve kötülük ediyorlarmış, Sancak-beyi ve subaşları da *selâmlık*, *aylık*, *cerime* adı altında aydan aya her köyde çok çok salgun salıp para toplamakta imişler. Bütün bunlar Pâdişaha duyurulduğunda çıkarılan bu *adâletnâme*de, Pâdişah bu suiistimalleri yasaklıyor ve bu işleri yapanları *âsi* ve *zâlim* sıfatıyla kulluktan çıkarıyor ve idamlarına hükmediyor. Her köyde ahaliden bir yiğitbaşı seçilmesini ve bu gibileri tutuklamalarını ve kadı mahkemesine getirmelerini emrediyor. Dr. Bekir Kütükoğlu'nun habilitasyon tezinde⁶¹ 1590-1612 tarihleri arasında Azerbaycan'da Osmanlı idaresi altına geçmiş bölgelerde reayanın bu gibi yolsuzluklara katlanamayarak yerlerini yurtlarını bırakıp Şah'a ait bölgelere kaçtukları arşiv vesikalarına göre çok iyi belirtilmiştir. Bir ara Revan'da zengin köy ve mezrealar Pâdişah hâsrlarına katılmış, ahali kaçmış geliri az yerler ise, ulûfeleri hazineye kalmak şartıyla, Revan ve Nahcivan kalelerindeki kullara zeâmet ve tımar olarak verilmiştir (H. 1000 tarihlerinde). Fakat sonra, bütün zeâmet ve tımarlar Pâdişah hâsrları yapılmıştır. Bu sefer de, hâs gelirini toplayan emin ve mültezimlerin zulmü yüzünden bu köylerdeki halk kaçmakta ve gelir mütemadiyen düşmektedir. Nihayet, kulların başvurusu üzerine hâsrlar tekrar tımar ve zeâmet olarak dağıtılmıştır.

Dr. Kütükoğlu'nun gösterdiği gibi, bu bölgede İranlıların bir saldırısına karşı koruma hizmetinde kalan çok miktardaki kapıkuluna mahallî kaynaklardan ulûfe yetiştirmek imkânı yok idi. Tımar ve zeâmet olarak verilen köyler de harap halde idi. Bu nedenle Diyarbakır hazinesinden Revan kullarına ulûfe yetiştirilmesine çalışılıyordu. Güç durumda olan kapıkulu, itaatsizlik göstermeye başlamış, reaya üzerine yürümüştür. İşte, H. 1005 tarihli adâletnâme söz konusu olan yolsuzluklar bu durumun bir sonucudur. Bu durum, askerinin neden reayayı tedirgin eden bu hareketlere giriştiğini açıklamaktadır. Özetle, doğu

⁶¹ *Osmanlı-Safavî Siyasi Münasebetleri*. Habilitasyon Tezi (1965), ikinci bölüm (1590-1612).

eşkiyayı meydana çıkarmak için kadılara *unum teffîş* hükmü gönderilir. Fakat kadılar, voyvodalar ile bir olup sözde teftişe çıkmakta, çeşitli yollarla reyayı soymaktadır. Bu adâletnâmede, bir köye gelen misafirlerin, bekârlara ayrılmış *azabhâne*ler'de veya boş evlerden birinde kondurulması ve yiyecek ve yemelerini günlük narha göre paralarıyla ve köylünün gönül rızası ile almaları emredilmektedir. Bu emre karşı gelenler Pâdişah-kapısına bildirilecektir. Bu gibiler, süresiz küreğe koyma cezasıyla tehdit edilmektedir.

Yine H. 1018 tarihli adâletnâmede, beylerbeyi ve sancak-beyi hâsıların iltizama alan voyvodaların, kalabalık atlı gruplar halinde "vilâyet üzerine çıkıp devr eyleyip" halkın yalnız yiyeceklerini değil; at, katır, deve, köle ve mallarını da zorla ele geçirdiklerinden ve her türlü vergiyi kanunda ve defterde yazıldığından fazla aldıklarından şikâyet olunmaktadır. Beylerbeyiler ve sancak-beyleri kendileri de *cerîme* toplamak için pek çok atlı ile devre çıkmakta, bir köye "varub nice günler oturub" *cerîmeleri* fazlasıyla ve zulümle aldıktan başka, reyanın bedava hayvanlarını ve yiyeceklerini zaptetmekte, *salgunlar* salmaktadırlar. *Devir* ve *salgun*, bu adâletnâmede tekrar yasaklanmaktadır. Şayet bir şikâyet ve suç sebebiyle çağırılırlarsa, voyvodaların olay yerine yalnız üç dört atlı ile göndermeleri emredilmektedir.

H. 1058 tarihli bir hükümden (aşajıda No. XII.) öğreniyoruz ki, tımar sipahilerinin de kendi dirliklerine dahil köylere on onbeş atlı ile gitmeleri ve üç gündün ziyade kalmaları yasaklanmaktadır. Müsterek tımarlarda bu gibi yolsuzlukların daha ağır bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Bir adâletnâmede (aşajıda No. XVI.) bir köyü ortaklaşa elinde tutan üç sipahiden her biri ayrı bir çok atlı ile o köye gelmekte, reyanın aileleriyle oturdukları evlere inmekte, bedava kendilerini ve hayvanlarını besletmekte, ayrıca *nal-bahâ*, *selâmlik*, *hizmetkâr akçesi*, *resîd akçası* adıyla paralarını almakta, onları kişisel hizmetlerinde kullanmakta ve bunun gibi bir takım zulümler yapmaktadırlar.

IV. A'şâr'da Yolsuzluklar. H. 1004 tarihli adâletnâmede (aşajıda No. III) söz konusu olan önemli şikâyetlerden biri şudur:⁶⁴ Hububat öşrü mahsul üzerinden aynen alınmayarak harmanda fazlasıyla bir ücret takdir olunarak alınmaktadır.

Reyadan öşür mahsulünün aynen değil, *para* olarak alınması, kanunların eskiden beri sık sık yasakladığı yaygın kötü âdetlerden biridir.

1540 tarihine doğru Diyarbakır vilâyetinde tımar sahipleri tarafından *tereke* (hububat) öşrü yerine fazla fiyatla karşılığının para olarak alınması üzerine birçok kimseler topraklarını bırakıp kaçmışlardır. Sipahiler ve diğer dirlik sahipleri, öşür mahsulünü paraya çevirme güçlüğünden kendilerini kurtardığı ve mahsulün ucuzladığı zamanlarda kendilerini kayıptan koruduğu için bu yöntemi yeğlemekte idiler. Halbuki, özellikle bazı bölgelerde ürünün paraya çevrilmesi

⁶⁴ 'A'şâr ve sâlarıyye için İnk. L. Güçer, XV.-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğundaki Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İst. 1964, s. 51-59.

köylü için çok güçtür. Çoğu zaman mahsulü ucuzca elinden çıkarmasına sebep olur. Köylü için büsbütün güç olan bir durum, öşür gelirini *kesime* bağlamaktır. *Kesim*, öşür mahsulü karşılığı her yıl belli miktarda bir para ödemeyi kabul etmektir. Bu takdirde tımar sahibi hububat üretiminde ve fiyatlardaki dalgalanmalardan etkilenmez. *Kanûn-i Osmânî*'de, yalnız bağ ve bahçe mahsullerinde öşür karşılığı *kesim* alınmasına müsaade olunmuş ve bu metod Şer'iate uygun bulunmuştur.⁶⁵ Dirlik sahipleri bazan anbarları olmadığı için ürünü aynen almaz, yerine para isterler. Buna karşı *Kanûn-i Osmânî* reyanın sipahiye köyde bir anbar yapması bid'atini kabul etmiştir.

H. 1004 tarihli adâletnâme, mahsulün "vaktiyle ta'sîr" edilmesini de emretmektedir. Yeniçerilere verilen bir adâletnâmeye göre (aşajıda No. XI), harmanda vaktiyle alınmayan a'şâr mahsulünü dirlik sahipleri sonra ziyadesiyle isterlermiş. Buna karşı "öşürlerin harman üzerinde" alınması emredilmektedir. Dirlik sahibi hazır değilse, tımardaki adamına aldırılacaktır. Yahut öşür mahsulü o köyün imamı veya köy halkı marifetiyle bir yerde emanet konacaktır. Böylece, harman yerinde ürünün zarara uğraması tehlikesi bertaraf edilmiş oluyordu.

Sipahiler genellikle köylerde oturduklarından, a'şârı aynen tahsil etmek onlar için güç değildir. Fakat uzakta bulunan büyük dirlik sahipleri, yani hâs ve zeâmetler için a'şâr mahsulünün değerlendirilmesi, paraya çevrilmesi ciddi bir sorun olarak ortaya çıkar. Bu hususta hâs sahipleri, devletin verdiği misâli izlemişlerdir. Osmanlı ülkesinde dirliklerin yaklaşık yüzde ellisini kaplayan ve merkezi devlet hazinesine ait olan Pâdişah hâslarındaki a'şâr geliri için devlet de, aynı sorun karşısındadır. Aynı mahsul gelirini paraya çevirmek ve zamanında devlet masraflarını karşılamak Osmanlı maliyesinin en önemli meselesidir. Devlet, bunu iki şekilde çözümlenmiştir: Ya *havâss-i hümâyûn* üzerine ulufe ile memurlar (*eminler*) tayin etmiş, yahut âmillere (mültezimlere) iltizamla bu hâsaların gelirini peşin bir taksit karşılığı satmıştır. Vezîrlere, beylerbeyiler, sancak beyleri arpalık ve paşmaklık olarak zengin dirlikler alan Sultan kadınlar ve devlet büyükleri, hâsalarının gelirini kendi kâhyaları, *voyvodaları* ve *subaşlarına* ısmarlamakta, yahut daha çok mültezimlere vermektedirler. Pâdişah hâsalarını veya büyüklerin hâsalarını iltizamla alan âmillere ve *voyvodaların* a'şâr toplamada başlıca yolsuzlukları, sipahilerin yaptıklarının ayndır. Yani, onlar da öşrü ayırmak için vaktinde harman yerine gelmezler veya a'şârı yaş iken hesaplayıp kurduktaki o miktar üzerinden alırlar. Müsterek tımarlarda a'şâr yolsuzlukları köylü için daha sıkıntılı bir hal almaktadır. Bir köyü ortaklaşa tasarruf eden üç tımarlı sipahinin verdiği misâl (aşajıda No. XIII) dikkate değer. Bu sipahiler a'şâr mahsulünü harman zamanında gelip almıyor ve köylü üzerinde bırakıyorlar, sonra biri gelip iki hisse benimdir diye alıyor, öteki gelip o da hissesini istiyor. Aynı zamanda a'şârın para olarak karşılığını narhtan ziyade hesaplayarak fazlasıyla reyadan alıyorlar.

⁶⁵ Süleyman Kanunnâmesi (M. Ârif neşri), s. 35.

Terekede, yani buğday, yulaf, çavdar ve darıda, a'şâr genellikle şu şekillerde alınır: Reaya mahsûlünü tam olarak harman yerine *yığar*, harman eder ve çıkan taneden belli nisbette bir kısmını ayırarak hak sahibine teslim eder. Yahut harman yerine getirilen mahsûl harman olmadan önce vereceği a'şâr nisbeti ne ise, o sayıda yığınlara ayrılır. Meselâ, onda bir veriyorsa on yığın halinde yığar. Hak sahibi bu yığınlardan birini seçer. Köy halkı ilkin bu yığını, doğup harman eder ve teslim eder.⁶⁸ Timar sahibi veya başka hak sahibi bu suretle öşür mahsûlünü teslim aldıktan sonra uğrayacağı zarar ve ziyandan reaya sorumlu değildir.⁶⁹ A'şârı ölçimede kalbur kullanılmasından reaya şikayetçi olduğundan 1519 tarihli Imroz kanununda bu usûl kaldırılmış ve kile ile ölçülmesi emredilmiştir.⁷⁰ Fâtih kanunnâmesinden beri bazı üründen (pamuk, keten gibi) tarlada demet üzerinden öşür almak yöntemi vardı. Demet üzerinden verdikten sonra reaya harman yerinde dövmekten kaçınmaz.

Macaristan'da⁷¹ sipahiler reayadan *pîşkeş* almadıkça ölçme işine başlamazlarmış. Kanun koyucu, kasten geciktirenleri timarından azille tehdit etmektedir. A'şârın para olarak alınması burada da menedilmiştir. Yalnız sipahi tımarlarında değil, beylerin ve Pâdişah'ın hâsarında da mahsûl daima aynen alınacaktır.

Korunması güç olduğundan sipahi şıra almak istemezse, reaya onbeşte bir olarak pekmez vermelidir. Reaya fazladan masraf yaptığı için öşrü onbeşte birdir.⁷² Bahçe ürünleri a'şâr yerine birçok yerlerde *kesim* veya *maktâ'* veya *mukâta'a* usûlüne tâbi idi, yani a'şâr yerine anlaşımaya ile belli miktarda bir para alınır. Buna neden olarak meyve mahsûlünü birden toplamak ve ayırmak güçlüğü gösterilmektedir.⁷³

Bazı bölgelerde ise, meyve ve bostan mahsûllerinden öşür aynen ürün olarak alınmaktadır (Musul). Karaman'da bağdan dönüm başına, bölgesine göre, belli miktarda bir resim alınır. Bazı yerlerde *kesim*, öşür miktarına göre hesaplanırdı (Aydın). Emin, güvenilir kimselerle ağacın yanına gider ve ürün için değer biçilir, ona göre onda biri hesaplanırdı. Aynı yöntemin kovan öşüründe de *uygulandığını* görüyoruz. Ot satılırsa kıymetinden on akçada bir akça alınır.⁷⁴ Trablus-Şam vilâyetinde hububat öşrü *kesim* usûlüne tâbidir. Biri harman diğeri zeytin zamanında olarak iki taksitte alınır. Ane ve Hit'de (Fırat üzerinde) fetihten önceki usûle göre, ağaç başına yıllık belli bir para (iki akça veya bir buçuk akça) alınır.

⁶⁸ Musul Kanunnâmesi, Barkan, *ibid.*, s. 175, madde 10.

⁶⁹ Erzincan Kanunnâmesi, *ibid.*, s. 182, madde 11.

⁷⁰ *ibid.*, s. 237, madde 2.

⁷¹ Uyvar Kanunu, *ibid.* s. 314, madde 8.

⁷² Aydın Kanunnâmesi, *ibid.*, s. 10, madde 33.

⁷³ Malatya Kanunu, *ibid.*, s. 115, madde 6.

⁷⁴ Aydın kanunu, *ibid.*, s. 11, madde 36.

Burada yeniçerilerin vereceği a'sâr dolayısıyla ortaya çıkan bir anlaşmazlık hakkında bir adâletnâme (aşağıda No. XI.) yayınlıyoruz. Emre göre, eskiden beri el ile toplanan nohut, mercimek, keten, susam, burçak ve benzerlerinden sadece öşür alınır. Biçilmesi âdet olan buğday, arpa, çavdar ve darı gibi hububat iyi yetişmeyip ancak tohumu alınmışsa, bundan öşür alınmaz. Keza kendi yiyeceği için yetiştirilen bağ, bahçe ve bostandan ve kovanlardan öşür alınmaz. Şayet balını satıyorlarsa öşür alınabilir. Toprağı dinlendirmek için gelenbe bırakıldığında yetişen ottan da öşür alınmaz. Yeniçeriler evlerinde iken, veya seferde iken dirlik sahipleri öşür bahanesiyle evleri içine girerlermiş. Pâdişah emirde diyor ki: "Yeniçeri kullarımın evlerine girdiklerine rızâ-yı şerifim yoktur, men' ve def' eyliyesiz". Yeniçerilere, a'sârı pazara götürme teklifi yapılamaz. Şayet yeniçerilerin elindeki topraklar eskiden reyaya ait ise, köydeki anbara kadar ileter.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kanunî Süleyman devrine kadar genellikle öşür onda bir alınır. Hububatta *salartık* ile birlikte bu nisbet sekizde bire yükseldi. Anadolu'da ve Rumeli'de müslüman ve hristiyan reyaya aynı nisbet uygulanırdı. Kanunî Süleyman devrinde Ebussu'ûd, Abbasiler devri fukahâsının arazi ve vergi esaslarını ortaya atıp Osmanlı hukukunu şer'ileştirmeye ve bu esaslara uydurmağa çalıştığından, *harâc-i mukâseme* yöntemi geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Buna göre, fetih sırasında gayrı-müslimlerin ellerinde bırakılan arazinin a'sârı onda birden yarıya kadar alınabilir. Buna *harâc-i mukâseme* denir. Bu çeşit araziye müslümanlar satın alsa dahi bu vergi nisbeti değişmez.

Ebussu'ûd'a göre, mirî toprakların a'sârı *harâciyedir*, yani *harâc-i mukâsemeye* tâbidir. Beşte bir alınır. Bu yeni a'sâr oranının kabulünü, Doğu Anadolu ve Irak'ın fethinden sonra meydana çıkan bazı pratik amaçlarda aramalıdır. Bu bölgelerde Osmanlılardan önce a'sâr beşte bir alınıyordu. Osmanlılar bu oranı değiştirerek büyük bir fedakârlığa girmek istemediler.

Dikkate değer olan nokta, Osmanlılar Irak ve Doğu Anadolu'da beşte bir oranını devam ettirdikleri gibi, Rumeli'de de bazı bölgelerde (meselâ İskenderiye) ve yeni fethettikleri bölgelerde (1570 de Gürcistan ve Kıbrıs'a) uyguladılar. Bu yüksek nisbetin reaya arasında nasıl bir tepki doğurduğunu bilmiyoruz.

17. y.y. kanunnâmelerinde artık şu gibi formüller tekrarlanır: "Arz-ı mirîde nâbit olan eşyanın tahammülüne göre öşür alınır ve hums ve sülüs gibi nesnelere şer'an câiz görmüşlerdir",⁶⁶ veya "Öşür adına alınan öşür değildir, arzın harâc-i mukâsesidir. Harâc elbette onda bir olmaz, arzın tahammülüne göre alınır. nisfina değin alınmak meşrû'dur".⁶⁷

⁶⁶ DTC. Fakültesi. Sâib Kitapları, no. 5036.

⁶⁷ *Ibid.* Ebussu'ûd'un getirdiği yeni görüş hakkında bak. H. İnalçık, «Islamization of Ottoman Law: on Land and Land Taxation», Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik-Turkologie Diplomat, yayınlayanlar C. Fraegner ve K. Swarz, Berlin 1992, 100-116.

rûsûm hakkında yeni esaslar koymaktadır: "Bâb-i kismet ve husûs-ı nikâhta ve 'itâknâmede ve sâir mekâtibin resmi bâbında kudâtın ziyâde ifrât cânibine meyelanları ve cânib-i ifrâta ta'addi ve ihtilâfları arzolunduğu"nu ve bu kanunun bu yüzden çıkarıldığını belirtmektedir.

H. 947 tarihli adâletnâmeye (aşağıda No. V.) göre kadılar, eskiden beri nâib atanmamış yerlere ve nahiyelere fazladan nâib koymaktadırlar. Bunun nedeni kadının kendi gelirini arttırma hırsıdır. Biliyoruz ki, daha 1524 yıla doğru Mısır'da kadınların mahkemelerini nâiblere satmaları şiddetle yasaklanmış, bunu yapanların beylerbeyi tarafından hapsedilerek Pâdişaha arz edilmesi emredilmiştir.⁷⁹

Her kazâ bölgesi belli sayıda nâhiyeye ayrılmıştır. Meselâ, Galata kadılığı üçyüz köydür. Kırk dört yerde nâibi vardır. Kadı, her nâhiyeye kendi vekili olarak bir nâib tayin eder. Kadı, bir yerde nâib mahkemesi kurduğu zaman o nâhiyeden alacağı resimlerin gelirini peşin bir para karşılığında, nâibe bırakır. Yani, nâibliği satar. Bu bir nevi iltizamdır ve Osmanlı devletinde memuriyetleri iltizamla satma yöntemi özellikle 16. yüzyıldan sonra geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Ancak bir yerde mahkeme kurulması için Pâdişah'ın emir ve müsaadesi gerektir. Adâletnâme'de kötölenen husus, kadınların eskiden beri nâib bulunmayan yerlerde, satma gayesiyle fazladan yeni nâiblikler kurlmalarıdır. Bu nâibler, verdikleri parayı çıkarmak ve kâr etmek için nâhiyelerinde sık sık devre çıkmakta, fazladan çeşitli resimler toplamak için reayayı rahatsız etmektedirler. Bu rahatsızlığı arttıran bir nokta da, nâiblerin kalabalık bir maiyetle köylere inmesi, kendisini, adamlarını ve hayvanlarını köylüye bedava besletmesidir.

H. 947 tarihli adâletnâme, ancak eskiden beri nâib oturmuş veya nâibe ihtiyaç olan yerlere nâib tayin edilmesini, nâiblerin garazsız, yarar kimselerden seçilmesini emretmekte, nâiblerin devre çıkmasını yasaklamaktadır. Nâib kendi nahiye merkezinde oturacak ve kendisine başvuran davacıların davasını Şerî'ata ve kanuna göre çözecektir. "Olur olmaz nesneyi bahâne edip dahi reâyâ üzerine çıkıp gezip yürümeyeler." Ancak şu hallerde nâib yerini bırakıp gidebilir:

1. Pâdişah'a ait hizmetler için bir ferman gönderilir, asıl kadı yerinde olmaz veya kadının bizzat gitmesini önleyen esaslı bir özü vardır, o zaman yerine nâib gider.

2. Reaya kendi aralarında bir hususu çözmek için nâibi kendi istekleriyle çağırabilirler. Veya bir kimse vefat edip vârisleri küçük yaşta olur; bu yetimlerin miras hisselerini korumak üzere nâib miras taksimine gidebilir. Yahut yetişkin vârisler, nâibi kendileri çağırırlar.

⁷⁹ Mısır Kanunnâmesi, Barkan, *ibid.*, s. 382; karşı H.I. «The Rûznâme Registers of the Kadıasker of Rumeli...», *Essays in Ottoman History*, 1998, 132-137.

Anlaşmazlık doğuran vergilerden biri olarak *salarlık* (sâlâriyye) ye gelince, bu örfî bir vergidir. Fâtih Mehmed'in reaya kanunnâmesine ve sonra Süleyman'a atfedilen kanunnâmeye göre, hububattan onda bir öşürle birlikte daima salarlık (sâlâriyye) alınır. Miktarı genellikle kırkta birdir (Fâtih kanunnâmesinde *es mud*'da beş *kile*'dir (bir *mud* =20 kile). "Sâlâriyye hod yemlik mukabelesindedir".⁷⁵

Salarlığın sipahi için yemlik saman karşılığı alınan örfî bir ek vergi olduğu çeşitli zamanlarda çıkarılan kanunlarda belirtilmiştir. Osmanlı ülkesine sonradan katılmış Doğu Anadolu vilâyetlerinde de *Salâriyye* mevcut olduğuna göre, onun Osmanlılardan önce Selçuklu Anadolu'sunda var olduğu kuvvetle ileri sürülebilir (kelime türkçe *salmaq* dan, veya daha ziyade farsca yaşlı, başta gelen, lider, kumandan manasına *sâlâr* kelimesinden çıkmış olmalıdır). Bu örfî vergi, beylerin aldıkları *salgunları* önlemek için onun yerine konmuş bir vergi olmalıdır.

Salâriyye, buğday, arpa, yulaf, çavdar, darı, keten ve bostandan alınır. El ile yolunan nohud, mercimek, burçak, susam ve pamuktan alınmaz.⁷⁶ Kendir ve haşhaştan da salarlık alınmaz. Fâtih kanunnâmesine göre (Faslü'l-Râbi', madde 11) o zamanlarda keten ve pamuktan yalnız öşür alınmakta idi. A'şâr beşte bir alındığı zaman salarlık alınmaz. "Sâlâriyye yalnız öşür alınan yerlerde lâzım olup livâ-i mezbûrda (Malatya) ziraat olunan gallât beşte bire kasım olunmağa sâlâriyye zûlm olmağın" kaldırılmıştır.⁷⁷ İşte, a'şârda yolsuzluklara yol açan durumlar bunlardır.

V. Kadı ve Nâiblerin Yolsuzlukları

Kadırlara ve nâiblere ait birçok yolsuzluk adâletnâmelerde açık bir şekilde gösterilmiş ve tekrar tekrar yasaklanmıştır. Bu yolsuzlukların halkı en eski devirlerden beri en ziyade sıkan durumlardan olduğu anlaşılmaktadır. Bir halk kitabı olan ve halkın şikâyetlerini aksettiren eski Anonim *Tevârih-i Âli-Osmân*'da Yıldırım Bâyezid'le kadırlara ait hikâye dikkate değer. Bâyezid, yolsuzluklarından dolayı bütün kadıları toplatmış ve hepsini bir eve koyup yakmaya karar vermiş imiş (Bu rivâyetin iki bağımsız rivâyet grubunda farklı bir şekilde bulunması, Bâyezid'in kadırlara karşı şiddetli önlemlere başvurduğuna kuşku bırakmaz). Bu suistimallerin, kadırların halktan fazla rûsûm almasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. O zaman Çandarlı Ali Paşa'nın, miras taksiminde binde yirmi ve kadının yazdığı her resmî yazıdan iki akça resim alması esasını koyduğu rivâyet edilmektedir. Anonimler, "bu bid'atı Ali Paşa kodu" diye kötülemektedirler. Fâtih devrinde H. 884 tarihli bir hüküm⁷⁸ kadırların alacakları

⁷⁵ *Ibid.*, s. 10, madde 28.

⁷⁶ Bak Behisni kanunu, *ibid.*, s. 117; Süleyman Kanunnâmesi (M. Ârif neğri), 31-32

⁷⁷ Malatya kanunu. (1559), *ibid.*, s. 115, madde 4.

⁷⁸ "Fâtih Sultan Mehmed'in Ferinanları", *Belleten* No. 44, s. 700, vesika 10.

H. 1018 tarihli adâletnâme⁸² (No. X.) bu gibi yolsuzluklar hakkında daha çok ayrıntı vermektedir. Buna göre, kadıların nahiyelerini nâiblere iltizama yasaklanmakta ve miras taksimine ait şu şikâyetler sıralanmaktadır: Kadılar veya nâibleri, bir köy veya kasabaya geldikte yeni mezarları defterle geçiriyor ve bize haber vermeden neden gömdünüz, bunların metrukâtı ne oldu diye reayayı rahatsız ediyor, hristiyanlardan para almadıkça ölümlerini gömmeğe izin vermiyorlardı. Miras taksiminde eşyaya yüksek fiyat biçerek resim kısmını yüksek almakta, evvelce yapılmış bir miras taksimini âdil yapılmamış diyerek tekrar taksim edip yeniden resim almakta, *resm-i kısmet* binde onbeş olduğu halde bir kuruş (bu tarihte bir kuruş resmen 80 akçadır) istemekte, diğer şer'î hüccetlerden de fazla resim tahsil etmektedirler. İhtilâflı timar ve zeâmetler için kesin hüküm verilmiş olduğu halde, bunu gözönüne almamakta ve başka birisine *murâsele* vesikası vererek timar ve zeâmet gelirini onun almasına imkân vermektedirler.

Kadıların eşkiyayı meydana çıkarmak için emredilen *umûm teftişlerde* köy *kıy kasaba kasaba* gezerek reayayı soymak için başvurdukları bazı yollar da şunlardır: Evvelâ bir yerde zengin bir müslüman bulunca, sen mal bulmuşsun veya celâli sende mal bırakmış diyerek⁸³ isbatsız altın ve gümüş parasım zaptettirmektedirler. Bu yolsuzluktan H. 1004 adâletnâmesinde de söz edilmektedir. Keza, zengin kimselerin olanca malını zaptetmek için, sicilinde eskiden suç giydiğine ait kayıt vardır, diye zâlim idarecilerin eline hüccet vermektedirler. Buna karşı suçu sâbit olan bazı kimselerin kaydını, rüşvet olarak defterden silmektedirler.

Kadılar, zengin kimseleri kendi haberleri olmadan müflis ve borçlu ediletilmelere, rüşvet alıp kefil yazmaktadırlar. H. 1004 tarihli adâletnâmede bu hareket yasaklanmaktadır. Merkezden verilen bazı yeni yetkiler de, kadılar tarafından kötüye kullanılmaktadır. Meselâ, eşkiyayı meydana çıkarmak için yapılan teftişte, kadılardan ahaliyi birbirine kefil yazmaları istenmiştir. Bir kimse hakkında komşularından sorulmakta, yabancıların durumu hakkında tanıklık etmeleri istenmektedir. Kadılar, müslümanların, hakkında iyidir yahut binamazdır, yahut da yabandan gelmiştir, bir kötülüğünü görmedik, dedikleri kâimeleri ayrı ayrı sicile yazdıktan sonra bunları tekrar birbirine kefil yazmakta ve her birinden birer ikişer kuruş *sicil ve hüccet akçası*, *muhzir* ve *hizmetkâr akçası* aldıktan başka *kefilnâme* diye voyvodalar için de para toplamaktadırlar.

⁸² Bu burada mühimmelerdeki sûretini veriyoruz. Bunun Aydın, Saruhan, Menteşe sancak beyleri ve kadılarına gönderilen sûreti için bak. Ç. Uluçay, *ibid.*, s. 208-214.

⁸³ Daha Kanunî devrinde H. 970 den önce "Anadolu'da zuhûr eden Celâli eşkiyasının ve *Çelâli* ye tâbi olup celâlîlik edenlerin cümle tâbi ve eshâbî taraf-i miriden ahz ve kabz olmak" emrolunmuştu (Baş. Arş. Fekete tasnifi, No. 422).

3. Üç ayda bir voyvodalarıyla birlikte kadıların devre çıkması gerektiği zaman, kadı yerine nâib gönderilebilir. Fakat nâib, voyvodalar ile yalnız kendi nâibliği altında bulunan nahiyeyi dolaşacak ve sonra gelip mahkemesinde oturacaktır.

Nihayet adâletnâme, nâiblerin *il* üzerine çıktıkları zaman parasız yiyecek ve yem almamalarını emretmektedir. Şunu ilâve edelim ki, nâibler köylerde para cezasına, *cerîme*'ye hükmettikleri zaman kendileri için belli ölçüde bir resim alırlardı.

Şu misâl dikkate değer: Balya'da bazı kimseler kendi haksız hareketlerine âlet olmadığı için bir nâib görevine engel olmuşlar; bunun üzerine kendisinden memnun olan halkın müracaatı üzerine Pâdişah Balya kadısına hüküm göndermiş, nâib tayini işinin kadılarına ait olduğu belirtilmiş, fakat eğer bu nâib Şerî'attan ayrılmıyor ve halka zulüm yapmıyorsa, nâib olarak kullanılmasını emretmiştir.⁸⁰ Bir yere nâib tayin edilirken o yerin ahalisinden olmaması gerekti.

H. 947 tarihli adâletnâmedeki şikâyetlerin önemli bir kısmı 1054/1644 tarihli benzeri bir vesikada⁸¹ bir misâlde tekrarlanmaktadır. Bu vesikada Adala kazası halkı şikâyet ederek kadının eskiden beri oturageldiği yerde oturmadığını, nâib, kethüdâ ve adamları ile "il üzerine devre çıkıp" köy köy dolaştığını, halkın evlerine konuk olup adamlarına ve hayvanlarına bedava yiyecek ve yem aldığı, Pâdişah-kapısından emredilen vergileri fazla tahsil edip fazlasını kendi cebine attığını, *bî-namâz tefîîsi* adıyla bir köyden çok para topladığını, mirâsçılar yetişkin oldukları ve kadından taksimi yapmasını istemedikleri halde miras taksimi yaptığını ve resm-i kısmeti fazlasıyla aldığı ve sâir vesikalar için de kadının ve adamlarının fazla resim istediklerini ileri sürmüş ve Pâdişah'tan bu haksızlıkları önleyen bir ferman rica etmişlerdir. Manisa kadısı ve Saruhan mütesellimine gönderilen emirde, kadı ve nâibin her zainanki yerinde oturmaları emrediliyor ve yukarıda sayılan kötü uygulamalar yasaklanarak çeşitli şer'î vesikalardan alınacak resim nisbetleri bildiriliyor (*resm-i kısmet* binde on beş, *nikâh-resmi* bākireden 25 akça, *şer'î hüccet*'erden 25 akça, *itâknâmeden* 60 akça). Bu vesika bir çeşit *adâletnâme* sayılabilir. Ancak belli bir bölgeye gönderilmiş olması onu, genel adâletnâmelerden ayıran bir noktadır. Aynı hususlar, *Kanûn-i Cedîd* başlığı altında 17. yüzyıl ikinci yarısına ait belgeler arasında söz konusu olmuştur (bak. aşağıda No. XIV).

⁸⁰ İstanbul Üniv. Kütüphanesi, yazma T. 1438, s. 47.

⁸¹ Çağatay Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 293, vesika 112; başka misâller için bak. M. Akdağ, *Celâli İsyanları*, vesika No. 3, 7.

Nükañ resmî
Mîras takvîmî
(resmî-i kîsmet bînde)
Hüceetler

Fıkhoñe	Nükañ resmî			Mîras takvîmî (resmî-i kîsmet bînde)			Hüceetler			Mîrâzele Lâpîl
	Kad	Nâip	Emîn	Kad	Nâip	Emîn	Kad	Nâip	Emîn	
H. 884 tarihli hükm	30	1	1	20	20	20	15	1	1	-
H. 928 tarihli hükm	20	6	4	-	14	4	20	4	2	7
H. 1054 tarihli hükm	50	10	6	20	15	15	20	Hepsi için 5	12	12

Tablo 1. Kadınların muhtelif tarihlerde aldıkları rüşümü gösteren liste.

Bu adâletnâme, kadıların merkezden gönderilen emirleri kendilerine çıkar çıkarmak için nasıl kullandıkları hakkında başka misâller de vermektedir. Adâletnâmeye göre, kadılar, emir ve fermanlarda reyadan toplanacak vergiler akçıkça gösterildiği halde, bunları fazlasiyle tahsil etmekte, fermana bu yazılmış mıdır diye soruşturanları, fermana karşı geldi diye hakkında işlem yapmakta, kendisini zâlim görevlilere teslim etmekte, malını almakta veya aldırırmaktadırlar.

Başka bir kadı yolsuzluğu da, köylerde sırf kendileri için para koparmak maksadiyle, 'avârız hanelerini tahrir defterine aykırı olarak fazla göstermeleri ve hâne akçasını ona göre toplamalarıdır. Adâletnâmeye göre, bu kötülükler yüzünden kadı ve nâibler sadece süresiz azl ve şehirden sürgün edilmekle kalmayacak, Şerî'at'e göre cezaları da verilecektir.

suçlular, memleket içinde serbestçe eşkiyalıklarına devam etmekte, evleri basıp yolları kesmekte, adam öldürmektedirler. Bu olaylar almış yürütmüştür ve bu yüzden "re'âyâ kemâl mertebe fetret ve inkilâb üzere" diler. Buna karşı Pâdişah, bu adâletnâme (aşağıda No. V.) ile *pâre voyvodahğını* kaldırdığını ilân ediyor, *niyâbet* ve *bâdihavâ* gelirinin iltizama verilmemesini, asıl voyvodalar eliyle toplanmasını emrediyor. Yukarıda II. Bayezid devrinde de, *cerîme* gelirini iltizama alan açık gözlerin reayaya yaptıkları zulümleri görmüştük.

H. 1018 tarihli adâletnâmeye (aşağıda No. X) göre, beylerbeyiler ve sancak-beyleri devre çıktıklarında *cerîme* bahanesiyle halkı soymaktadırlar. Bir köyde bir kaza sonucunda birisi ölse, meselâ soğuktan donmuş veya ağaçtan düşmüş olsa, buna bir cinâyet süsü vererek köy halkını hapsedmekte, zincire vurmakta, dövmeğe ve *kan-cürmü* ve *öşr-i diyet* diye yüz altın veya kuruştan aşağı almamaktadırlar. O köyde kendilerini ve kalabalık maiyetlerini ve atlarını günlerce besletmeleri ve reayanın hayvanlarını ve kölelerini zapt etmeleri de ayırdır. Bu hareketleri, eşkiyanın yaptıklarından farklı değildir. Reayayı bir taraftan onlar, bir taraftan eşkiya soymaktadır. Yine aynı adâletnâmeye göre, beylerbeyiler ve sancak-beyleri, kendi hâslarının gelirini voyvodalara iltizama vermektedirler. Yüksek tutarlarla bu iltizamları üzerlerine alan voyvodalar, bu parayı çıkarmak için çeşitli yolsuzluklara sapmakta ve reayayı ezmektedirler. Vergileri, tahrir defterinde ve kanunda yazıldığından fazla almakta, reayanın hayvanlarını ve yiyeceklerini zorla almakta ve her köyden ayda 30-40 altın veya kuruş istemektedirler. Bunlar *serbest*, yani *cerîmeleri* yalnız kendilerine ait olan Pâdişah hâslarına, evkaf ve emlâke de girmekten, aynı zulümleri bu yerlerde de yapmaktan çekinmemektedirler.

Bu durum karşısında *adâletnâme*'de deniyor ki: "her diyâra beylerbeyi ve sancak beyi nasb olunub her birine müstakil hâslar tayin olunmaktan murâd, vilâyet üzerine çıkıp cem'-i emvâl eyleyip memleket ve vilâyeti virân eylemek için değildir".

No. XVI. hüküm, *cerîme* yolsuzluklarına dair dikkate değer bir misâl vermektedir. Köye yükü ile sahipsiz bir beygir gelmiş, köylüler de sahibi çıkar diye tutmuşlar. Ondandır atın sahibi, yanında voyvodanın adamı ile gelmiş, bulantı hapse atmış ve bütün köy halkından adam başına üçer yüz akçe *cerîme* almıştır. Burada voyvoda, kanunnâmenin şu maddesini kötüye kullanmıştır: Bir köy içinde hırsızlık olsa hırsız meydana çıkaralar, bulmak mümkün olmazsa *diyet* salalar, yani karşılığında herkesten belli miktarda para toplayalar (Süleyman Kanunnâmesi, Ârif neşri, s. 7). Fakat yukardaki durumda evvelâ hırsızlık yoktur, sâniyen kaybolan mal meydana çıktığından *diyet* salmak için sebep kalmamıştır. Hapsedilen hıristiyan köylüler, Pâdişah'ın kapısına şikâyette bulunuyorlar, kendilerinin haksızlık ve zulme uğradıklarını bildiriyorlar. Bunun üzerine verilen hükümde, durumun kadı tarafından soruşturulması ve alınan *cerîmelerin* geri verilmesi için kadının karar vermesi emredilmiştir.

1524 tarihli Mısır kanunnâmesine göre,⁸⁴ bazı kimselerin haksız davaları için kötü ve zorba kişileri vekil yaparak mahkemeye gönderdiklerini işaret etmiştik. Bu tip açık gözler imparatorluğun her tarafında görülüyordu. H. 947 tarihli adâletnâmeye göre, bir memlekete yeni bir *voyvoda*, *haraççı*, *resm-i ağnam* toplamaya gelmiş bir tahsildâr veya herhangi bir iş için Pâdişâh-kapısından bir kul geldi mi, bunlar sırf bir şey koparmak çabasıyla onlara yanaşmakta, reayanın durumuna dair olur olmaz şeyleri onların aklına sokmakta, onları kışkırtarak bazı kimseleri haksız yere hapsedirmekte ve sair haksız işlemlere sürüklemektedirler. Bu yüzden reayanın malını mülkünü kaybetmesi, yerini yurdunu bırakıp kaçması sebebiyle memleket ve halk arasında gerçekten bir huzursuzluk baş göstermiş idi. Adâletnâme'de Pâdişâh, bu gibi kendisini ilgilendirmeyen işlere burnunu sokan çıkar avcılarını göz açtırılmamasını, aldırmanın ve karşı gelenlerin hapsedilip hükümete bildirilmesini emretmektedir.

VI. Bâdihavâ resimleri ve cerîmeler dolayısıyla görülen suistimaller.

H. 947 tarihli adâletnâme (yasaknâme) (aşağıda No. V.) özellikle vezir ve sancak beylerinin hâslarında, zeâmet ve timarlarda *niyâbet* ve bâdihavâ gelirlerinin sahipleri tarafından iltizama verilmesi ve bunun sebep olduğu yolsuzluklarla ilgilidir. Niyâbet ve bâdihavâ resimleri şunlardır: *resm-i 'arûs* ('*arûsane* veya *gerdek-resmî*), *cürüm ve cinâyet resmî (cerâim)*; *çiftlik tapusu (ekili yer tapusu)*, *ev-yeri tapusu*, *kul ve câriye müjdegânîsi (muştuluk veya yava ve kaçkun resmî)*, *resm-i duhan* (tîmar arazisine hariçten gelip kışlayanların *tütûn resmî*), *deştibânî*, *otlak ve kışlak resmî*, vb. Bunlar «serbestlik» durumuyla ilgili olduğundan bu rûsûma *rûsûm-i serbestî* da denir. Bu rûsûm, tahsil zamanı belli gelirler değildir, zuhûrata bağlıdır. *Tahrîr emîni*, bu resimlerin miktarını o yerdeki aile miktarına göre hesaplar ve deftere tesbit eder. Bu gibi gelirleri, hâs veya tîmar sahibinin bizzat izlemesi ve toplaması imkânsızdır. Esasen devlet de bu gibi zuhûrata bağlı vergileri, *mukâta*'a adı altında iltizama vermektedir. Böylece, hâs tîmar sahipleri adına bu vergileri toplamayı iltizama üzerine alanlara *ayak âmilleri* veya *pâre voyvodası* denmektedir. "Asıl voyvodalar" dirlik sahibinin vekili olarak ona ait gelirleri topladıkları halde, bu voyvodalar bu gelirin bir parçasını iltizama almaktadırlar. *Pâre voyvodaları*, iltizam ettikleri meblağı peşin ve taksit olarak dirlik sahibine ödedikten sonra, bu parayı fazlasıyla çıkarmak için çeşitli baskı yollarına başvurmaktadırlar. Adâletnâmeye göre bu mültezimler, reayaya, şu suçu işledin diye haksız isnatlarda bulunmakta, kadı mahkemesinin hükmü olmadan zorla *cerîme* almakta, hapse atmakta, işkence yapmakta, parasını ve eşyasını gaspette idiler. Buna karşı, ağır suç işleyenlerden para kabul ederek onları korumakta, asılma, eli veya ayağı kesilme gibi *siyâset* cezalarına çarptırılanların parasını alarak cezayı yerine getirmemekte idiler. Bu yüzden

⁸⁴ Bak. yukarıda not 36.

beyi ve subaşı birlike pay sahibi olurlarsa, bu rûsûmun herbiri dörtte birini alırlar ve sipahi yine yarısını alır. Hamza Paşa'nın hükmü, her halde reyayı ve timarlı sipahilerin gelirini korumak için yapılan bir reformla ilgilidir. Kanuni devrinden itibaren sipahi gelirini korumak için birçok tedbirler alındığını biliyoruz.

15. yüzyılda Aydın'da *cürüm ve cinâyet* ve diğer bâdihavâ resimlerinden sipahi hiç bir pay almazdı.⁸⁶ Sipahi gelirinin bu yüzden çok düşük olduğu görüldüğünden, 1487 tarihinde, bu resimlerin yarısı sipahlere gelir bağlanmıştır.

Bu kadar karışık olan *rûsûm-ı serbestiyye* sipahilerle beyler arasında daima bir çatışma konusu olduğundan ve çoğu zaman her iki tarafın iddiaları reyanın zararına sonuç verdiğinden, hükümet bu resimler hakkında birçok ayrıntılı hükümler çıkarmak zorunda kalmış ve zamanla bu resimlerden bir kısmını ya tamamıyla sipahiye veya sancak beyine vermek suretiyle durumu düzeltmek istemiştir. Meselâ 1528 de Bolu sancagında *cerîme* ve *agnâm resmi* gelirinin tamamıyla sancak beyine ait olması kararlaştırılmıştır.⁸⁷ Buna karşılık gerdek resmi, tütün resmi, yer tapusu, otlak ve kışlak resmi, resm-i ganem genellikle sipahlere bırakılmıştır. Yava, kul ve cârîye müjdegânîsi (kaçkun), sancak-beyi veya subaşılara ayrılmıştır. Raiyyet defterde kimin üzerine yazılmış ise, onunla ilgili cerîmeyi o alır. Raiyyetin başka bir yerde, şehirde olması durumu değiştirmez.⁸⁸ Serbest olmayan bir timar, subaşı zeâmetine katılsa serbest olur; tekrar timar olarak verilirse serbestliği kalkar. Demek ki, serbestlikte dirliği tasarruf edenin sıfatı esas rolü oynar.

Rûsûm-i serbestiyye arasında en önemlisi kuşkusuz *cürüm ve cinâyet* resmidir. Adâletnâmelerde bu resim sebebiyle ortaya çıkan yolsuzlukları gördük. Suçlar, bir yandan para cezasiyle, yani cerîme ile karşılanan suçlar, öbür yandan idam ve bir uzvun kesilmesi gibi bedenî bir ceza «siyaset» gerektiren suçlar olarak ikiye ayrılır. Ağır suçlarda, kanun koyucu, suçlunun «cerîme ile halâs olmayıp siyâset» olunmasını istemektedir.⁸⁹ Bu cezaları, yalnız *bey* sıfatını taşıyan görevliler yerine getirir. «Salb ve siyâsete me'zûn» olanlar, Pâdişah otoritesini kullanmaya izin verilmiş görevlilerdir, sipahi değildir.⁹⁰ *Serbestiyyet* altında, asayişî korumak ve cezaları yerine getirmekte yetkinin kime ait olduğu sorunuyla ilgilidir. Sancak-beyi kendi sancagı içinde, subaşı kendi subaşılığında güvenliği yerine getirmekten sorumlu görevliler sıfatıyla, işlenen her türlü suçla ilgilidirler ve bu nedenle cerîmelerde pay sahibi olmuşlardır. Fakat şunu da unutmamalıdır ki, her türlü *siyâset* cezaları ve *cerîmeler* hakkında hüküm vermek yalnız kadının yetkisi içindedir. Sipahi veya beyler ancak onun hükmünü yerine getirirler.

⁸⁶ *Ibid.*, s. 14.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 28.

⁸⁸ Muvul Kanunu. *ibid.*, s. 28.

⁸⁹ Bak. A. Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, vesika 59.

⁹⁰ Barkan, *ibid.*, s. 274, madde 12.

Kadı, Şerî'ata göre hüküm verir. Kısas hükmü verilmiş ise, yani suçluya aynı fiilin uygulanması kararlaştırılmış ise, kâtil idam olunur, görevlilerin *cerîme* alınması yasaktır. Eğer affolunmuş ise (Şerî'ata göre bu yalnız maktulün ölmeden önce affetmesi veya öldükten sonra velisinin affetmesidir), maktulün vârisleri *diyât* alırlar. O zaman *cerîme* alınabilir. Fakat *cerîme*yi alacak olan, köyün *serbest* olup olmamasına göre değişir. Kâtil *serbest raiyyeti* ise, *cerîmenin* tamamını, *serbest* timar, vakıf veya emlakın sahibi alır. Eğer kâtil *serbest raiyyeti* değil ise, *cerîmenin* yarısını timar sahibi, yarısını defterde kime gelir yazılmış ise o (subaşı, sancak-beyi veya beylerbeyi) alır. Beylerbeyiler, sancak-beylere ve başkaları *diyâten* ondadır *resim (öşr-i diyât)* alamazlar. Tahrir defterlerinde ve kanunnâmede böyle bir gelir ayrılmamıştır. Bununla beraber beylerbeyiler ve beyler ve voyvodaları, ikiyüz üçyüz atlı ile köyler üzerine gidip *öşr-i diyât* diye köylünün malını "yağma ve talan" etmekte, köyler harap olmaktadır. Bu sebeple bütün imparatorlukta *öşr-i diyât* diye bir para alınması yasak edilmiştir. Dinlemeyenlere en ağır cezalar verilecektir. Keza beylerbeyilerin, sancak-beylerinin ve voyvodalarının *serbest* olan Pâdişâh hâslarına, vüzerâ hâslarına, evkaf ve emlak ve *serbest* olan başka köylere girmeleri yasak edilmiştir. Genellikle timarlardaki *cerîmelerin* ve bâdihavâ resimlerinin bir kısmını sancak-beyi ve subaşı alır, buna karşılık *serbest* olan, yani *cerîmeleri* ve bâdihavâ resimleri tamamıyla dirlik sahibine ait olan dirlikler şunlardır: Pâdişâh hâsları (havâss-i hümayûn) vezir, beylerbeyi, sancak-beyi, mal defterdarı, defter kethüdâsı, timar defterdarı, mîr-alem hâs veya zeâmetleri, icmal defterlerinde zeâmet olarak kayıtlı bütün icmalli zeâmetler, alay beylerinin, subaşılardan, dizdarların, çeri-sürücülerinin (çeribaşılardan), divan kâtiplerinin, müteferrika ve çavuşların timarları. Yaya ve müsellemler teşkilâtında, eşkinci ve yamakların cürm ü cinayet, gerdek resmi, yaya ve kaçkun resimlerinin tamamını, yaya ve müsellemler subaşılardan alır. Yürük, müsellemler, çingene ve voynuk beylerinin zeâmetleri de *serbesttir*. Ancak icmal defterlerinde, *rûsûm-i serbestiyye* açıkça onlara gelir olarak kaydedilmiş olmalıdır. Kâtipler, çavuşlar ve çeri sürücülerinin beratlarında da timar ve zeâmetlerin *serbest* olduğu açıkça yazılmış olmalıdır. Tipik Osmanlı kanununda, *serbest* olmayan timarlarda *cerîmenin* yarısı sancak beyinin, yarısı timar sahibindir.⁸⁵ Fakat aynı tarihlerde, 1519 da *resm-i 'arûs*, *tapû-yi zemîn* tamamıyla timar sahibine bırakılmıştır. Nişancı Hamza Paşa (XVI. asır ikinci yarısı) şu hüküm vermiştir: "mahsûl-i *serbest* ancak cürm ü cinayet ve *resm-i 'arûs*, kul ve cârîye müjdegânesi olup bunlardan ma'adâsı *rûsûm-i serbestiyyeden* değildir". Bu üç resimden başka *resm-i agnâm* ve zuhûrata bağlı diğer resimler, yani yaya, çiftlik yeri tapu resmi, ev yeri tapu resmi, tütün resmi, âdet-i deştibânî, otlak ve kışlak resmi de *serbest* *rûsûmu* arasında sayılmaktadır. Herhalde *serbest* olmayan timarlarda, cürm ve cinayet, gerdek resmi, *resm-i agnâm*, timar sipahisi ile sancak beyi ve subaşı arasında paylaşılır. Bu resimlerin yarısı sancak beyi veya subaşına, yahut da her ikisine birden verilmiştir. Sancak

⁸⁵ Meselâ. Gelibolu kanunu (1519), *ibid.*, 235.

H. 992 tarihli Eflaklar adâletnâmesinde (aşağıda No. 1.) *cerîme kanunlarının* kötüye kullanıldığı hakkında dikkate değer misâller vardır. Eflakların veya öbür reayanın kızları veya dul kalmış gelinlerini zinâ iftirasıyla tutuyorlar, sen hamilesin diye köyden köye gezdiriyorlarmış. *Cerâim* kanununa göre, zinâ ile suçlu dul kadın veya kız, büyük para cezalarına çarpırılmaktadır (zenginlerden 100 akça, orta hallilerden 50 ve fakirden 30 akça almıyordu). *Yahut, zengince* gördükleri bir kimsenin üzerine gidip, sen bunu hırsızlıkla elde etmişsin diye suçlarlar, kendi malın olduğuna dair *git nakl-i şahadet* getir diye haksız ve lüzumsuz yere reayayı baskı altına alırlar, tutuklarlar ve para koparırlardı.

Serbest durumunda olan yerler arasında da farklar vardır. Pâdişah hâsırların "min küll-il vücûh", yani her bakımdan serbest olduğunu ve sancak beylerinin veya adamlarının siyâset cezaları için bile bu topraklara giremediğini görmüşük (*honoria beraber* hâsırların bu durumu mutlak değildir. 17. yüzyıla ait bir kanunda (Türk Tarih Kurumu, yazma no. 4, 131a) Pâdişah hâsırlarında dahi, *siyâset* cezalarını yerine getirme yetkisi sancak beylerinin elindedir). Ancak, hâsırlar ve zeâmetler timar haline getirilebilir ve serbestliği kalkabilir. Buna karşı vakıflar, özellikle sultanlara ait vakıflarda serbestlik durumu daha kuvvetli bir güvence altına alınmıştır. *Ehl-i örf*'ün keyfî hareketlerinden ve yolsuzluklardan kurtulmuş olan bu yerlerin reaya için daha elverişli bir alan oluşuna kuşku yoktur. Kanunların yasaklamasına rağmen, reaya timar topraklarından buraya kaçmaya çalışmaktadır. Vakıf köylerinin kalabalık ve zengin olmasının sebeplerinden biri de budur. Keza, serbest köylerin ve vakıfların, beylerbeylerin veya sancakbeylerinin *salgun*larından muâf bulduklarını da burada hatırlayabiliriz.

Çözümlemiş veya vakti geçmiş davaları ortaya çıkararak reayayı gereksiz *cerîme* vermeye zorlamak da sık sık rastlanan bir yolsuzluktur. Biliyoruz ki, Mısır'da davacı ve davalı *fellâh* (raiyyet) aralarında anlaşıkırlı halde *kâşif*'ler davayı *cerîme* almak amacıyla yenilemekte idiler.⁹⁶

Adâletnâmelerde, reayaya zulüm yapmakla ve onları soymakla suçlandırılanlar, başlıca vüzerâ, beylerbeyiler ve sancak-beylerinin adamları, yani voyvodalar, subaşılar, kethüdâlar, kadılar ve nâibleridir. Keza, evkaf ve emlakî idare edenler, gelirleri toplamakla görevli emînlere ve âmillere (mültezimler) ve şehirlerde ve kasabalarda yerleşmiş kapıkulu mensupları ve özellikle bunlardan altı bölük sipahi kethüdâ-yerleri ve yeniçeriler sayılmaktadır. Timarlı sipahiler, özellikle a'şâr ve reayadan aldıkları rûsûm dolayısıyla anılmaktadır. Beylerbeyi ve beyler de, kalabalık maiyyetle *devre* çıkmak ve *salgun* salmakla suçlandırılmaktadır. Bunlar ehl-i örf sayılır. Kapıkulu kılığına giren bir takım zorbalar, muhtekirler ve tefeciler de bu zalimler arasında zikredilmektedir. Örfî cezalar, suçu işleyenin kişiliğine göre değişmektedir. Eşkiyalığa sapmış olan kimse, sancak-beyi ise, idâmın en hakaretlisi sayılan başı kesilme suretiyle bu

yem ve yemeklerin meccânen almıyalar" hükmü vardır (Barkan, *ibid.*, s. 200), ceza kanunları hakkında genel olarak U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973.

⁹⁶ Barkan, *ibid.*, s. 362.

Serbest zeâmet içinde olan *cinâyete* için kadının verdiği hükmü yerine getirme hakkı ise yalnız zeâmet sahibine aittir.⁹¹

Pâdişah hâsalarında bu yetki, hâsaların idaresine memur *emînlere* verilmiştir. Kadı, bir siyâset cezasına hükmettikten sonra suçluyu emînlerin subaşlarına teslim eder, bedenî cezayı o yerine getirir. Bu çeşit cezalar için para alamaz.⁹² Sultanlara ve beylere ait vakıflarda, *hâdihavâ* resimleri ve bu arada *cerîmeler* vakıf gelirine ayrılmıştır. Vakıf için toplanır. Bu nedenle bu vakıflara subaşlar giremez. "Salb ve siyâset dahi mütevellî marifetiyle olur".⁹³ Ümerâya *temlîknâme* ile verilen ve onlar tarafından vakfedilen vakıf toprakların büyük bir kısmı da aynı *durumdadır*. *Bütün rûsûm-i serbestiyye* vakfa aittir. Mihaliç'te Pâdişaha ait ortakçı köylerine beylerin girmeleri yasaklanmıştır. Kadı, hükmeder ve siyâset emîn marifetiyle yerinde icra olunur.⁹⁴ Vakıf ve mülklere kaçan hırsız bulmak ve teslim etmek hakkı vakıf ve mülkten sorumlu olanlara aittir. Hırsız vermezlerse, çalınan şey kendilerine ödetilir. Beylerin, bu gibi bağışlıkları tanıyarak hâslara, vakıf ve emlâke girdiklerini *adâletnâme* açıklamaktadır. Bazı hallerde beyler, haklı görünmektedirler. Zira, bazı suçlular bu gibi serbest topraklara sığınmakta, himaye edilmekte, sonra hâs veya vakfî idare eden tarafından bir miktar parası alınarak serbest bırakılmaktadır. Bu nedenle özel bir fermanla, bu gibi serbest topraklarda hariçten gelen reayanın serbest bağışlığından faydalanamayacağı bildirilmiştir.

Bununla beraber, "salb ve siyâset", prensip olarak Pâdişah otoritesini temsil eden beylere ait olduğundan genel kural şudur ki, idam ve uzuv kesilmesi gibi siyâset cezaları söz konusu olduğu zaman, kadının hükmü her yerde mutlaka sancak beyi veya onun subaşı tarafından yerine getirilir.

Cezanın, suçun işlendiği yerde yerine getirilmesi çeşitli kanunlarda tekrar edilmiştir. Zira, bu kez beyler ve adamları, suçluyu uzaklaştırmakta, parasını alarak serbest bırakmaktadırlar. Halbuki kanuna göre "siyâset kimseye hâs bağlanmamıştır", yani hiç kimseye bu nevi cezalar karşılığı *cerîme* alma izni verilmemiştir. Siyâset cezaları, mutlaka yerine getirilmelidir. Beylerin öbür yolsuzluklarını önlemek için şu önemli kanun konmuştur: "Mücrim olan kimse tefiîş olunmadan ve şenâ'ati zâhir olmadan sancak-beyi, subaşları ve adamları habsedip nesnelere alıp salıvermek memnû'dur ve her mücrimin *cerîmesi* vilâyet kadısı katında *isbât* olunmadan tutup siyâset etmek şer'a ve kanuna muhâlifdir". Zira, sif başkasının iftirasıyla bir raiyyeti zincire vurup köy köy gezdiriyorlarmış. "Anın gibi müttehem olan, kadı mahkemesinde şer'ile *isbât* etmeyince der-zencîr olunmaya".⁹⁵

⁹¹ *Ibid.*, s. 61, madde 13.

⁹² *Ibid.*, s. 139, madde 28.

⁹³ Bak. İ.U. İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, 1-4, s. 247.

⁹⁴ Başvekkâlet arşivi, 923 tarihli Biga defteri.

⁹⁵ 1570 tarihli Gürcistan Kanunnâmesindeki bu madde bir *adâletnâmeden* alınmış görünmektedir. Maddenin sonunda, "sancak beyi subaşları il üzerinde çokluk adam ile *gezme*yeler ve *akçasu*"

Kızın bahası hangi sipahiye raiyyet yazılmış ise, gerdek resmi o sipahiye ödenir. Dul kadın ise, kimin toprağında nikâh olduysa o sipahi alır. Yürüklerde ise, kız olsun dul olsun, kime raiyyet yazılmış ise o alır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, eski devirlerde birçok bölgelerde bu resmin yarısı sancak-beyine aittir. Sebep olduğu yolsuzluklar yüzünden bu yöntem değiştirildi ve *gerdek resmi* tümüyle sipahilere gelir bağlandı. Bununla beraber, 16. yüzyılda dahi sancak beylerinin gerdek resminin yarısını aldıkları bölgeler vardı (meselâ Musul, Erzincan ve Gürcistan). Evlenen sipahi kızlarının gerdek resmi sancak-beyine aitti.

Yaya ve müsellemler askerî teşkilâtında, yürükler, tatarlar, yağcı ve kürecilerde *gerdek resmi* örgütün subaşısına aittir. Bu prensip, fikrimizce, gerdek resminin aslında feodal tâbîlik ile ilgisini açığa vurmaktadır. Onun örfî bir vergi olması, Osmanlılara geçmiş eski bir âdet olduğunu gösterir. Evlenecek kız veya kadın üzerinde bir çeşit vasîlik hakkı veren eski feodal âdet, askerî sınıfa mensup olanlar tarafından, adâletnâmelerde gördüğümüz biçimde kötüye kullanılmıştır.

VIII. Tefeciler.

H. 1018 tarihli adâletnâmede (aşağıda No. X), reayayı korumak amacıyla tefecilere karşı da önlemler alınmıştır. Buna göre, görevlilerin soygunculuğu yüzünden reayanın mal ve rızkı yağmaya gidip müflis durumuna düşüklerinden, ister istemez murabahacılara başvurmaktadırlar. Bunlar da, bir altın veya bir kuruşu ayda dört beş akça faizle vermekte, sonra çoğu bin akçeyi dört yüz veya beşyüz akçe kabul etmekte idiler. Bu yüzden reayadan birçok kimseler borca batmıştır. Adâletnâmeye göre murabahacılar, bunları köleleri gibi bedava hizmetlerinde kullanmakta, sözüne karşı gelirlerse hapse atırıp ömürleri boyunca zindanda bırakılmaktadırlar. Bu yüzden borçlu reayadan bir çoğu yerini yurdunu bırakıp kaçmakta imişler. Adâletnâmeye göre bundan sonra on akçaya bir buçuk akça faiz alınacaktır. Bundan fazla aldığı sabit olursa fazlası geri alınacaktır. Bu hukme karşı gelenler, süresiz kürek cezasıyla cezalandırılacaktır.

Aynı adâletnâmede muhtekirlerin, karaborsacıların halka verdikleri sıkıntı dile getirilmiştir. Bir vilâyete dışarıdan gelen yiyecek ve sair eşyayı bazı kimseler dışarıda karşılayıp sahibini istediği yerde satmağa bırakmamakta, zorla aşağı fiyatla elinden alıp mahzenlerde depo etmekte ve o vilâyet halkına üç dört kat pahasına ve eksik terazi ve ölçükle satmaktadırlar. Adâletnâmeye göre, bundan böyle mal getirenler, istedikleri yerde eşyalarını kendileri satacaklar ve vilâyet ahali paralarıyla bol bol alabileceklerdir. Muhtekirler, bu yasağı dinlemezlerse süresiz kürek cezası verilecektir.

Adâletnâmeler, reayayı sıkıntı ve darlığa atan para sorununu da dikkatle ele almışlardır. H. 1004 tarihli adâletnâme, her yerde flori altınının 118 akçaya ve gümüş kuruşun 68 akçaya geçmesini, fazlaya alınıp verilmemesini emretmekte, aykırı hareket edenleri kürek cezasıyla tehdit etmektedir. Osmanlı gümüş akçası da sekizi bir *dirhem* ağırlığında (3,125 gram) dir. H. 1018 tarihli adâletnâme, o

cezaya çarptırılır. İhtikâr ve tefecilik yapanlar ise, küreğe konulur. Adâletnâme (aşağıda No. IX.) görüldüğü üzere. Pâdişah, zulüm yapan ve zor kullanan *ehl-i örfin* kulluk sıfatını kaldırmakta ve onlara karşı köylülerin kendi aralarından bir yiğitbaşı seçerek direnç göstermelerine izin vermektedir. Halka mukavemet hakkı tanıyan bu hüküm, ileride âyanlar döneminde büyük bir önem kazanacaktır. Bu prensip daha 16.yüzyıl ilk yarısına ait şu kanunda görülür: "Eğer bir sipahi buyruk olmadan ulak istese ya davar boğazlasa, am dövseler suçlu olmaya".⁹⁷ Biliyoruz ki, Celâli kargaşalıkları sırasında halk arasında *yiğitbaşı* örgütü yapılmıştır.⁹⁸ Kişilerin suçu önlemek için kuvvet kullanması ve bu yüzden suçlu sayılmaması Şerî'atin müsaade ettiği bir harekettir.

VII. Zorla Nikâh ve Gerdek Resmi.

1565 tarihli adâletnâmeye göre (aşağıda No. II) "kudretlû olan kimesneler" reyanın kızlarını, velilerinin gönlü olmadan zorla istedikleri kimselelere nikâh etiriyorlar, yahut karılarını boşattırıp istedikleriyle evlendiriyorlarmış. Bu *gerdek resmiyle* ilgili bir yolsuzluktur.

Aym yolsuzluk, H. 1005 tarihli adâletnâme (aşağıda No. IX) şehirlerde ve kasabalarda oturan müteferrikalar ve çavuşlara yüklenir. Bunlar, beylerbeyi divanı veya kadı mahkemesine adamlarıyla gidip zorbalıkla haklıyı haksız çıkartıyor ve müslümanların, kızlarını, kendi izinleri olmadan evlendirmelerine izin vermiyorlarmış.

Bu sorun, Pâdişahın hükümeti tarafından ciddiyetle ele alınmış ve Anadolu ve Suriye'deki bütün beylerbeyliklere bu zorbalığı yasaklayan 1565 tarihli adâletnâme gönderilmiştir.

Subaşı, sipahi ve voyvodaların bu işe karışmalarına *gerdek resmi* bir bahane olmaktadır. *Gerdek resmi*, *resm-i 'arûs* veya *'arûsâne* denilen bu resim, örfî bir resimdir. Şer'î değildir. Onu, nikâhı akdeden kadının aldığı *resm-i nikâhla* karıştırmamak lâzımdır. *Gerdek resmini* evlenen adam öder. 15. yüzyıl sonlarına doğru, Osmanlı devletinin kurulduğu bölgede (Hüdâvendigâr ve Kütahya sancakları), çeyizli kız için 60, dul kadın için 40 akça, fakir için bunların yarı nisheti ve orta hallilerden bu ikisi arası bir resim alınır. Karaman vilâyetinde (Konya ve İçel) *gerdek resmi*, a'lâ (zengin) evsat (orta halli) ve ednâ (fakir) olarak 60, 40 ve 20 akça alınır. Fakat, 16. yüzyılda ülkede genellikle müslüman bâkire kız için 60, dul kadın (seyyibe) için 30 akça olarak tesbit edilmiştir (Niğbolu ve Sirem'de olduğu gibi Gürcistan'da da, bu nisbeti buluruz). Fakir ise, bu nisbetlerin yarısı alınır. Keza *zimmîler* (Osmanlı tebaası gayri müslimler)den bu nisbetlerin yarısı alınır. Fakat 18. yüzyılda Mora'da *zimmî gerdek resminin* müslümanların iki misli 120 ve 60 olduğunu görüyoruz. Boşadığı karısını tekrar alandan *gerdek resmi* alınmaması, bir kanun hükmü idi.

⁹⁷ *Ibid.*, s. 128, madde 41.

⁹⁸ Ç. Uluçay, *ibid.*, vesika 8, 9, 13, 14.

1. Adâletnâme, genel bir nitelik taşır. Bir adâletnâme şu hallerde yayınlanır: Yalnız bir hal alan yolsuzlukları önleme gereği kendini duyurur. Pâdişahın Kapısı'na veya doğrudan doğruya şahsına, aynı nitelikte birçok şikâyetler gelmiş veya topluca şikâyetçiler gelmiştir. H. 1004 tarihli adâletnâmede (No. III) "envâ"-i zulm ve ta'addî eyledikleri erbâb-i şekvânın rikâb-ı hümiyûnuna sundukları rik'alarında mufassalan mastûr ve mukayyed"dir, denmektedir. Yâhut, yapılan teftişler neticesinde bu yolsuzluklar görülmüştür. H. 922 tarihli Eflaklara ait adâletnâmenin böyle özel bir teftiş sonucunda çıkarıldığı metinde açıkça belirtilmiştir. Tahta çıkan bir Pâdişah da yeni ve âdil bir saltanat dönemi yapmak istediğini göstermek için genel bir adâletnâme çıkarır (No. III). Adâletnâmenin çıkarılmasına neden olan şikâyetler, hükmün *nakl ve ihlâğ (narratio)* kısmında daima işaret olunur. Adâletnâmede, halkı zulme karşı koruma gayesi daima açık bir şekilde belirtilir. Bütün vesikaya bu ruh egemendir. *İnsi, şarecilerin* içinde buldukları kaçınılmaz durumlar ve zaruretler dikkate alınmaz. Bu zaruretleri kabul eden başka hükümler çıkarılmıştır. Buna ait bir örnek olarak reayanın sıpahiler için yapmağa mecbur olduğu yükümlülükleri gösteren bir hükmü koyduk (No. XII). Keza, H. 1018 tarihli (aşağıda No. X) adâletnâmede ayrıca, halkın da doğrulukla hareket etmesi ve kanunun tanıdığı hakmetleri yerine getirmesi istenmektedir. Genel adâletnâmeler (aşağıda No. III, V) bütün reayayı, yani müslüman ve *ehl-i kitâb* vergi veren bütün halkı koruma gayesini güder. Bir bölge halkı için çıkarılan adâletnâmeler olduğu gibi (No. IX) bir zümre için de adâlet hükmü (No. I.) verilebilir. Bu sonuncu halde yalnız o zümreye ait imtiyaz ve muâflıkların korunması söz konusu oluyorsa, bu gibi adâlet hükümleri daha ziyade bir *berât* veya bir berâtin te'kidî ve yinelenmesi niteliğini taşır (aşağıda No. VIII.). Her halde, adâletnâmelerin belirli bir özelliği, genel olması, az çok geniş bir kitleyi ilgilendirmesidir.

Adâletnâmenin yukarıda verdiğimiz tanımına göre, başka adlar altında anılan bir takım vesikaları da adâletnâme saymak gerekir. H. 947 tarihli yasaknâme (No. V) kuşkusuz bir adâletnâmedir. Nitekim, benzeri bir belgede metin içinde "adâletnâme-i hümiyûn" terimi kullanılmıştır. Bu vesikaya özellikle *yasaknâme* adı verilmesi, bilhassa ceza kanunu ile ilgili olmasındandır. II. Bayezid ve I. Selim devrinde *siyâset*, yani örf'e göre bedenî ceza gerektiren suçlara dair valilere gönderilen ceza kanun hükümleri *siyâset-nâme* adı altında anılmaktadır.

2. Adâletnâme, hüküm ve siyâset sahibi yüksek idarecilere, yani Şerî'at ve Kanuna göre hüküm verme yetkisini taşıyan *kadınlara* ve bedenî cezaları uygulama yetkisine sahip olan otorite sahiplerine (tuğ ve alem sahiplerine), yani *beylerbeyi* ve *sancak beylerine* hitaben yazılır. Doğrudan doğruya onları, belli şeyleri yapmaktan men'eder. Hükmün konusu bu otorite sahiplerinin kendi işlemleridir. *Şikâyet* haklarının yaptıkları zulümler de kendilerinden sorulmaktadır. Zira bu *hükümleri* önlemek de onların ödevleridir. Böylece, yalnız bizzat zulüm işledikleri için değil, zulüm işlenmesine karşı vazifelerini yapmadıkları için de muhatap olmaktadırlar. Bunun içindir ki, adâletnâmelerde "alınmayasız ve aldırınmayasız."

tarihte resmî emirlere rağmen altının 130 ve tam kuruş ve arslanı denilen Hollanda gümüş kuruşunun 90-95 akçaya geçtiğini tesbit etmekte ve evvelce emredildiği gibi her yerde altının 120, kuruşun 80, arslanı kuruşun ise 70 akçaya geçmesini emretmektedir. Bu emre karşı duranlar, kim olursa olsun, kadı tarafından hapsedilecek ve durum Kapı'ya arz edilecektir.

Eskiden beri reayanın ağır vergiler ve zulümler karşısında en etkili silâhı, köyünü bırakıp göçmektir. Böylece dağılan köy, devlet hazinesi için kaybolmuş bir gelir kaynağıdır. Aynı zamanda orası timar olarak kime verilmiş ise, o da dirliğini kaybetmiş olur. Yakın-Doğu'da, Sâsânilerden beri devleti en ziyade kaygılandıran konulardan biri budur. H. 947 ve H. 1005 tarihli adâletnâmeler, bu kayguyu canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

H. 947 tarihli adâletnâmede Pâdişah, vüzerâ ve beylerin hâsalarından, zeâmet ve timarlardan, müslüman ve hristiyan köylerinden birçok insanların yerlerini bırakıp başka yerlere göçüp dağıldıkları belirtilmektedir. Bunun sonucu, "nice köyler ve yerler hâli ve harâb" kalmış ve bu yüzden timar sahiplerinin de gelirleri azalmıştır. Bunun nedeni, reayaya karşı yapılan zulümlerin, sorumlu kimseler, yani sancak-beyi ve kadılar tarafından önlenmemesinden ileri gelmektedir. Kendilerinden, reayayı yerlerine getirmek için şu önlemlerin uygulanması istenmektedir: Evvelâ yerine gidip bu reyanın göçmeleri sebebi soruşturulacak, şikâyetleri beylerden mi, kadılardan mı, subaşılardan mı, sipahilerden mi, emînler, âmiller, voyvodalar, haraccılar ve koyun hâkicilerden midir, anlaşılacak; şikâyet konuları tesbit olunacak, kaç kişi göçmüştür, defterde kimin üzerine raiyyet yazılmışlardır, ne zamandan beri gitmişlerdir, tesbit olunacak; göçleri on yılı geçmemiş olanlar göçürülüp *deferi cedid'* de (en son tahrir defterinde) nereye yazılmışlar ise, tekrar oraya yerleştirileceklerdir. Göçe sebep olan zulümler giderilecek, yerleri ve köyleri şenlendirilip ihya olunacaktır. Sonuç, Pâdişah Kapısı'na arz olunacaktır. Bundan sonra da herhangi bir köy dağılacak olursa, sancak-beyi ve kadı derhal oraya gidecek, göçün sebeplerini araştırarak, göçenleri yerlerine getirmeğe çalışacaklardır.

Adâletnâmelerin diplomatika bakımından özellikleri.

Burada yayınladığımız adâletnâmeler, resmî veya özel kopyelerdir. Orijinal bir adâletnâme elimize geçmedi. Bununla beraber, dış şekil itibariyle adâletnâmelerin öteki hükümlerden farklı olmadığına şüphe yoktur. Aslında *adâletnâme*, veya başka deyimle *adâlet hükmü*, Pâdişahın doğrudan doğruya verdiği bir emirdir. Bir *hükmün* bütün rükünlerini taşır. Adâletnâmede de, her hükmün en mühim ayırd edici ögesi olan "*buyurdum ki*" formülü ile emir (*dispositio*) kısmına girilmiş olur. Adâletnâme, *berât* gibi üçüncü şahıslara hitap etmez. Bayağı ferman gibi, doğrudan doğruya emri alana hitap eder. Emir bütün imparatorluk ölçüsünde idarecilere hitap ettiği gibi, yalnız belli bir bölge idarecilerine de hitap edebilir. Bu özellikleri onun, idaredeki yolsuzlukları önleme gayesiyle çıkarılmış bir genel belge olması niteliğinden doğar.

inu'temed ve nâfizü'l-kavl kullarım ve kâpicularım göndersem hufyeten yoklasam gerekir" (aşağıda No. III).

Sonuç olarak, hangi şekilde olursa olsun Pâdişah'ın halkı *zulûmün koruması* için çıkardığı hükümlere genellikle *adâletnâme* veya *adâlet hükmü* adı verilmektedir. Orta Doğu devletinde, *adâlet* kavramı ile, yani en yüksek otoritenin zayıfı kuvvetliye karşı koruması ile ilgili vesikalar bu adı almaktadır.

Nihayet adâletnâmeler aslında mevcut kanunların kesinlikle uygulanması niteliğini taşır. Arada, yeni kural kor veya mevcudu aynen tekrar eder (aşağıda No. I, XVII). Genel nitelikte emirler olması, onları kanunlara yaklaştırır. Ancak bu genel emirler, idare ve idareciler hakkında olup kamu hukukunu ilgilendirir. *Kanûn-i Osmânî*'nin genel prensiplerini bazı özel durumlara uygular ve yorumlar.

Bir soru da şudur: Çeşitli tarihlerde çıkarılan adâletnâmelerin az çok aynı kelimelerle aynı meseleleri ele aldıklarını yukarıda gördük. Hatta, bazı *klîşeleri* Osmanlı devletinden önceki müslüman devletlerinde de bulmaktayız. Buna göre, bu adâletnâmelerin gerçek sorunları yanıtlayan vesikalar olmayıp âdet yenni bulsun diye çıkarılmış belli klîşelerden ibaret ölü yazılar olduğu ileri sürülebilir. Adâletnâmelerde yer yer hoş klîşelerin bulunduğu inkâr edilemez. Ancak devlet anlayışının, devlet yapısının ve kurumların, aynı temellere dayandığı, aynı meselelerin tüm bu devletleri ilgilendirdiği ve uğraştığı unutulmamalıdır. Öbür yandan, Osmanlı devletinde *a'sâr* ve *cerîmeler*deki yolsuzluklar, *salmalar*, kadıların aldıkları ve yaptıkları yolsuzluklar, angarya hizmetler aynı devirlerde reaya ile askerî sınıf arasında daima çatışma konusu olmuş, özellikle bazı devirlerde imparatorluk için genel bir huzursuzluk, hatta felâket sebebi haline gelmiştir. Bu genel sorunlar yanında, adâletnâmelerde özel koşulların sonucu olan bazı güncel meselelerin ele alındığını (aşağıda No. X.) da görmekteyiz (Anadolu'da yeniçerilerin ve diğer askerî zümrelerin, halkı kaçmış köylerde çiftlikler kurmaları gibi). Bazı yolsuzlukların ne şekilde yapıldığı açıkça belirtilmiştir (aşağıda No. III.). H. 1004 tarihli adâletnâmede yolsuzlukların "erbâb-ı şekvânın rikâb-ı hümayûna sundukları rik'alarında" mufassalan yazıldığı ve Pâdişah kendisi cuma namazına, gezintiye veya avlanmaya çıktığı zaman halkın şikâyetlerde bulunduğu bildirilmektedir. Bu gibi yolsuzluklara dair canlı misâller veren bazı vesikaları bu sebeple adâletnâmeler arasına koymuş bulunuyoruz (aşağıda No. VIII, IX, X, XI, XV, XVI). 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıldaki kargaşalıklar üzerindeki vesikalar, adâletnâmelerde söz konusu edilen yolsuzluklar hakkında pek çok canlı misâl vermektedir.⁹⁹ Söze son vermeden

⁹⁹ Mühimmeler ve kadı sicilleri bu konuda bir çok vesika ihtiva etmektedir. Yayınlanmış bazı misâller için bak. Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944; M. Akdağ, *Celâli İsyanları, 1550-1603*, Ankara 1963, özellikle vesika No. 3, 6, 7, 17, 24, 27, 28, 29, 30; A. Matkovski, *Turski Ijvori za audustvoto i aranijsivoto ve Makedonia*, I-II, Uskup 1961; Keza L. Güçer, a.g.e. s. 22-28; hükümdara şikâyet rik'ası vermek, İran, Hint ve önceki İslâm devletlerinde bir ritüel niteliği kazanmış olup minyatürlerde tasvirlere konu olmuştur.

etmeyesiz ve ettirmeyesiz" ibareleri sık sık geçer. H. 1044 tarihli adâletnâme (No. IV), sancak-beylerine, kadılara ve aynı zamanda altı bölük *kethüdâ-yerlerine, yeniçeri serdârlarına* ve sâir iş erlerine hitap eder. Fakat genelde adâletnâme beylere ve kadılara yazılır. Kanunların te'yidi ve yerine getirilmesi esas amaç olduğundan çoğu zaman yalnız kadılara gönderilir.

3. *Adâletnâme* hirtakım hak ve bağışıklıkları koruma içindir. Ancak bu muâfiyetler, berâtta olduğu gibi üçüncü şahıslar karşısında hükmü alana ait değil, tersine hükmü alana karşı üçüncü şahıslara aittir. Bu üçüncü şahıslar, kadı tarafından verilen *adâletnâme sûretini* ellerine almaya ve ona göre hak ve muâfiyet istemeğe yetkilidirler. Bu husus adâletnâmelerin sonunda çoğu zaman açıkça belirtilir.

4. *Adâletnâme*, halka ilân edilmiş bir beyannâme niteliği taşır.

Adâletnâmelerin halka duyurulması şarttır. Bunun için vesikanın bitiş protokolunda, genellikle halkı toplayıp adâletnâmeyi önlerinde okuması ve içindekileri iyice anlatması kadiya emredilir (aşağıda No. III.).

H. 1044 tarihli adâletnâme (aşağıda No. IV.) der ki: "Bu fermân-i kader-tuvânımı sicillâta kayd ittürdüğünden sonra mecmâ'-ı nâs olan mahallerde ve cemâ'at pazar yerlerinde her birine nidâ ve iz'ân ve tefhîm ve i'lân ettiresin". H. 967 tarihli adâletnâmede ise (aşağıda No. VI.) şu ifadeyi bulmaktayız: "Fermân-i şerîfimin mefhum-i münifini eğer sancak beyleridir ve eğer adamlarıdır ve eğer sâyir reâyâ ve berâyâyâ bir veçhile nidâ ve ilân ittiresiz ki, sonra kimesnenin bilmedük ve işlemedük dimeğe mecâli kalmayub". Adâletnâmelerin halkın eline geçmesini kolaylaştıran hükümler de konmuştur. Her kim bu belgenin kadı sicilinden bir kopyesini isterse "bir kelimesin ketm eylemeyüb sûretin yazub imzalayub ellerine vîub adâletnâme-i hümâyûnum sûretinden bir akça ve bir habbe almayasız" emri eklenmiştir. Tipik adâletnâme, bunun gibi ilân emri taşıyan vesikalardır. Sicile kaydedilmesi, bir kanun gibi amel edilmesi emrini taşıyan adâletnâmeler (aşağıda No. III., V., VIII.) ikinci tipi oluşturur. Nihayet sadece kadiya verilen emirle yetinen adâlet hükümleri vardır ki (aşağıda No. VI) bunlar başka vesikalar grubuna da sokulabilir.

Bu çeşit hükümlerde, *teyit*, *teşvik* ve *tehdit* kısmı (*corroboratio* ve *sanctio*) özellikle uzun ve şiddetli bedenî (*siyâset*) cezaları içerir: "Mansıbınız alınmağla konulmayub eşedd-i 'azâb ile siyâset olunursuz" (aşağıda No. X.). Belgenin çeşitli yerlerinde tehdit cezaları tekrarlanır: "Kadılar dibekte dögülüb helâk olub ve beylerbeyiler subaşları ve ümenâ ve 'ummâl ve sâyir zabîtlendir, salb ve siyâset olunmak mukarrerdir" (aşağıda No. V.). "Mazhar-i eşedd-i 'ikâb ve sezâ-i hakâret ve 'itâb olursuz"; "kendüye emân ve zamân vermeyüb tîğ-i hakâret ve seyfi siyâset ile hakkında gelinmek mukarrerdir". Suçlular da, mallarının müsaderesi, asılma, küreğe konma gibi şiddetli cezalarla tehdit olunmaktadır.

Adâletnâmedeki emirlerin kesinlikle yerine getirilmesini isteyen Pâdişah, gizli teftiş yapacağını bildirir (aşağıda No. III.). "Tebdîl-i sûret ile her diyâra

mukarrer ettirmek için atlarını, silâhlarını vermişler. Âli, azıldan sonra bu beylerbeyinin yaptığı rüşvetçiliği şimdiye kadar kimse yapmamıştır, demektir.

H 1018 Tarihli Adâletnâme (No. X).

Başvekâlet arşivinde *mühimme* defterinde bir kopyesini tespit ettiğimiz bu adâletnâmenin Aydın, Saruhan, Menteşe ve Sığla sancak-beylerine ve kadılarına gönderilen bir kopyesi, Saruhan şer'iyeye sicilinde bulunmuştur.¹⁰³ Bu adâletnâmenin, Anadolu beylerbeyine ve Anadolu'daki sancak-beylerine ve kadılarına gönderilmiş olan nüshasına, bu bölgeye özgü yeni maddeler eklenmiştir. Bu maddeler şunlardır:

Anadolu versiyon'unda (satır 15-22) "fevk'al-had zulm u ta'addi eylemekle re'âyâ ve berâyâ sem'-i hümayûnuma vusûl bulmuştur imdi" bölümünde noktalı yerlerde yedi satır ilâve edilmiştir. Anadolu'ya özgü bir durumla ilgili olan bu kısımda reayanın yerlerini bırakıp kaçtıkları, birçok köylerin harap olduğu, asker sınıfından kudretli olanların reyası kaçmış köyleri "mülk-i mevzûsları gibi" tasarrufları altına geçirip yerleştikleri, kul ve hizmetkâr ve hayvan getirip buraları çiftlik haline soktukları, reyanın korkudan eski köylerine dönemedikleri, bu sebeple bu gibi köylerde *nüzül* ve *avâriz* vergilerine esas olan vergi-hanelerinin ortadan kalktığı, bu çiftliklerdeki hademenin ve hayvanların verdiği zarardan yakın köylerin de gelişemediği ileri sürülmektedir. Bu noktaları Rumeli'ye gönderilen adâletnâmede nakl u iblağ (*narratio*) bölümünde zikredilmesine gerek görülmemiştir.¹⁰⁴ Keza, Rumeli'ye gönderilen adâletnâmenin emir ve ferman (*dispositio*) kısmında, bununla ilgili bir emir olmaması tabiidir. Anadolu'ya gönderilen adâletnâmede emir ve ferman kısmında "emrim yoktur anun gibi re'âyâsı zulm ve ta'addiden firâr eyleyen vusûl bulduktâ" (satır 38-45) bölümünde bu meseleye dâir yedi satırlık bir emir vardır. Bu emre göre, H. 1008 tarihinden beri çiftlik tutanlar kim olursa olsun yaptıkları evleri, ahırları yıkacak, hizmetkâr ve hayvanlarını alıp gidecek ve o köylerden ilişkilerini tamamiyle keseceklerdir. H. 1018 Muharrem ayının birinci gününden başlayarak üç sene içinde yerlerine geri dönen reayaya eski çiftlikleri ve sâir mülkleri teslim olunacaktır. Buna dair hatt-ı hümayûnla ferman çıkmış ve her tarafa gönderilmiştir. Adâletnâme'ye göre, ben buraya para harcadım, tapu ile aldım, demenin faydası yoktur; reaya oralardan kendi istekleriyle kaçmış degillerdir, zalimlerin zulmünden kaçmışlardır. Onların

¹⁰³ Bu kopyayı Çağatay Uluçay lâtin harfleriyle yayınlamıştır: *Saruhan'da Eskiçilik ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, vesika 37, s. 208-214. Mühimmedeki kopya sonunda Menteşe ve Sığla ve Aydın sancaklarına bu suretin Mustafa Çavuşla gönderildiği kayıttır. Manisa sicillerinden yayınladığım adâletnâmelerin temininde, Ç. Uluçay'ın yardımlarına burada teşekkür benim için zevkli bir borçtur.

¹⁰⁴ Anadolu'da köy halkının toptan kaçışı, "büyük kaçgun" hakkında bak. M. Akdağ, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606)," *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, 2-3 (1964), s. 36-49; M. Akdağ, *Celâli İsyanları*, s. 274, vesika 24; s. 282, vesika 33.

önce bazı adâletnâmelerin hangi tarihî koşullar altında yayınlanmış olduğunu göstermeye çalışacağız.

1044/1637 tarihli *adâletnâme* (No. IV). Vezirâzam Mehmet Paşa, 7 Ramazan 1046/5 Şubat 1637 de azlolunup yerine sadaret kaymakamı olan Bayram Paşa vezirâzam ve serdâr oldu. Mehmet Paşa, Revan kalesinin İranlılar tarafından zapt edilmesini, kış yüzünden önlemek imkânını bulamamıştı. Pâdişah, başlangıçta onun Erzurum'dan gönderdiği raporda ileri sürdüğü sebepleri haklı görmüş idi.¹⁰⁰ Fakat sonra, kusurlu bulundu ve azlolundu. Ona karşı yöneltilen suçlamalardan biri, Anadolu'da lüzumsuz hanlar yaptırarak "re'âyâya ta'addî" etmesi idi.¹⁰¹ Mehmet Paşa 17 Muharrem 1047/11 Haziran 1637 de affolundu ve kendisine Özü eyâleti verildi. Bayram Paşa 10 Şevval 1046/7 Mart 1637 de İran seferine çıkmak üzere Üsküdar'a geçti. Burada on üç gün hazırlıklarını tamamladıktan sonra hareket etti. Adâletnâmemiz 10 Zilhicce 1046/5 Mayıs 1637 de, yani Bayram Paşa'nın hareketinden iki ay sonra yazılmıştır. O bu sırada, Orta Anadolu'da ordusunu düzene koymakla meşgüldü.¹⁰² Adâletnâme, devletin Doğu hudutlarında İranlıların karşı saldırıya geçtikleri bir zamanda Anadolu halkını memnun etmek için başvurulmuş önlemlerden biri olmalıdır. Bizzat Bayram Paşa, Amasya'da iken kendi cebinden para vererek şehre su getirtti ve gittiği başka yerlerde de hayır işleri yaptı, reaya yük olmaktan kaçındı.

Adâletnâmede, reaya, sefer dolayısıyla salınan *sürsat zahiresi* salmasından affolunuyor, askerın erzak ihtiyacını günlük narah üzerinden para ile alacağı, hiç bir şekilde halkı sıkacak bid'atlere müsaade olunmayacağı ilân olunuyordu. *Harâc* (cizye) toplanmasında kanuna aykırı hareket edilmemesi hakkındaki özel emirde Ermeniler gözönünde tutulmuş olmalıdır.

990/1582 tarihli Âlî'nin arzı (No. VII) tımar yolsuzluklarını aydınlatan önemli bir vesikadır. Bu tarihte Mustafa Âli, Halep'te idi. Kendisi, *Küh'ül-ahbâr* adlı tarihinde, H. 990 da Şehzâde Mehmed'in meşhur sünnet düğününden söz ederken "müellif-i kitâb ol esnâlarda Halep timarları defterdân idi" diyor. Âli, bu arzında, Halep beylerbeyisinin azledildikten sonra bir buçuk ay fuzulî beylerbeylikte kalarak yaptığı yolsuzlukları arz etmektedir. Âli, beylerbeyinin azli üzerine tımar defterlerinin bulunduğu beylerbeylik *defter-i hâkânî* dairesini mühürlenmiş ve Hama'ya gitmiştir. Beylerbeyi, yetkisi olmadığı halde *defter-emini* vasıtasıyla timarlarda birtakım değişiklikler yapmış ve bir zaîmin zeâmetini sebepsiz yere elinden alıp başka birine vermiş. Âli adında birinden bin (?) altın rüşvet alarak yetkisi olmadığı halde tımar için tezkire vermiş ve yine bu arada kırk kadar sîpahnin küçük timarlarını ellerinden alıp isteklilere bir bahane uydurup artırma ile satmış, deftere başvurmadan ve tezkire çıkarmadan yalnız kendi berâtı ile bu timarları vermiş, bazısı timarını tekrar kendi üzerlerine

¹⁰⁰ Nâimâ, III, s. 283

¹⁰¹ Nâimâ, III, s. 300.

¹⁰² Nâimâ, III, s. 325

çiftlikleri ve emlakı tapuya verilemez. Görevliler, karşı koyanları, Pâdişah kapısına arz edecekler, bu gibilere en ağır cezalar verilecektir.

İki adâletnâme metni arasında başka ufak farklar da vardır. Rumeli (satır 33) de "bir mikdar adam ile üzerine varub ehl-i fesâdı ele getirüb"; Anadolu versiyonunda (satır 53): "bir mikdar adam ile bir müteayyin kimesneyi baş ve buğ idüb irsâl eylemek lâzım gelür ise ol zamanda dahi ana göre tedbir ve tedârik edüb kifâyet mikdanı adam ile varub ehli fesâdı ele getirüb". Anadolu adâletnâmesinde (satır 60-68) askerinin zaptettiği ve çiftlik yaptığı köylere ait madde burada da ele alınmıştır: "Anun gibi ehl-i manâsıb ve kudât ve müderrisünden ve siz ki kadıarsız" cümlesinde noktalı kısımda. Bundan sonra her iki metin aynen devam ettiği için adâletnâmeyi yazan kâtip, Rumeli adâletnâmesinde "iltizâma virüb" den sonraki kısmı yazmaktan vazgeçmiştir.

Biz tıpkı mühimmede yazıldığı şekilde her iki adâletnâmeyi burada verdik. İki bölgede durumun farklı olması dolayısıyla Rumeli ve Anadolu'ya ayrı ayrı adâletnâmeler gönderildiği meydandadır.

Bu adâletnâme üzerinde Pâdişah'ın el yazısıyla yazdığı hatt-ı hümayûnun dikkate değer metni şudur: "Vech-i meşrûh üzere emirler virile ve mâl-defterdârları mâl-i eytâma dahl eylemeyeler". Adâletnâmede zikredilen başka şeyler arasında yetimin malının hazinece zapt edilmesine, yani müsadereye karşı hükümün hatt-ı hümayûnda bilhassa zikredilmesi kayda değer. Zira Kur'an, açık âyetlerle (IV, 2, 2, 126) bunu men'etmiştir.

H. 972 tarihli adâletnâmenin (aşağıda No. II.) gönderildiği beylerbeyi ve sancak beylerini gösteren liste şudur:

		Beyi
Karaman Beylerbeyi:	Safed	Beyi
Konya (Paşa sancağı)	Kudüs	"
İç-İl	Aclun	"
Niğde	Gazze	"
Kırşehir	Nâblûs	"
Aksaray	Laccun	"
Akşehir	Kerak-Şavbek	"
Kayseri	Humus	"
Beyşehir		
Şam Beylerbeyi:	Halep Beylerbeyi:	
Şam (Paşa sancağı)	Halep (Paşa sancağı)	
Trablus	Hama	"
Birecik	Erzurum Beylerbeyi:	
Ekrâd (Kilis)	Erzurum (Paşa sancağı):	
Mazara	Trabzon	"
Adana	Pasin	"
Ozer (Uzeyr)	Hınıs	"
Bâlis	Ardanuc	"
Âne ve Hit	Batum	"

Cebele	"	Nisf-i Şavşad	"
Seleme (Selimiye)	"	Karahisar-i Şarki	"
Tarsus	"	Ardahan	"
Zülkadirli Beylerbeyi:		Ispir	"
Maraş (Paşa sancağı)		Küçük Ardahan	"
Ayıntab	"	Malazgird	"
Sis	"	Kığı	"
Malatya	"	Tortum	"
		Mâmervân	"
Rum Beylerbeyi:		Tekmân	"
Sivas (Paşa sancağı)		Çemişkezek	"
Amasya	"	Oltu	"
Bozok	"		
Çorum	"	Anadolu Beylerbeyi:	
Arapkir	"	Kütahya (Paşa sancağı)	"
Divriği	"	Aydın	"
Canik	"	Teke-ili	"
Diyarbakir Beylerbeyi:		Menteşe	"
Diyarbakir (Paşa sancağı)		Karesi	"
Ruhâ	"	Biga	"
Ergani	"	Hamid-ili	"
Deyrunahha	"	Karahisar-i Sahip	"
Siverek	"	Kangırı	"
Nusaybin	"	Bolu	"
Cezîre	"	Kastamuni	"
Hâbûr	"	Hüdâvendigâr	"
Sincâr	"	Alâiyye	"
Rakka	"	Koca-ili	"
Atak	"	Sultan-onü	"
Çapakçur	"	Sığıla	"

H. 972 tarihli adâletnâmenin, Karaman, Şam, Halep, Zülkadirli (Maraş), Rum (Sivas), Diyarbakir, Erzurum ve Anadolu beylerbeyilerine ve bu beylerbeyilikler içindeki sancak-beylerine ve kadılarına ayrı ayrı gönderildiğini görüyoruz. Adâletnâmenin sonundaki liste, o tarihte bu beylerbeyiliklere hangi sancakların girdiğini göstermesi bakımından dikkate değer. Listemizde Karaman Beylerbeyiliğinde görünen İç-il, 1570 de teşkil olunan Kibris Beylerbeyiliğine bağlanmıştır. Aynı Ali risâlesinde 1609'a doğru hâlâ oradadır. Listemizde Beyşehir, adâletnâme gönderilen Karaman sancakları arasında görünmektedir. Zülkadiyye (Zülkadirli, Dulğadırlu) Beylerbeyliğindeki Sis, 1570 de Kibris beylerbeyiliğine katılmıştır (Aynî Ali'de 1609 a doğru durum değişmemiştir). Buna karşılık Zülkadiyye Karşı ve Sumeysad iki yeni sancak olarak bu beylerbeyliğe dahil olmuştur.

10 Safer 922 | 15 Mart 1516 tarihli Eflaklara ait Adâletnâme

Istanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Revan kitap. No. 1935 ve No. 1936; İstanbul Bayerid Umumi Küt. Veliyyüddin Efendi kitap. No. 1969; Paris, Bib. Nat. ms. fonds turc ancien 36 v. 38-39.

Semendere Eflaklarının şikâyeti ve tefiş üzerine yasaklanan suistimaller.

قانون اقلان اواء سمندره كه صارى كرز افندى نفتيش ايلدوكنده^a امر پادشاهى ايله مقرر قلمشدر فى ۱۱ شهر صفر المظفر منه ۹۲۲ در ادرنه — نشان شريف عدالت شان سلطانى فرمان ميفت نصفت عنوان خاقانى نقتدى فى الاقطار يعون المعين المستعانى حكى اولدر كه بوندن ائده سمندره سنجاغدن قضاء سمندره و نواحى^b لومنهجه^c و رودنيك و مور اووه^d و اوزيجه و زاغوره و قنجه و زاغرلانه و نيش و برابجه و قويلوچ و ناحيه^e كرز ميلوش اقلالارى و وينوقلارى و ساير ذى رعاباسى سده^f معدلت خشمه كلوب اوزرمزه وضع اولنان قانون قديمه مخالف سنجاقكى لرى^g و وودولرى ارپه و بغدادى و مال باغ و قيون كه صالحوب زياده خيف و تعدى ادرلر^h و سنجاق بكياردن عبرى و يوده لرى داخى ارپه و بغدادى و اولوقⁱ صالحوب اولدن التوكلمشدر ديوجر و قهرله مع زياده آلوب بونلاردن غيرى سنجاق بكي آدم لارى و سوباشيلرى و كنزار و پرمكودار داخى انواع خيف و تعدى و اصناف افترا و تزويرلر قلوب انلارك دخی كثرت، مظالم و قورت محابفيلرندن حالومز غايت مكدر اولمش در ديو فوق الحد^j و العد شكايبت لو و قظلمار ايلبوب و بنوم دخی اعوام معدلت شاهانه و ابام نصفت پادشاه ائمه كسنيه مخالف شرع مطهر و مغاير قانون مقرر ظلم و خيف اولدوغنه رضای شريفم اولمادوغى اجلادن اواء مزبورده واقع اولان عامه مظالم و كافه جرائمك نفتيشي ايجون حاليا افضل العلماء المتبحرين اكل الفضلاء المتأخرين كشاف للمشكلات الدينيه حلال المضلات اليقينية و اوث علوم الانبياء والمرسلين حجة الحق على الخلق اجمعين المحقوف بصرف لطايف عواطف الملك المعين سند الملة والدين مولانا نورالدين دامت قضايله فى ارسال ايلمش ايدم مولانای مشاراليه دانتي امر جليل القدرم و وجبنجه لوانه مزبور و اوروب كرکى كبي دفت و اهتمام وجد و اقدام اوزره نفتيش و تفحص قلوب دخی حله قضايانى على سبيل التفصيل عز حضور معدلت موفور الحبورمه^k عرض ايله كين ارپه و بغدادى خصوصلرنده فرمان واجب الازعام شويله صادر اولمش اديكه مجدداً لواء مزبورى يازان لمانا دفتر جديده خرمن وقتنده ارپه دن و بغداديدن هر كويه بر يوكدن و ابكى يوكدن نه قيد ايلمش ايله شميدن صكره مقتضای دفتر اوزره سنجاقيكنه همان آنى و برهار سنجاق بكيلارى

a) Rev. 1936 : ايلدرکه; b) Rev. 1936 : لومنج; c) Vel. —; d-d) Rev 1936 : —; e) Vel. —.

¹ M. N. Beldiceanu bu vesikanin bir süretinin de, Westdeutsche Bibliothek, Marburg Orient 2739, Preuss. Staatsbibliothek, Berlin accms. Dr. 1928, 47 de bulunduğunu bildirmek istinada bulundu. Kriza bak. N. Beldiceanu, *La région de Temeş - Alanya dans les documents de Mehmed II et de Sülim I*, Revue des Etudes Roumaines, t. III - IV (Paris 1957), 111 - 129.

1609 da Rum (Sivas) beylerbeyliğinde bir değişiklik görülmemektedir. Doğu beylerbeyliklerinde ise, mühim değişiklikler olduğu listemizle Aynî Ali'nin karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır. Erzurum beylerbeyliğinden, Çemişkezek Diyarbakir beylerbeyliğine; Oltu, Ardanuc, Ardahan, Şavşad sancakları 1578 den sonra teşkil edilen Çıldır eyaletine bağlanmıştır, keza Küçük Ardahan ve Pasin, Kars eyaletine verilmiş, Trabzon ayrı bir eyâlet merkezi olmuştur. Buna karşılık Erzurum beylerbeyliğine, Kızıca (Pülümür) ve Mecinkerd sancakları katılmıştır. Diyarbakir beylerbeyliğinden Rakka, Ruhâ (Urfa), Deyrirahta, Hâbûr ayrılarak yeni teşkil edilen Rakka eyaletine katılmıştır. Buna karşılık Diyarbakir beylerbeyliğine Hısnikeyf, Çemişkezek, Siirt, Mefarkin (Meyâfârikîn) ve Akçakale dahil olmuştur.

Halep beylerbeyliğinden Hama, Selimiye (Seleme), Cebele ayrıtıp Trablus-Şam eyâletine katılmıştır. Tarsus, Kıbrıs beylerbeyliğine, 'Ane ise Rakka eyâletine bağlanmıştır. Halep beylerbeyliği hayli küçülmüştür.

Şam beylerbeyliğine gelince, onun da 1564 deki hudutlarının hayli daraldığı görülmektedir. Bu eyâletten alınan Humus ve Trablus-Şam, Halep eyâletinden alınan sancaklarla birlikte ayrı bir beylerbeylik, Trablus-Şam beylerbeyliği haline getirilmiştir. Listemizde Anadolu beylerbeyliğinde Saruhan ve Ankara'nın adâletnâme gönderilen yerler arasında zikredilmemesi o zaman bu sancakların özel durumu ile ilgili olmalıdır. O tarihte Anadolu beylerbeyliğinde görünen Koca-ili, Biga ve Sıgla, sonraları Cezâir-i Bahî-i Seffid eyaletine bağlanmıştır. Alâiyye ise Kıbrıs eyâletine verilmiştir.

و عادت اقامت و رسم عروس و سایر رسومند نسنه و رزمزلر و بیسن فلوریه بری و بیترق خدمتی
اینبوب احتیاطلو برلری نویله بکلرلر و اقبین اولدوقجه اوه بریسی سقره چبقار و قانون اوزره
حرم و حیایت و برلر و یونلارک جرائمک داخی عشرتی کنزلری آلور و دخی قانون قدیم
اوزره طائفه مزبوریه سنجاقبکلی و غیرلری اصلاچره و تحت کتورتیمبلر و حصار بکاتبیلر
و اولنق بچدرمیبلر و طاشتمیبلر و اودون کونورتیمبلر همان حفظ و لایت محمیبه لازم و دولت
ابد بیونتمه متعلق مهم و مصالح واقع اولدوقده عادت و قانون اوزره خدمت اندرلر اما
خدمت هانه اولنوب هیچ احد کایتا من کان جز مال اتمیبلر و جبراً نسنه ارنه طمع ادوب
المیلر و سنجاق بکلک افلاقلر ایچنده و غیرلری برلرده اوبن یا بمیلر^m و یوده ایچون داخی
هر ناحیهده برمین محله اول ناحیه خلقی^m و یوده لر نه اویایی و برلر اما قطعاً تحریب اتمبلر
واکر مرور شهر و عبور دهورله خرابه دخی مشرف اولور ایسه اول ناحیه خلقی اتفاقاً ریم
و تعمیر ایلمبلر تاکه من بعد هر کلان و یوده انده ساکن و متمکن اولار و تعدی اتمیوب
و جبرله خلقک نسنه ارن آلیالر و هر نه آلورلر ایسهⁿ حسن رضالریلهⁿ روح روزی اوزره
آقجه لریله الازر جریمه و سیاسته متعلق قضیه واقع اولدوقده قاضی اذنی و اجازتیه اولوب
حقندن کلنه مونسک داخی قاضی معرفتیه^o حقندن کلنوب باجمله قاضی معرفتسنز کسنه
کندو رایلرندن ظلم و خیف ایدوب دوتوب قائمیبلر و اکر شمدیدن صکره و یوده لر کدو
رایلرندن کسنه خیف و تعدی ادوب و یاخود جبر ایله اوت و ازیبه و صمان و نایق بولدورب
باجمله نظم اولدوغی موجبنجه تعدیلر ادوب و طائفه^o افلاقلک و غیرک قزلرنه و طول قالمش
کلنرنه درلو درلو اقرالر ادوب سن حامله سن دیو طوتوب کویدن کویبه کزدورب و نچه سنک
قندانن ویراقلن و طواردن ملک مشروعی سن بونی سرقة ایبددرسن ملک اولدوغنه
آلدوغک بردن و ارتقل کتور اثبات ایله دیو ناحق بره رعایای طتوب قایوب انواع نرضار
ایدولر ایله ولایت قاضیلری ایته ایته سنجاقبکنه اعلام ایدوب منع و دفع اندورلر مخالف
شرع قوم و مغایر قانون قدیم من بعد بر کیمسنک بر تاوغن آلدیر میالر و اکر آلورلره دخی
تمام قیمتی حکم ایدوب تضمین اندورب صاحبنه تسلیم ایلمبلر و اکر سنجاقبکی اولان و یوده لری
منع اتمیوب و یوده لر داخی نمرد و تعدد ایدولر سه اول و یوده لری اسمی و رسمیه و اتدوکی ظلمی
اصلی و تقصیلبله یازوب عرض ایلمبلر صکره انلارک کبیلرک حققلرندن کلنمکده امر شریف
نه وجهنه صادر اولورسه مرجله عمل ایدوب حققلرندن کلالر و طائفه^o مزبوره مایینارنده
بیته انال داخی واقع اولدوقده جمع ایلیان کسنه قاضی معرفتیه جمع ایدوب داخی قاضیلر معرفتیه
سنجاقبکنه راتده حاصل قید اولدوغی اوزره سنجاقبکنه تسلیم ایلمبلر و کنزلردن و برمکولردن
هر قتمسک که خلفه تعدیسی و خیق اولا انلارک کبیلردن اصحاب حقوقه جمله^o حقوقی

و بوده لری و سو باشیری، و آدم لری و کتزلر و برمکولر اندن زاید رحبه طلب ایلمیهلر و من بعد لواه مزبورده سنجا قبیکی اولانلر و سنجا ق سو باشیری و بوده لری و آدم لری و کتزلر و برمکولر طایفه، مزبور هک خلاف قانون قدیم آنو کلان بالارندن و باغ لارندن و قیونلرندن و کجه لارندن و سایر حوایمجارندن جبراً بر حبه لرین ایلمیهلر آتقی اسنیا نلری داخی حاکم الوقت اولانلر منع ایدوب آلدرمیهلر ممنوع اولمیا نلری البته عرض ایلمیهلر عرض ایلمزلر ایسه مستدق عتاب و عقاب اولالار اما نرخ روزی اوزره اجه لر یله الورلر سه منع و اخیوب آقجه لر یله اولالار طایفه، مزبورده داخی آقجه لر یله نسه آتقی دلیته رضالریله صتار و قور التوکلان براردن داخی قانون قدیم اوزره اللی اوه بر کافر چقار یلوب سنجا ق بکنه آتقی آی خدمت ایدر حالیا آدم آلدوغندن آدم آلور آدم آلمادوغندن آقجه آلتور ایش اول خصوصده داخی فرمان مهتم شویله صادر اولدی که قور قصبه سی داخی قدیم دن قانون نامه، معمول به ده نه وجهه مقید و مسطور ایسه کیر و اول حاکم اوزره مقرر قلته مثلا قور ایچون سنجا قبیکی عادت سابقه اوزره اللی اوه بر آدم چقروب اول بهارده آتقی آی خدمت معروف لرین اندوره اما حله آدم الستی خدمته کوندردمده دیو اصلا جبرله کسنه دن آقجه المیار و قاضی الوقت اولانلر داخی آقجه آلدرمیهلر و درگاه معلومه محبوس کوندردمک و یا سایر مهات پادشاهی واقع اولوب طوار و آدم حاجت اولدوقده قدر حاجت و مقدار کفایت جه چقار یلوب خدمت اندور یله اما بو مهات ایله داخی زیاده طوار چقار یلیه و قطعا آقجه لری آلتیا و بالجمله مهات سلطنتدن غیری خصوص ایچین سنجا قبیکی کند و مصلحتنه آدم و طوار چقار تقی جایز دکلدن من بعد اول خصوص ایچون داخی طایفه، مزبورده اختدر لیه و فلور یچیلر داخی من بعد وارد قارنده هر ریک قاضی سی معرفت نر جمع ایلمیهلر من بعد فلوری جمعه وارن کیستلر سایر سنجا قلدن ساری و جاری اولان قانون اوزره همان خانه دن خایه اکثر آقجه آلار برین ایدینچون و برین کاتب ایچون و اول اکثر آقجه دن زاید بوقلون و غیری نسه لر ایلمیهلر آتقی ایستلر ایسه داخی قاضیلر منع و دفع ایدوب ادر میهلر و فلوری داخی قانون قدیم و دفتر قویم ده مقطاع اولاندن زاید رحبه آلتیه قانون قدیم و دفتر قویم اوزره الذوب زاید رحبه آلتیه و رانچوه و ودین افلاقلری خراج و اسپنجه و عشر و برمزلر و جمیع عوارضدن معاف و مسلملردن و رسم کردک داخی و برمزلر همان سنجا ق بکنه جرم و جنایت و برلر و سنجا ق بکنه و بران جرم و جنایتک عشری و قرار سابق کتزلر الورلر و ذکر اولان افلاقلر بیش اوه بر کوندن و بر احتیاطلو رلرده قراول بکلیهلر اما دشمن اولیچاق جمیع افلاقلر آتلا نوب کرکی کبی یوادا شافلر ایلمیهلر و مندره افلاقلری داخی خراج و اسپنجه و عشر

(f) Vel. 1; —; (g) Rev. 1936; کندر ششم; h) Vel., Rev. 1936; —; (i) Vel.; —; (i-i) Rev. 1936; —; (j) Rev. 1936; کتزلردن.

اولحق عقوبت و سیاسم اول قاضیلرله اولوق مقرردر بلمش اولار اكا كوره مقید اولوب شرعه و قاتونه و دفتره مخالف كسینه خیف اولمقدن زیاده احتیاط و احتراز ایلهلر شویله بلالره علامت شریف عدالت نما و عالم آرامه اعتقاد تام و اعتماد تمام قلالار تحریر آ فی الیوم الشاهر من شهر صفر المنظر سنة اثنی و عشرين و تسعمائة بمقام ادرنه .

II.

16 Şevvâl 972 / 17 Mayıs 1565, Adâletnâme.

Basvekalet Arşivi, Mühimme def. No. 6, s. 536-38, vesika No. 1165.

İtif ef. Kütüphanesi, No. 1734, v. 186 b-187 a.; Lâtin harfile M. Akdağ, Celâli İyonları, Ankara 1963, s. 258.

Zorla nikâh.

ولایت قرمانه محمود جاوش کندی مزبورون حکملر مذکورده ویرلدی فی شوال سنه ۹۷۲ [یوم الاربع فی ۱۶ شوال المکرم سنه ۹۷۲ قطنطنیه - الویه قرمان.

یازلدی.

قیصریه بکنه و لواء مزبور قاضیلرینه حکم که حالیا سده سعادتده شویله استماع اولدوبک تحت حکومتکرده سو باشیدن و سپاهیدن و یودهلدن | و نایبلدن و اهالی و لایتدن قدرتلر اولان کسملر قترانک قزلرین و لیلاری رضاسی اولمدین جبر ایله استدلکاری کسملره نکاح اندروب و عورتلرین بوشادوب مرادلری اولدوغنه تزویج ایدوب و بعض اشرا دخی بعض کسملرک دعوا من صانون آلوب | یانلرنجه بر نیجه زور شاهداری آلوب زور و نلیسه نصب نفس ایدوب انوکله معیشت ایدینوب فقرايه مستول اولمغه حق منصفنه | واصل اولدوب بو طریقله نیچه کسملرک حق ضایع اولور ایمنش امدی بر ولایتنه سنجافیکی و قاضی نصب اولمقدن مراد ظلمه نیک ظلمی رعایا | اوزرندن متدفع اولوب ایام عدالت حمایتده رعایا و رایا اسوده حال اولمقدن شرع شریفه مخالف وضع اولوق سزک عدم | اهتاه کزدنر بیوردومه که حکم شریفم واریحق تحت حکومتکرده اولان بلاد و قصبانده و بازارلرده بالجمله جمع ناس اولان محللرده | نده و تنبیه و بیاغ اندروب سو باشیدن و سپاهیدن و بکلریکی و سنجافیکی آدهلدن و نایبلدن و اهالی و لایتدن بر فردی | و لیلرینک رضاسی اولمدین کسملرک قبری تزویج و منکوحه سی تقریقه قارشدرمیوب و دعواده مدحلی اولمیان اشرا | دخی کسملرک دعوا من صانونرمیوب انوک کی شرت و شفاء ایله مشهور اولوب ایل دعوا من صانون آلوب زور و نلیس و یلان شهادت ایدنلری کرکی کبی منع و دفع ایدوب بعدالتنویه منعه ممنوع اولمیان ظلملری نه کتوروب اوزرلرینه ثابت اولان | موادی سخلات ایدوب سپاهی اولوق حبس ایدوب انی و رسمی ایله عرض ایدوب سپاهی اولمیانلری مقید و مجبور صورت سخلاری ایله | عتبه علیه

آلورد کدن صکره سنجا قیگی عزل ایدوب کیدرب برارنه برار و مصلحت کئدار و امن و مستقیم کئرلر نصب ایله و کئزلر و برمکورلر بر رینک فلور بچارنه و راتایارنه دفتره مخالف دخل و تعرض ایلمیهلر هرری راتابلو راتابنی تصرف ایلمیهلر و دخی امر جايل القدرم شویلدنر که من بعد طائفه افلاق و غیرلر ایزور ادوب جمعیت ایلمیهلر⁶ و کئندولردن ازالرنه اکت دیکیهلر ایدجک او اولدرسه قاضیلر همان سنجا قیگنه تنبیه ایدوب اول اکت دکئلرک و اولانلرک⁷ منها⁸ حقلرندن کلوب⁹ و باعث اولانلری دخی کرکی کئی تأدیب ادوب حقلرندن کلار و داخلی چاپرلرنه و باغچهلرنه و تحیلرنه و ترکهلرنه و اولتافلرنه سنجا قیگی جانیندن و آدم لردن و غیردن آت صلی ووروب اوتاردوب ضرر و زیان ایرشدر میهلر¹⁰ و آت اوغلانلرنه داخلی بم و تکلیک الدر نیمه لار و بوتلارک طو اولرنه حوایج بولکلدب اول سنجاغه و غیرى برلره جریله سور میهلر و جانورلردن¹¹ و اولتاق حق که رکیه سنه نك تپارنده اوتار میهلر¹² و اولتاق حق دبو جریله سنه مارن آلدرمیهلر و کئنگل قیونلردن وجه مسفور اوزره که کیمسنه نك تپارنده اوقار میه انلاردن داخلی نسه آلدرمیهلر و سنجا قی بکی¹³ جانیندن بکی¹⁴ و یوده کلسه برمکوردن برمکوره بر قارن یاغ و بر که الور اعش اتی دخی منع ایدوب آلدرمیهلر و طائفه مزبوره ارسته قانون قدیم اوزره طوزجی کر میه و ایام اضطراب و وقت محاربانده دخی سنجا قی کاری¹⁵ و یوودلری و سوباشیلری و غیرى آدم لری و کئزلر و برمکورلر¹⁶ و غیریلر طائفه مزبوره نك جبراً آتلرین و برافارین آلوب بوتلاری یا یاق و بی راق قومیلر و بعض کافر کویلری اولوب ایچنده متمکن اولمش مسلمانلر و اراغش انلردن دخی شول کیمسنه لره کئندو زراعتلرنده اولوب کفره به ظلمی و تعدیسی دخی اولوب بولکه ازه لرنده اولوق بر فایده زایدی دخی متضمن اولانلرک کئی کیمسنه لرو برقرار لرلرنده مقرر قلنه و شونلار که رعایا انلاردن رنجیده اولالر اول اصل کیمسنه لر کافر کویلرندن امر شریف اوزره کوچور یله تا که مسلمانلر حمله برده اولوب رعایا بررنه دخل و تعرض ایلمیهلر و داخلی امر شریف شویلدنر که شمیدن صکره دسپوت قانونی دیکله معروف اولان آیین باطل دخی رفع اولوب هر خصوصده سنجا قیگی و ولایت قاضیلری مقتضای شرع قویم و مستعدای قانون قدیم اوزره کورب فصل خصوصات شرعیه و قطع دعاوی عرفیه ایلمیهلر و الحاصل شمیدن صکره مخالف شرع مظهر و مغایر دفتر و قانون مقرر رکسنیه ظلم و خیف اولوبه شویله که من بعد سنجا قیگی ربا سوباشیلری و یوودلری و کئزلر و برمکورلر¹⁷ بوجه من الوجوه ممنوع و مدفوع اولوب ظلم و خیف ایدوب شرع و قانونه و دفتره مغایر رکسنه نك نسیمین الاجت اولورلر ایدو سنجا قی قاضیلری مفصل و مشروع یازب باب عدالت مآمه اعلام ایلمینجه اولیالر و اگر ایلمیاجک اولورلرسه اول خیف و تعدی ادنلره

6) Rev. 1936; 3) حشدن کله: Rev. 1935; 4) اولانلرک: p. Vel.; 5) ایلمیهلر: Rev. 1936; 6) دیکور میهلر: Rev. 1936; 7) —; 8) —; 9) —; 10) —; 11) —; 12) —; 13) —; 14) سنجا قیگی: u) Vel.; 15) —; 16) —; 17) —.

یازلدی

ر صورتی غره بکی سلیمان بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی ناباوس بکی سلیمان بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی لجون بکی کمال بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی کرک شوبک بکی حسین بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی حصص بکی کیوان بکه و قاضیلرینه

فی ۲۰ شوال سنه ۹۷۲

الویه حلب : حلب حکماری دخی مذکورہ ویرلدی

یازلدی

ر صورتی حلب بکلیر بکیسی سنان پاشایه و حلب قاضیسنه

یازلدی

ر صورتی بیره جک بکی احمد بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی حنا بکی محمود بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی مهره بکی اسمعیل بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی اکراد بکی جانبولاد بکه

یازلدی

بکلیر بکیاره یازولدوغی کچی یازلدی

ر صورتی ادنه بکی پیری پاشایه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی بالیس بکی لطفی بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی عزربکنه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی جبله بکی حیدب بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی عنه و هیت بکنه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی طرسوس بکی عمده بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی سلمیه بکی علی بکه و قاضیلرینه

الویه ذوالقادر احمد چاوشه ویرلدی

یازلدی

ر صورتی عینتاب بکی ابراهیم بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی ذوالقادرلو بکلیر بکیسی احمد پاشایه

و مرعش سنجاغی قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی ملاطیه بکی سمندر بکه و قاضیلرینه

یازلدی

ر صورتی سیس بکی محمود بکه و قاضیلرینه

کوندروسز اما بو مهانه ایله¹ یی کناه اولنلره جلب و اخذ مصلحتی ایچون دخیل و تعدی اولمقدن و خلاف واقع² کسه ناک احوالی عرض اولمقدن حذر ایدوب شرع شریفه و امر منیفه مغایر کسه ظلم و حیف اولمقدن صفتوب و بو امر همایونک³ | صورن تحت حکومتکرده اولان عکله رده سخیل محفوظه قید اندروب دایما مضمون همایونی ایله عمل ایدوب خلافتنه جواز کوسترلمکدن | صفته سز بو خصوصلر صکره عتیه⁴ یوقلنوب کوریلور هر قنغکزک تخت حکومتنده ظلمه طابنه سنک وجه مشروح اوزره ظلم و تعدیلری اولاصلا عندریکوز مقبول اولوب متصیکر ایغله قونلمیوب اشد عذاب ایله سیامت اولنور سز اکا کوره | مقید اولامز و تحت حکومتکردن بر قضیه ویا درلک و ترقی و جهات ایچون عرض کوندولملو اولدوغکزده عرضکزک آخرنده تاریخی یازوب من بعد عتیه⁵ علیامه تاریخوز عرض کوندرمیه سز که مقبول دکلدن بلمش اولامز و بو حکم همایونم واروب و اصل اولدوغن یازوب بلدره سر شویله بلا سز.

یازلدی

ر صورتی قرمان بکار بکیسته و قونیه سنجاعی قاضیلرینه - اما بکار بکیه یازیلان حکمده عذرک مقبول اولمز دیو یازیلان عملدن اشغه اولان تشبهات یازلام شد.

یازلدی

ر صورتی ایچ ایل بکی سنان بکه و قاضیلرینه

یازلدی

یازلدی

ر صورتی نیکده بکی محمد بکه و قاضیلرینه

یازلدی

یازلدی

ر صورتی آقسرای بکی یوسف بکه و قاضیلرینه

الویه⁶ شام : شام - شجاعلری حکملری دخی محمود چاوشه و برلدی

ق ۲۰ شوال سنه ۹۷۲

یازلدی

ر صورتی شام بکار بکیسی مصطفی پاشایه و شام شریف قاضیه

یازلدی

یازلدی

ر صورتی طرابلس بکی مراد بکه و قاضیلرینه

یازلدی

یازلدی

ر صورتی قدس بکی الباس بکه و قاضیلرینه

¹ اولنلره : Metinde yanlış olarak .

یازلدی

بر صورتی اردنوج بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی نصف شاونشاد بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی اردهان بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

کوچوک اردهان بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی کیغی بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی مامروان بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی چمشکزک بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی باتوم بکنه

یازلدی

قرهحصارشرقی بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی اسپر بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی ملازکیرد بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی نورقوم بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی تکمان بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی اولئی بکنه وقاضیلرینه

الویه، اناطولی : اناطولی بکاری - دنگلری جمله سنان چاوشه و رلدی

۴، سلخ شوال سنه ۹۷۲

یازلدی

بر صورتی اناطولی بکار بکیسنه و کوتاهیه سنجاغی قاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی منشا بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی بیغا بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

قرهحصار صاحب سنجاغی بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی بولی بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی خداوندکار بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی اناطولی بکار بکیسنه و کوتاهیه سنجاغی قاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی تکه ایل بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

فرهسی بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی حمید ایل بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

کنغری بکنه وقاضیلرینه

یازلدی

بر صورتی قسطون بکنه وقاضیلرینه

- الویه، روم احمد چاوشه و برلدى
 یازلدى
 بر صورتى روم بكار بکيهسى حسن پاشابه
 بر صورتى آداسبه سنجاغى بکى ولى بکه و قاضيلرينه
 و سيواس سنجاغى قاضيلرينه
 یازلدى
 بر صورتى بوزاق بکى ممش بکه و اووا مزبور
 بر صورتى چوروم سنجاغى بکى محمد بکه
 و اووا مزبور قاضيلرينه
 یازلدى
 بر صورتى عربکر بکى ملک احمد بکه و قاضيلرينه
 بر صورتى دبور بکى قاسم بکه و قاضيلرينه
 یازلدى
 الویه، ديار بکر کذلک احمد چاوشه و برلدى
 بر صورتى ديار بکر بکار بکيهسى و آمد قاضيه
 فى ۳ ذى القعدة سنه ۹۷۲
 یازلدى
 بر صورتى ارغى بکه و قاضيلرينه
 بر صورتى زوها بکه و قاضيلرينه
 یازلدى
 سيوزک بکه و قاضيلرينه
 بر صورتى دبرورجه بکه و قاضيلرينه
 یازلدى
 بر صورتى جزيره بکه و قاضيلرينه
 بر صورتى حابور بکه و قاضيلرينه
 یازلدى
 بر صورتى سنجاور بکه و قاضيلرينه
 رقه بکه و قاضيلرينه
 یازلدى
 الویه، ارض روم کذلک احمد چاوشه و برلدى فى التاريخ المزبور
 بر صورتى ارض روم بکار بکيهسى و قاضيه
 یازلدى
 بر صورتى اناق بکه و قاضيلرينه
 بر صورتى طرزون بکه و قاضيلرينه
 یازلدى
 بر صورتى باسين بکه و قاضيلرينه
 بر صورتى حدس بکه و قاضيلرينه
 یازلدى

نار جمع و عذاب ابدن اجتناب ایلوب هر وقت و ساعتده ظالمه امانت و مظلومه امداد و اعانت ایلوب مجزه و ضعیفا و مساکین و فقرا و اراذل و ایتم و بهائم و انعام ایام عدالت انعامده آسوده حال و فارغ البال اولوب مکاید شدایددن مصون و مبرا اولوب بذل قدرت و صرف مکت ایلیمسن و اجداد عظامدن فردوس مکان جنت آدیان^۱ مرحوم سلطان سلیمان خان اسکنه الله تعالی فرادیس الجنان حصر تارینک زمان عدالت اقتدار لرنده قانوننامه لر یازیلوب هر شهرده اولان قاضی لر محکمه سنده قانون نامه^۲ همایون وضع اولغنیله اول عصرک حاکم فرید الدهری اولنلر مضمون عدالت همایونله عمل ایلدکلری اجلدن بر فرده ظلم و تعدی اولتوبو جمع امور و احوال کدالیه کورلمکین رعایا و برابا که و دایع جناب کبریا در منظم الاحوال اولورار ایش حالدا اول قانون نامه^۳ عدالت ضمیمی مظلومین کبی محسن صندوقه صلوب استدکلری بدعتلری احداث ایدوب باش یاروغندن بو مقوله جرایمدن یوز الیشر و ایکیشر یوز آقچه التو کلمش ایکن حالدا بیلک و بیلک بشیور آقچه جرمه الذوب و ترک لری عینی ایله تعشیر اولتوبو خرمن اوزرنده زیاده به کلوب و رسم چفتلری و بناکلری و جنایتاری و عدالت اغناملری داخلی و سایر حقوق شرعیه و رسوم عرفیه^۴ شرع مطهر و قانون دفتر اوزره التیوب اضعاغ مضاعف زیاده الذوب و وزرا و بکلر بکلر و ویووده لری و مستحق بکلری و سوباشیلر و املاک و اوقاف و باشقلی قریه ضابطلری و امانا و عمال و مباشرین اموال دایما [اون] اوبش التوا ایله ایل اوزرینه چقوب و نایبلر دخی هوالرینه تابع اولوب و لابندن مفت و مجانییم و بکلرین و عسیر و قیونلرین و قوزی و تاوقلرین و جبراً اموال و اسبابلرین و مال بولدک^۵ دیوبغیر ثبوت شرعی آقجه لرین الوب و اغلنلرین و قزلرین چکوب و عامللر^۶ عایانه کفیل یازدوب انواع ظلم و تعدی ایلدکلری ارباب شکوانک رکاب همایونمه صوتدقاری رفعه لرنده منفصلاً^۷ مطور و مقید اولوب و بالجمله دولت و اقبال و سعادت و اجلال ایله جمع [نمازیه] و سیر [و] شکاره چغدیفمجه داد خواهارک دود آهی افلاکه بیوسته اولغین ناره^۸ عظم^۹ شعله دار اولوب ظلمه^{۱۰} حکام شدايد و عقاب و الامه مظهر اولق دکل بلکه اشد سیاسته مستحق اولشلردر امدی سزکه والی مملکت و حاکم و لایت سز بلمش و اشتمش اولاسز ایام عدالت انعامده بر فرده ظلم و تعدی اولتدوغه اصلا رضاء شریفم یوقدر عصر^{۱۱} نصف حصر مده گرگان درنده چوبان کوسفند و لوندان گزنده پاسبان مظلوم مستمند^{۱۲} اولق کرکدر نار غضب پر شرایم مطلق و سبب مسؤل در نیام محقق اوله شویلیکه عدالت نامه^{۱۳} همایونم سزه و اصل اولدوغی کبی بر آلائی جبار و ظلمه نیک جبر و ظلمه نئی بر بولک عاجز و مظلوم لارک اوزرلرندن دفع و رفع ایلنوب و سزکه قاضیلر سز بو مقوله بونلر وزرا و ویووده لریندر و بکلر بکلر سوباشیلری

^۱ . جنت شال : Metinde .

^۲ . عاملر : Metinde .

^۳ . عظیم : Metinde .

^۴ . کرکان دوبنده چوبان کوسفندر لوندان گزیده : Metinde .

بازلدى	بازلدى
بر صورتى قوجه ايل بكنه و قاضيلرينه	بر صورتى علائيه بكنه و قاضيلرينه
بازلدى	بازلدى
بر صورتى سغله بكنه و قاضيلرينه	بر صورتى سلطان اوكى بكنه و قاضيلرينه

III.

Evâil-i Rebî'îlâhîr 1004/4-14 Aralık 1595, Adâletnâme.

Manisa Arkeoloji Müzesi, Şerîyye sicilleri. Lâtin harfleriyle neşri, Ç. Uluçay, XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık, İst. 1941, s. 163, vesika 1 (Foto I.).

امير الامراء الكرام كبير الكبراء الفخام ذوالقدر والاحترام صاحب البر والاحترام
 المدفص بمزيد عناية الملك العلام اناطولى بكلكيسى محمد دام اقباله ومفاخر الامراء الكرام
 مراجع الكبراء الفخام ذوالقدر والاحترام المختص بمزيد عناية الملك العلام ولايت اناطولىده
 واقع اولان سنجاق بكارى دام عزهم ومفاخر القضاة والحكام معادن القضاء والكلام
 مبرز الحلال عن الحرام المختص بمزيد عناية الملك العلام ولاية مزبورده واقع اولان قاضيلر
 زيد فضاهم توقيع رفيع هابون واصل اوليجاق معلوم اولاكه حمد فراوان جناب حى مسعانه
 ومدت بى بابان ملك متانه كه نشان سعادت نشانى عدل سلاطين جهان وذات عدالت عنواى
 اكمل خواقين دوران ايلدى پس عهده عليه شاهانه لازم وواجب وقت سنه پادشاهانه
 لازب و متحتم اولديكه عدل ساعة خير ففواسنى بيش نهاد ايلوب واعدلوا هو أقرب
 للتقى امر شريفه امثالاً متصل عدل و داده بذل اجتهاد ايتمكله تالك محرومه ملوكائمه
 متمكن اولان اعيان و اشراف نوال عدل و انصافه نائل و اقاليم محبه خداوندنده متوطن
 اولان رعايا و ارباب و ساير اجناس واصناف حليه مكارم الطافه واصل او اوب هر رى
 رفاهيت نموده و حضور رافتده آسوده اولار اياه اولسه بو مطالب مهماتك حصول و بو بديده
 اميدك مقام مرانه وصول و لاة و حكامك و قضاة انامك حسن اهتمام و كمال ديانت و اقداملرينه
 منوط و مربوط اولمغين بو بودومكه حكم شريف جهان مطاع و واجب الاتباع ايله دركاه
 عزت دستكام چاوشارندن قدوة الامائل و الاقران مصطفى چاوش زيد قدره وصول
 بولقد ايام عدالت و هنكام خلافتى ساير زمانه قياس ائوب صبح و مسا احوال رعايا
 و ارباب ايله مقيد اولوب ولا تركتوا الى الذين ظلموا فدعواى لطيفين ملاحظه ايدوب دحي
 ظلمه به ادنى ميل ايله مائل اولوب عدوة و شق قتمتمك النار مفهوميله متمسك اولوب

¹ İlazib = gerekli, zaruri.

² Kur'an, V, 9.

³ Metinde: اسلاملرينه.

⁴ Kur'an, XI, 114.

⁵ Kur'an, XI, 114.

بذل مقدور و سعی تا محصور ایلیمسز شویله که بر سنجاق بکی طمع خامندن سو باشیلرینه ارغاه
 عاقبت ایدوب خسوس و حرامیلر ایله شریک اولوب رعایایه ظلم و تعدی و یاخود تحت لواسنده
 بعض اشیا ظهور ایدوب قتل نفوس و غارت اموال ایلر اول سنجا قیبکی قالقوب حمله
 مالکی اول غارت اولنلره ویرلدکنصکره کندویه امان و زمان و برمیوب تیغ حقارت
 و سیف سیاست ایله حفتدن کلنک مقرر در و بلوک خلقی و یکچیری و جبهجی و طویجی
 و بالجمله عنوفیه منصرف اولان متصل دیوان همایونم خدمته مداومت و دایما باب سعادت
 مآتمه ملازمت اوزره اولدقلریچون بونلره بلوک خلقی و قیو قوی اطلاق اولنوب حسن اعتبار
 بولشدر بو تقدیرجه خارج برلده ساکن اولنلر بو شرفدن محروم اولوب قیو قولق
 احضارلندن ساقف اولق لازم کاور خصوصاً اطراف اکتافدن قیو قوی نامه خیل اجنبی و صابلملر
 پیدا اولوب قزبل و صارو بر اقلر قالدورب دخی یکچیری بورکن گیوب و نهجه سی داخلی
 طویجی و جبهجی کسوتیله قصبیات و قراده کزوب رعایا و برابایی پامال و اهالی ملکئی
 بریشان حال ایدوب ظلم و تعدی لرندن اکثری جلالی وطن و ترک مسکن ایشلردر حاشا که
 بر دولت سراده نشوونما بولوب حرم محترمندن چقان بلوک و دوشرمه اولوب مدت مدیده
 یکچیری اوجاغنده پرورش بولمش قولارم شرع شریفه مخالف و رضاء همایونمه معایر وضعی
 ارتکاب ایلر بقم اتکم رضاء شریفم اوزره حرکت ایدنلره حلال اولسون سز که خاکار سز
 بو امر جلیل القدری جمع ناس اولان برلده اعلام و اعلان ایلیمسز که قیو قوی نامه اولنلر
 اگر عاوفدن معضوط ایلر در ری ساکن اولدقلری برلده علاقه لرین قطع ایدوب همان معجلاً
 قالقوب استابوله کاب سفر نصرت اثرمه توجه و عزیمت ایلر ان شاء الله الاعز سفر همایونندن
 غودت ایلدکارنده سایر قیوم قوللری کئی استانه سعادتنده خدمته ملازمت اوزره اولار
 شویله که متنبه اولیلر در لکاری قطع اولنوب مرد تیار اوللری مقرر در صکره بلمدک
 و اشتغال دیکسز و بعض شهرلده و قصبیات [و] نواحیده ساکن اولان استانه سعادت مقررقلری
 و درگاه معلوم چاوشاری کندو حاللرنده اولمایوب متصل مدخلی اولدوغی مصالح مسلمینه
 قزیشوب اعوان [و] انصار ایله کاه بکار بکی دیوانه و کاه محکمهیه واروب حق خصوصاری
 واروب اجراء احکام شرعییه مانع و ظلم و تعدیلری یوما قیوما زیاده اولوب فقرایه ظلم
 ایدلری بو مرتبهیه وارمشکه مسلمالارک قزلرنی انارک معرفتی اولینجه آخر کسینهیه نکاح اتکه
 قادر اولدقلری سامع علیه خسروانمه الفاء اولندی امدی بو مقوله ظالملری و بدبختلری
 حیات اتمیوب هر که تابع اولورسه اولسون اسلملری و رسماری و شهرتلیله یازوب معجلاً
 سده سعادتنه عرض ایلیمسز و واقع اولان ظلم و تعدی لرین مفرداتیله دفتر ایلیمسز امضایوب
 و مهریوب له کوندره سز که اصلاً مجال و برلمیوب محکم و منتهی حقارندن کلنه و بو خصوص

مالکی : Metinde

وامنا و عمال در دیو و فوعی اوزره عرض و اعلام ایلیمکدن اجتناب ایلیمسز اجداد عظام
 روحیچون قضاة دیکده دو کلوب هلاک اولوب و بکلر بکیلر سو باشیلری و امنا و عمال و سایر
 ضابطلردر صلب و سیاست اولتمق مقرر در اکا کوره مقید اولوب هر خصوصی شرع شریف
 اوزره و محکمه لرده وضع اولنان قانوننامه لر مقتضاسنجه کوروب خلاف شرع و قانون معایر
 امر همایون ابداع اولنان بدعتلری بالکلیه رفع ایدوب و لایتنک امن [و] امانته و رعایا و برابانک
 اطمنانته سعی جمیل و حسن اهتمام ایلیمسز و سز که بکلر بکیلر و بکلر سز که اگر وزرا
 و بوهده لریدر و اگر سزک سو باشیلر یکزدر اگر کتخدالریکوز اگر قائم مقاملریکوز متصل
 اون بش و یکره بیشتر اتلو ایله ولایت اوزرینه چقمیوب اقتضا ایتدکجه ایکی اوج آیده بر
 دورت بش اتلو ایله چقوب دور ایلوب متعدد اولری اولمیلرک اهل و عیالی اوزرلرینه
 قونمیوب منت و محناً یم و بکلرین و صعب لرین و قوزی و تاو قلرین المیوب هر نه الورلرسه
 رخ روزی اوزرینه آقجه لر ایله الوب و ترکه لری خرمن اوزرنده زیادهیه کسوب اوزرلرینه
 برافیه و قتیله تمشیر ایدوب عینی ایله عشرين الوب در انبار ایلوب و جبراً اسباب و اموال لرین
 و طوارلرین و مال بولدنک دیو آقجه لرین المیوب و غائبانه امانیه کفیل یازیمه سز اگر
 مابین لرند شق و متهم کسنه و ارا بیه طهراق قاضیلری معرفتیه حق اوزره تفتیش و تنصص
 ایدوب ظهوره کتوردکنصکره انوک کئی جرم غلیظی ثابت اولانلردن شرعاً قصاص لازم
 کلنلره سیاست ایدوب اهل فساده اصلاً رخصت و برمیوسر رجیمه آلتق لازم کلنلردن
 مقدماً محکمه لرده وضع اولنان قانون نامه همایوننده تعیین اولندیقی اوزره جرمه الوب خرده
 جرائندن تخمیوب همان تأدیپ ایله اکتفا ایدوب دایما اعتدال اوزره حرکت ایلیمسز شویله که
 بر داخلی سزدن و یا سو باشیلر یکزدر استانه سعادتنه شکایت چیلر کلوب دیوان عالیده شکوی
 ایدوب و یا رکاب همایونمه رقعملر رفع ایدلر بر وجهله عذرکز مقبول اولمایوب مظهر اشد
 عقاب و سزای حقارت [و] عتاب اولورسز صکره ندامتکزک فایده سی اولمز من بید جلب و اخذ
 سودامندن فراغت ایدوب تعیین اولنان خدایلریکز ایله قناعت ایلیمسز حمد لله الملك المعبود ایام
 عدالتنده باب ارتقا مسدود و مرتشیلر محذون و مردود اولمشلردر سز داخلی بأجوج طمع خدامه صد
 چکوب و ارتشادن قصرید ایدوب جاده امانت و استقامتده ثابت قدم اولیمسز اما حکام
 دوی الاحترامدن شونلر که اصلاح اندیشه و عدالت پدشه حسن سلوک ایله خسرو معلوک
 آسوده اولالار انوک کبیلره عزل طاری اولمایوب بید متناصب عالییه واصل اولوب
 مضبوط الاحوال و مقبول الامتثال اولملری مقرر در همان امر جلیل القدر ملک اجراسنده

Bu cumleden mâna çıkmıyor. Fermanı istinsah eden
 عفت اندیشه و عدالت پدشه [اولوب] حسن سلوک ایله . Şöyle ulabilir: کاتیب okuyamamı, olmalı.
 [سلوک درلر] آسوده اولالار .
 داری : Meunde

قلب رعایا واجتاد اقتضای مراد فؤاد اولوب هر بار مخفی و اشکار اطراف وجوانه ادملر
 کوندروب رعایا احواله تنقید همایونم مقرر اولوب و بوندن اقدم وزیر اعظم سابق محمد پاشا
 زماننده رعایایه ظلم و تعدی به متعلق نیجه تکالیف تکلیف اولغنه انواع جور و تعدی و ظلم
 و تادی اولدوغنی سمع همایونمه القا اولغنین طوائف رعایا که ودايع خلف الکبر یادر حقارنده
 مزید رأفت و شفقت و وفور مکرمت و مرحمت ظهوره کوردوب من بعد اولمقوله ظلم و بدعت
 تکلیف اولغنیوب هر بری ایام دولت همایون و هنگام خلافت سعادت مقرونده مرفه و منظم
 الاحوال اولملری ایچون تنبیه همایونم و فرمان سعادت مقروتم اولدوغندن غیرى بالفعل وزیر
 اعظم و سردار اکرم اولوب شرق سفرینه عازم اولان دستور اکرم مشیر افخم نظام العلم
 مدر امور الجمهور بالفکر الثاقب متمم مهام الاتام بالرای الصائب مهد بنیان الدولة والاقبال
 مشید ارکان المز والاجلال المحفوف بصنوف عواطف الملك الاعلی وزیر اعظم
 سردار اکرم بیروم پاشا ادم الله تمالی اجلاله و یسر بالخیر آماله نیک جبلت ذات مرحمت نهاد
 و انقیه مراد فؤاد خالص الاعتقادنده اثار مرحمت و رأفت موضوع و اظهار عدل و عاطفیت
 مودوع اولوب اجناد ظفر اعتقاد ایله جهاد ظفر اعتیاده متوجه و عازم اولدقده رعایایه
 محض مرحمت و شفقت ایچون سورصات ذخیره صالحیوب رخ روزی اوزره بولنان رده
 زاد و زواده سن افجه سیله آلوب و رضای بمن اقتضای پادشاهانه موافق رعایایه شفقت
 و قریایه و ضعفایه رحمت ایله حرکت ایلیوب بوندن صکره رعایا طایفه سنه مظالم و بدعیته متعلق
 سنه تکلیف اولغنیوب هر بری ایام دولت و اعوام سلطنتنده اسوده حال و مرفه البال
 اولملری بابنده مفضل مشروح فرمان شریف قدر توأم صادر اولمشدر بیوردم که وصول
 بولدقده بو بابنده صادر اولان فرمان سعادت موجه سنه عمل بو فرمان قدر توأمی حملانده
 قید اقدردوکندن صکره مجمع ناس اولان محفلرده و جماعت بازار برلرنده هر برینه ندا
 و اذعان و نفیهم و اعلان ایتدیره سن که بوندن اول اولان مظالم و بدعیتمدن خلاف شرع و قانون
 رعایایه سنه تکلیف اولغنیوب و خیف و تعدی ایتدیره یوب هر بری ایام دولت همایونده آموده
 [حال] و مرفه البال کار [و] کسبلرنده اولالر و دخی مظالم و بدعتدن بر فرد رعایا و برایایه
 اشتغال اوزره [Iki kelime kopuk] و ایتدیره یسن و امر شریف ایله واران عوارض و خراج
 فوللرینه حکم تنبیه و تأکید ایلیه سنکه جمع ایلدو [Iki kelime kopuk] و عوارضلری قانون [و] قدر
 و جنجه الوب غلامیه خدمت زیاده در دیو اولوجهله افجه لارین المیله و الدر میسنز و بالجمعه
 طوائف رعایا که ودايع خالق البر یادر جمله سنه شفقت و مرحمت اولغنی و حاللرینه استقرار و انتظام
 و بر ملک اقتضای مراد همایونمدر اکا کوره هر برینه اکاه ایلیوب هر بری بخیر تنقید و اهتمام
 ایلیوب ایام دولت عدالت مقرونده تکالیفلری تخفیف و قلبلرین تطیب و نفعایلیب ایلیسنز
 مشارایه سردار ظفر شاعر طرفندن خفیه ادملر کوندلریش ایدی شویله که بوندن صکره

داحی اہم مہاندندہ اعمال و مساحلہ دن زیادہ احتیاط [اوزره] اولار تا ولایت آسوده اولمارینه کمال مرتبه تعقد شریف اولدیغی اجلدن تبدیل صورت ایله هر دیاره معتمد علیہ و نافذ القول قوللم و قہوجبارم کوندر [سه] م خفیة یوقلاسه م کر کدر شویلکه بومذکور اولان منکرات منہ اولوب عدم اہتمامکر ایله آتش ظلم مشتعل اولوب رعایا و فقرا کماکان سوزان و گریان اولالر اول ظالمه اولاجق سیاستدن سزه دخی زیادہ اولوب انواع حقارته مظهر اولوسر غفل اولیہ سزه که حاکم سز اعیان ولایت و سکان مملکتده حاضر و موجود اولنری جمع ایدوب بو عدالت نامه همایونمی مواجه لرندہ قرائت ایدوب فہوای راحت احتواسی تمام معلوم لری اولدقدنصکرہ سزه قاضیلر سز بر اهل کاتبہ تحیل م محفوظہ اولندن آخونه دکن تاریخیلہ نقل ائدرہ سزه که رعایا و رایا و عالی و اسافلدن هر کم کلوب صورتن طلب ایدر لرسہ محکمہ کاتبہ بر صورتہ الیشر آقچہ بہ صحیحجه یازدوروب و سز آقچہ لرین آلیوب حسبی امضا ایدوب اللرینه برہ سزه که لازم اولدوغی برارده ارازایدہ لر و شرف سلاطین دن ری دخی سکہ همایوم در اول دیارده التون و غروش رایج ایش امدی امر شریف موجبجه من بعد هر دیارده فلوری یوز اون سکر آقچہ بہ و غروش الشمس سکر آقچہ بہ [بیع و شرا ایدیلہ] زیادہ ایله بیع و شرا ایدنلری طوتوب در سعادتہ کوندرہ سزه که بر وجه تأیید کورکه وربله و عثمانی آقچہ دخی سکری بر در هم اوقاق اوزره رایج اولوب قلابر وار ایسہ مقتضای شرع قویم اوزره حقلرندن کله سز شویله [بلہ سز] علامت شریفہ اعتماد قلا سز تحریری فی اوایل شهر ربیع الاخر لسنہ اربع والف

مقام

قطنطنیہ انجمنیہ

هذه صورة الامر الشريف السلطاني مطابقة لاصلها وموافقة
لصورة الشريفة التي وصلت اليها بامضاء شريف مولانا
ابوبكر افندي وختمه الناب في محكة تيره المحمية وانا الفقير
رسول بن ممي المولى بمحكمة از مير خلافة عفا عنها

IV.

10 Zilhicce 1046 / 5 Mayıs 1637. Adâletnâme.

Başvekalet Arşiv Umum Müdürlüğü, Mühimme 87, s. 74, vesika 186.

ح.ا.

یازلمشدر

شای

امرایہ والویہ مزبورده واقع اولان قاضیلره والت بلوک کتخدایرلرینه ویکچیری سردارلرینه و سایر ایش ارلرینه حکم که مراسم عدل و داد و لوازم نظام امور بلاد و ترفیه

وسیاسته مستحق اولان اهل فسادک ماللرینه طمع ایلیوب انار جائینه حایت ایتمکله حقارندن کلنمیوب و صلب و سیاسته و قطع عضوه مستحق کسنه‌لرک بدل سیاست دیو آقجه‌لری التوب ره‌لرله میل و محابا اولمغله مملکت ایچنده فساد و شناعت زیاده اولوب او باصیلوب یولار کسلیوب آدم‌لر قتل اولوب بونلرک امثال انواع فسادات اولمغله رعایا کمال مرتبه قمرت و انقلاب اوزره اولدقلری پایه^e سریر عالم مصرمه عرض اولندقدنه من بعد پاره و یوده‌لری اولماعی رفع ایدوب بیوردم که حکم شریف واجب الاتباعم واربحاق تأخیر و تراخی ایلمیوب^c بوامر شریف جه اعطاعی^d تحت حکومتکزه اولان شهرلر و قصباتده و بازارلرده و محملرده کرکی کی تنبیه و ندا اتدوره سزکه شمدیدن صکره اکر وزرا خاصارنده در و اکر بکلر بکیلر خواصنده در و اکر سایر زعامت و تیمارلرده در و اوقاف و املاکده در پاره و یوده‌لرندن هر قدر کسه وار ایه علی وجه العموم رفع ایدوب پاره و یوده‌لری اولاق لازم کلن نیابت و پادشاهان صاندر میوب مقاطعه به بر دیر میوب کلاً انک کی محصولاتی و یوده‌لر ضبط ایدوب مقتضای شرع و قانون و دفتر اوزره کندولره عاید اولان حقوق و رسومی هر نه ایه الوب کسه به ظلم و تعدی ایلمه‌لر و ایل نا‌تباری و ایش ارلری و یوده‌لر و زعامت و تیار صاحب‌لرینک آدم‌لری انک کی مملکته متعلق بر مهم مصلحت اولمادین و یا خود کندولرینک تیارلرینک حقوق و رسومی و یا باقبیلرینی جمع ایتمک ایچون و ترکه‌لرینی صاعق ایچون وارمق اقتضا اتمدین ایل و کون اوزرینه چقبوب حاجتندن زیاده اتولور و خدمتکارلر ایله رعایا اوزرینه قونوب کروب مفت بلرین و بمکلرین الماعه دخی امرهایونم یوقدر بو بایده دخی تام اهتمام ایدوب کرکی کی یساق و تنبیه ایله سزکه ذکر اولتان طوایف وجه مشروح اوزره بر مهم مصلحت اولمادین اصلاً وارمیه‌لر و کز میه‌لر انک کی مهم‌لری و مصلحتلری اولدقدنه دخی چوقلق آدم‌لر ایله اولندلر ایله^d کز میوب برینه کوره محل اقتضا اتدوکی قدر لازم اولان مفداری کسنه‌لر ایله واروب مصلحتی و مهمی هر نه ایه حق اوزره کوروب^e ظلم و تعدی ایلمه‌لر و رعایانک مفت بلرین و بمکلرین المیوب هر نه الوب ایه سایر لری کی آقجه‌لرله صانون آله‌لر بو اصل خصوصلردن غیر رعایا اوزرلرینه چیقار میوب منع و دفع ایایه سز مکرکه اول برلرده بر کسه دن خر سزلق و حرامیلق و یا اقتل نفس و یان کسوب شناعت^f ظاهر اولوب خصملری کلوب شکایت ایلیوب اول کسنه طولتمق لازم کله اولوقت قاضی و یا نائب معرفتیه وارمق ممکن ایه ایلردن برینک معرفتیه وارلر شویله که انار اوراق برلرده اولوب قاضی و نایب حاضر بولمیوب انلرک معرفتیه مباشرت ایدنجیا دکی اول شناعت و فساد ایدن کسه غیبت اتمک احتیالی اولوب تأخیر اتمکله ضرر لازم کله اولوقت تأخیر ایلمیوب و یوده‌لر

^c کوردروب ؛ ^d اولد ایله ؛ ^e اولامر شریف جه اعطاعی ؛ ^f قتل و فساد و شناعت ؛ ^g V. 1-2

رعایایه و فقرایه امرادن و غیریدن جور و تعدی و ظلم و تآذی اولندوغی استماع اولنه هر احوال سزدن بلنوب و بر وجهله عذریکز مقبول و جوابکز مسموع اولیوب اشید حقاقت ایله حقاریکز [دن] کلممک مقرردر و اکا کوره بصیرت و انتباه اوزره اولاسر و منظمه ممنوع اولمایان اهل فساد و ظلمه فی اسم و رسملریله یازوب، شارالیه و وزیر اعظم و سردار اکرم پیرام پاشا ادام الله تعالی اجلالیه عرض و اعلام ایلمسزکه ظالم و اهل فساد اولانلره اصلاً امان و زمان و رموب قید و بند ایله اردوی حمایونه کتوروب بر وجهله حقاقتدن کله لکه سارباره موجب عبرت و نیجه لره سبب نصیحت اوله شوپله بله لره .

V.

947 evâil-i Muharrem | 18 - 28 Mayıs 1540 tarihli yasaknâme (adâletnâme).

Viyana Nationalbibliothek, Türkçe yazma H. O. 154 (Üç.) ve Istanbul Bayezid Ümumi Kütüphanesi, Veliyyüddin Ef. kit. No. 1970 (Tel.)².

Niyâbet ve bâdîhavâ rûsumunun tahsili sırasında yapılan çeşitli sulüstimâllerin ve angaryaların yasaklanması.

مملک محروسه سنجاق بکلرینه و قاضیلره عموماً ارسال اولنان یاقنامه صورئیدر اوائل محرم سنه ۹۴۷ - قدوة الامراء الکرام الی اخره و مغاخر القضاة و الحکام الی اخره توفیع رفیع حمایون و اصل اولیحق معلوم اولاکه حالیا تخت حکومه نکرده واقع اولان وزرا خاصلرنده و سنجاقکی خواصنده و سایر زعامت و تیمارلرده واقع اولان نیات و باددهوا محصولاتی صاتلمغه پاره و بودهلری حادث اولوب رعایایه خلاف شرع و قانون انواع تعدیلر ایدوب^۱ ناهق^۲ ره^۳ آقجه لرین الوب و جلب مال املک ایچون اولور اولماز [سنه لر] استاد اولمغه قاضی معرفتسوز نیجه بی کناه کشته ارطونلوب جدید اولنوب ماللری و اسبابلری الوب و یونلردن غیرى بعض ایل نایباری اولوب اصل و بودهلر ایله و پاره و بودهلریله متصل ایل و کون اوزرینه بکرمه مشر و اوتوزر اتاو ایله و خدمتکارلریله قویوب کوچوب رعایانک جبراً آقجه من قویونلرین و طوارارین و توققلرین و بمکلرین الوب و آتلیرین یملدوب و قاضی اذنی یوغیکن کندو قولایلرینه رعایادن استدوکلرین طوتوب رنجیده [ایدوب] و تورمه اوزوب اشکنجه لرایدوب مرادلری اوزره آقجه لرین و ماللرین الوب اهل و عیاللرینه دخل و تعدی ایدوب

^۱ یا شود : V. v. b) - b) ; سنجاق بکلری خاصلرنده : V. v. a) - a)

^۲ اوستیه : Metinde .

^۳ Pâre rûsodaları yerinə: nyak - ünilləri söz konusu olan bir yasaknâme daha malûmdur (bak. British Museum, Or. 9503). Bu yasaknâme bazı ufak değişikliklerle metnini verdiğimiz yukarıdaki nâmenin aynıdır.

ایدوب بحسب الذریع والقانون لازم و متوجه اولانی اجرا ایدوب برینه کتوره اولور اولماز
 سنهتی هانه ایدوب دخی رعایا اوزرینه چقبوب کزوب یورمیهلر مکرکه خاصهⁿ هابوغمه متعاق
 خدمتار ایچون سده^o مساعدتمدن حکم شریف وارد اولوب اصل قاضی انده حاضر بولمیه ویا
 قاضی بنفه وارمغه عندر قورسی اولمغه نائب کوندره ویا رعایا ماینلرنده بر خصوص ایچین
 کورمهکة نائی رضا ایله طلب ایدهلر ویا بر کسنه وفات ایدوب ورئه سی صغار اولوب امر شریف
 اوزره صغارک حصه سی ضایع اولماق ایچون قسمة وارمق لازم کله ویا ورئه کبار
 اختیارلریله نائی طلب ایلهلر بونک کبی خصوصار اولمادین نائب اصلا محکمه سندن خارج بره
 وارمیوب اوتوردوغی برده اجرای شرع^p ایله و امرم اولدوغی اوزره قاضیلر معرفتیه هر
 اوج آیده رکوره^q نائبلردخی و یوده لر ایله ایل اوزرینه چیقالو اولدقلرنده که^r اصل قاضی یله وارمق
 ممکن اولمیوب کندو جانیندن نائبه اصغر ایوب کوندره اولوقت واروب^s بیله ایل اوزرینه چقبوب^t
 تحت نیایندله اولان برلری کزوب کوزه دوب ینه محکمه لر ینه کلوب اوتورده لار اما ایل اوزرینه چقدقه
 دخی کسنه تک مفت و محانا یلرین و تمکلرین المغه امرم بوقدر هر نه اولورسه انچه لر یله الار
 و یوده لر دخی ظلم اتمیهلر و قدیمدن نائب اوتوره کلسدوکی برلرده و اوطورمه قابلیت اولمایان برلرده
 اصلا نائب قونلایوب و قاضیلر نیاتلرین^u صاعیهلر اگر رسم حجت و سخلاتدر و رسم قسمة در هر نه
 ایسه مقتضای شرع و قانون اوزره آلوب یکم اتمیهلر و بالفعل بو اصل هر نقدر نائبلر وار ایسه
 تنبیه ایله سز که جمله سی قاضیلری یانلرینه واروب امرمه مخالف ایش اولقدن زیاده صاعیهلر
 و شرع و قانون مقتضاسیجه بر کسنه به سیاست اولمالو اولدقده اصحاب رعایا و طبراق^v صاحباری
 آرالرنده منازعه اولوب صاحباری اولنلر رعیت زمدر سیاسی دخی زاید ز دیوب و طبراق صاحباری
 دخی فساد بم طراغده واقع اولمشدر سیاسی زمدر دیو زاعدن خالی اولدقاری اجلدن من بعد
 سیاست طراغده اولمسن امر ایلدم کوره سز انک کبی بر کسنه تک رعیتی آخر طراغده فساد
 و شاعت ایدوب شرعه و قانون ایله سیاست اولتمق لازم کلدوکنده انک سیاسی سیاسته مأدور
 اولان طبراق صاحبینه اتدیروب اولاییده رعیت صاحبینه رعیت بتمدر سیاسی دخی بز
 ایدهرین دیو زاع اتدرمیسه سز بو امر شریفمه هر کیم مخالفت ایدرسه استلری و رحلری ایله
 یازوب سده^w مساعدته عرض ایله سنکه انارک بر وجهله حقارندن کلنه که^x سایر لره عبرت
 و نصیحت واقع اولو^y و بکلر بکلر و سنجاق بکلری و قاضیلری و قاضی نائبلری و یوده لار و ارباب
 زعامت و نیار و اصحاب اوقاف و املاک رعایایه کندولر ایچون هر بیله اوده و یاغ و بال و سایر
 بونک امثالی سنهلر صالوب رخ روزیدن اکسک آقچه و برملکه رعایا غایتله بو خصوصدن
 متأدیلمش خصوصاً بعض برلرده ایچاچک صولاری ابراغ اولمغه سنجاقکی جانیندن و ادملرندن

n) Viiy. : شرایع ; o) Vel. : کز ; p) Viiy. — r) Vel. : اولدقده ; s) Viiy. : نائبلر
 تکیلیکلرین ; t) Viiy. : ایچون ; u) Vel. : سز ; v) Vel. : سز ; w) Vel. : سز ; x) Vel. : سز ; y) Vel. : سز

واروب فساد و شناخت ایدانلر هر کیم ایسه دوتوب اکلندرمیوب مجلس شرعه ایلدوب بحسب الشرع والقانون تفتیش و تفحص اولنوب شرعله وقانون ایله قطع عضو^g صلب و سیاسته مستحق اولدوقده حکم قاضی لاحق اولدقدنصکره بدل سیاست دیو نسه سی آلتایوب و خارجه الوب کمیوب مجرمی کناه صادر اولدوغی مجلده قانون نامه^h شایون موجودجه^h حقلرندن کلارلر سیاسته مستحق اولمایوب قانون اوزره جریمه یه مستحق اولدوقده دخی جریمه لری قانون اوزره قاضی معرفتیله الذوب، قانون نامه مخالفⁱ زیاده نسه آلتایوب امره مخالف کندو قولایرنده کسه حبس اولمایوب شرع وقانونه مخالفⁱ کسته یه ظلم و تعدی ائدرمیاسلر اما هراوج ایده وبوده لری ایل اوزرینه چقوب کزوب رعایانک احوالن کورملک امرم اولمشدر ا وبوده لر ظلم ایللملک، ایچون سز که طراقی قاضیلری سز وبوده لر ایله سز دخی بیله چقوب شویلکه سز بیله وارمه مانع اولوب ممکن اولمیجق اولورسه اول ناحیه نیک نایینه اصمیرلسز که ایل وکونه اول بیله واروب وبوده لر ایله بیله کزوب اصلا و قطعا بر فرده ظلم و تعدی ایللملر وقاضی معرفتدر ایس ایتمیوب و امره مخالف کسنه نیک مفت علمین و نمکلرین المبلر تمام حق اوزره اولالار و وزرا وبوده لری و سایر بکلر بکیلر و سنجاق کلری و بوده لری و ارباب نیاروزعامت صاحب لری و آدم لری ابتدا تیمار لرینه و بوده لقرینه واردقده نعل ها دیو رعایان خانهدن خایه بر مقدار آقچه صالوب انواع ظلم و تعدی ایدرلر ایمش بو خصوصده دخی تمام اهتام ایدوب بو طریقه هر کیملک وبوده سی اولورسه اولسون وزعامت و نیار صاحب لری اولسون بر فرده نعل ها دیو رعایان آقچه آلدرمیوب کرکی کی منع و دفع ایللملر شویلکه من بعد تحت حکومتکرده نعل ها دیو رعایان نسه ائدوغی استماع اولنه سز دن بلیتوب نتیجه سی سه عاید اولور غایت ایله احتراز اوزره اولوب اصلا عذرکوز مقبول اولمق احتمالی بوقدر شرعه وقانونه امره مخالف رعایان بر آقچه و رحبه الدریمه سز و ولایت قاضیلری اولدن نائب اونوره کلمه دوی برلره و ناحیه لر نایلر وضع ایلوب و نیاتلرین صائوب اول نایلر بر رده او طور میوب ایل اوزرنده رسم قسمت قالمشدر و یا فلانک ترکه سی قسمت اولتالودر دیو بونک امثالی بهانه لر ایدوب ایل اوزرینه چقوب متصل کزوب بوروب قوندوغی برلره کندولرین صیافت ائدروب آتیرین علمدربوب رعایایه بونک امثالی انواع مضایقه و ربوب تعدی ایدرلر ایمش ابدی قاضیلر خصوصنده دخی امرم بونک اوزرینه در که تحت قضاستنده قدیمدن نائب اونوره کلمش بر اولوب اولحقینه انده نائب اوتورمق دخی لازم اول اول اصل برلره قدیمدن اولیکلدوی اوزرینه نیات محل بی غرض کسنه لری نایب وضع ایللملر^m اما انده دخی ایل اوزرینه چقوب کرکه امرم بوقدر اول مجلده اوتوروب کندویه مراجعت ایدن خصیانک شرعله وقانون ایله قضیلرین استماع

g) Viiy. — i) Viiy. — j) Viiy. — k) Viiy. — l) Viiy. — m) Viiy. —

ن) الوب . Viiy. —

تمام احوالین بالذات تنبع ایدوب غورینه ایریشوب داخلی قاچ نفردر کیمک رعایایمی در چوقدن می کشمش در جمله احوالری بی یازوب عرض ایلیهسن وبالقول نه محلهه منمکنلر ایسه هر نه قدر کسته کشمش ایسه قانون اوزره اون ییلدن بروده کیدنلری کبرو کوچورب دقتر جدیدده یازلدقلمری براره کتوردوب متمکن اندورهسن اول ظلمارینی هر نه ایسه بلوب دفع ایلیوب کسینه ظلم ایندرمیوب برلرینی و کوبلرینی شندوب احیا ومعمر ایلیهسن و مقدار کسته کتوردو کلرینی داخلی یازوب تفصیل ایله عرض ایلیهسن و من بعد دخی انک کبی بر کوی طاغلوب رعایایمی بعضی اخر براره کوچوب کیدجک اولورسه تأخیر ایلمیوب فوری اوزرینه واروب وجه مذکور اوزره کشملرنک سببن و باعث بلوب هر قنغی قاضیلغه و سنجاعه کشمش ایسه معلوم ایدیوب زمان کچمدین انک کبیلری کبرو برلرینه کتورمک ارنجه اولاسز شوبلکه شمدنکزه رعایان کسته طاغلوب کتدوکی استماع اولنه و یا شمدیهک طاغلوب کیدنلری برنه کتورمکده اتمال ایلیهسن و یا صحی ایله عرض ایتمیوب تأخیر ایلیهسن نتیجه سزه عاید اولور انواع عتاب الیم ایله معاتب، واقع اولورسن اگما کوره تدارک ایلیوب بوامر شریفمک اجراسنده دقیقه فوت ایلمهسن و تحت حکومتنکزه بعضی برلو کسنه ار اولوب کتدو حاللرنده و مصلحتلرنده اولیوب مملکته هر کلان و یوده لرنک و خراجچیلرنک و رسم اغنام جمع و اران و سایر خدمته کوندر ایلان قوللرنک یانلرینه واروب کتدولرنک مدخلی اولمدیغی قضیهاره و مصلحتلره قارشوب جلب و استند اتمک ایچون رعایانک احوالته متعلق اولور اولماز سنه لری القاء ایدوب انلرنک تحریکی ایله نتیجه کسنه ار ناحق ره طونلوب حبس اولنوب فوق الحد ظالم و تعدیلر و خلاف شرع و قانون انواع خیفلر اولقله نتیجه رعایا مال و اسباب و املاکدن چقوب و نتیجه لری ترک دیار ایدوب بوسبب ایله مملکت و رعایا تمام اختلال بولمش در بو خصوصلر محل اهتمام اولنن فرمان شریفم بونک اوزرینه درکه هر قهکرنک تحت حکومتنده او اصل کسنه ار وار ایسه جمله سنی انواع تأکید ایله تأکید و تنبیه ایلیوب اصمرلیهسنکه من بعد دخلی اولمدقلمری خصوصار ایچون و یوده لرنک و خراجچیلرنک و قیون حقیچیلرنک و سایر خدمته و اران قوللرنک یانلرینه و ارمایوب رعایایه ظلم و تعدی اولاجق مصلحتلره اصلا قارشیمیوب سایر رعایا کبی انلر دخی یوزلری صوری ایله کتدو خدمتلری و مصلحتلری هر نه ایسه اوزرینه اولالرشوبلکه اسلمیوب بینه انلرنک یانلرینه واروب وجه مشروح اوزره رعایایه خلاف شرع و قانون ظلم و تعدی اند کلرینه علمک، اریشه انک کبی ادر شریفمه مخالفت ایدنلرنک استحقاقلرینه کوره کرکی کبی جقلرندن کلوب سکیدهسن و سده سعادتده عرض اولنلو اولنلری حبس ایدوب دخی اسلمری و رسماریله مفصل قضیه لرن عتبه علیامه بلدورهسن انلرنک روجهله حقارندن کلدورم که سایر لرینه موجب عبرت و نصیحت واقع اوله بو بایده بتم زیاده اهتمام وارد بر بوامر شریفم داغما اجرا اولتیق لازمدر سز دخی هر نه قدر کرک ایسه مقید اولوب بوامر همایونک اجراسنک تدارکنده اولاسز بو خصوصلری بینه دفعاتیله

و یوده لرندن و سوباشیلرندن و سپاهییلر رعایایمی عورتلرین و اوغللرین و قزقرین جبر ایله استخدام ایدوب کندولریچون صوطلاشتدورلریش و وجه من الوجوه رعایایه ظلم و تعدی اولدوغنه و جبر ایله استخدام اولغرینه رضای شریفم یوقدر ذکر اولنان قوللریمک بتم ایام سعادتمده هر برینک درلکی و منصبیری وار ایکن فقرانک حقن کسوب بو وجهله نسته اتمک رعایایه ظلم و خیفدر من بعد بوخصوصی رفع ایدوب اگر بکلر بکیلردر و سناحق بکلری در و قاضیلر و قاضی نایبلری و ارباب تیار و اصحاب اوقاف و املاکدر و اکثر وزرا و یوده لری اولسون و سایر و یوده لر اولسون هر کیم ایسه رعایانن بو طریق ایله نسته المیه لر هر نه الوردسه آقجه لر ایله و ترخ روزی اوزره الالار اگر صوطلاشتمقدر و اکثر سایر خدمتدر در اصلا رعایایی و اهل و عیاللرین کندو خدمتاریچونون استخدام ایلیمه لر هر قولم تحت حکومتمنده اولان رعیتلری حمایت و رعایت ایدوب رضای شریفمه مخالف بر فرده تعدی ایلیمه لر و تحت حکومتمکژده واقع اولان خواصن همایونتمده و وزرا خاصلارتمده و سناحق [بکی] خاصلارتمده و زعامت و تیارلرده سلطان اراسندن و کفره رعایاستدن نیجه کسملر دفتر جدیدده بازلدقلری برلردن کوچوب اخر طریاغه واروب بعض قریه لر خلقی خود بالکلیه برلرندن جلای وطن ایدوب اخر برلره بر اکنده اولملر رعایاننک احوالنه نظر اتمیوب بونک کبی اولدوقده مفید اولدیغنک اجلدن ملکتم ایچنده نیجه کوبلر و برلر خلقی و خراب قالوب و هم تیار صاحبلیرینه داخلی بو جهندن انواع ضرر و نقصان مترتب اولوریش اتمدی تحت حکومتمکژده بونک کبی خصوصالر اولان نیچون مفید اولوب نیش ایلیمه لر رعایا مادامکه ظلم و خیف کورمیوب امن و امان اوزره اول کاندو یوردن و اوجاعین نیچون ترک ایدرلر هر حال قاجوب کتمه که بر سبب و باعث وارد بتم ایام سعادت همایونتمده مملکتم ایچنده اصلا خراب برلر قالیوب جمله می شناتوب، ابادان اولاق ایکن معمور اولنلر دخی خراب اولق ماسمی در هر ریگژده منصب و درلک و برلمکدن غرض بودر که تحت حکومتمکژده اولان رعایاننک داها احوالنه نظر ایدوب ارباب ظلمک جور و تعدیستدن حفظ و صیانت، ایلیمه سزکه رعایا داخلی ایام دولت همایونتمده اهل و عیالی ایله امن و امان و رفاهیت و اطینان اوزره کندو حاللرتمده اولالرعایاننک بو وجهله تفرقه و اختلال اعضا سزک اهمالکژدن در رعایا احوالنه عدم التفانکژدن ایدوکنه شایه و شبه یوقدر بو اجلدن مستحق عتاب الیم اولوبدر سز شمدنصکره اصلا و قطعاً عدلریکوز مقبول اولق احتمال یوقدر ارم بونک اوزرینه در که رعایاننک احوالنه کرکی کبی مفید اولوب تحت حکومتمکژده بالفعل اول اصل بر اکنده اولش رعایا و خراب اولش قرا و ارسه بالذات اوزرینه واروب برلورندن اصلی ایله نصح ایدوب کوره سز نه زماندن کسملردر و کتملرینه باعث نهدر ظلمی کیمدن کورمئدر و ظلملری و شکایتلری کیمدندر بکاردمیدر و با قاضیلردمیدر و سوباشیلری و سپاهییلردمیدر و یاخود امیلر و عاملردن و یوده لر دمیدر و خراجچیلر و قیون حقمچیلرندمیدر انجمنلری نه خصوص ایچوندر

VI.

967 evâil-i Şevvâl / 1560 Haziran sonları Semendere (Smederevo)
Sancağına ait Adâletnâme

Başvekâlet Arşivi, İstanbul ; Mühimme Defteri No. 3, s. 447, vesika No. 1024.

Semendere'de rcâyâdan ve sair halktan, görevlilerin kanun ve nizama aykırı olarak aldıkları bid'atların kaldırılması hakkında gönderilmiş bir hükmü te'kid.

سندره قاضیمرینه حکم که اوام مزبوره بکلری جانبندن رعایایه شرع و قانون و دفتره معایر بعض بدایع احداث اولنوب التدوخی بوندن اقدم عتبه' علیامه عرض اولندقده من بعد رعایادن وسایردن اکر بکلردر واکر امانا و عمالدر واکر سایر مباشریندر واکر ایش اولریبار فروددن خلاف شرع و قانون و معایر دفتر همايون کسنبه نسنه الدریمسز دیومؤکد سزه حکم شریفم کوندلرشدی حالیا کیر و اول بدعتلر رفع اولغیوب رعایادن التدوخی مسوع شریفم اولمشدر ایله اولسه بو خصوصاری مقدما ویریلان فرمان شریفم اوزره رفع ایتمیوب ممنوع اولمیشلری سده' سعادتمه عرض اتمدوککز اجلدن استماع اولمشلردر امدی ابام سلطنت و هنگام عدالتده رعایا ویرایاکه ودایع خالق کبریادر انلره خلاف شرع و قانون و معایر دفتر همايون ظلم و تعدی و خیف و تاذی اولمغه اصلا رضای شریفم اولیوب هر ریی آسوده حال اولملری اقصای مرادمدر ایله اولسه احداث اولنان بدعتلرولک صورتی اخراج اولنوب منع و دفع اولغی ایچون حکم شریفم سزه ارسال اولنوب بیوردومه که وصول بولندقده هر ریختر ذکر اولنان حکم شریفمک صورتی سبیل محفوظه قید ایلیوب داخلی بو بایده بالذات مقید اولوب بو عدالت نامه' همايونمک مفهوم تحت قضاکزه واقع اولان قضبات و نواحی و قرابه ندای عام اندروب رعایا و سایر خلقة عموماً بلدره سنکه کمال مراجع خسرو اتمدن اوزرلردن بو بدعتلر رفع اولدوغن جمله رعایانک معلومی اولوب انک کبی کندولره بومقوله تکلیف اولندقده کلوب سزه بلدوره لر سز داخلی منع و دفع ایلمسز شویلمکه منته قادر اولمیسز اصلا تأخیر ایتمیوب امره معایر ایش ابدن اکر سنه جاقب کلریدر واکر آدم لریدر واکر سایر مباشریندر اسی ورتسی ایله یازوب سده' سعادتمه عرض ایده سز بوجهله حقندن کلنکه سابراره موجب عبرت واقع اولابو خصوص هر ریگوزک تحت قضا سنده بوقلنوب کورله کرکلدر شویلمکه هر ریگوزک قاضیلغنده اکر ذکر اولنان بدعتلر واکر اناردن غیرى شرع و قانون و دفتره معایر التان بدایعدر رعایادن الیوم الیه سیز منع ایتمیسز ویاخود منغنه قادر اولدوغکزى معجلا یازوب وقوعی اوزره سده' سعادتمه بلدومیسز صکره بوقلنوب کورله کرکلدر هر قضاکتر تحت حکومتده اولورسه عزل ایله و من بعد منصب اولماقی ایله قونلنوب انواع عتاب و عقاب ایله معاتب و معاقب اولماکز مقرر بیلوب اکا کوره فرمان شریفمک مفهوم متبقی اکر

نخمس ایندرسم کرکدر شویلکه بو امر شریفمه مخالف بیه پاره ویوده لری یوریدوکی استماع اوله و ایل نایب لری ویوده لر امرمه مخالف ایل و گون اوزرینه جقدقاری و کسنتک اجه سز یلرین و عسکارین الدقاری ایلدله و یا ناحق کسنتبه ظلم و تعدی اولوب شرع و قانونه و دفتره مخالف نسته لر آلا لری و یا قاضیلر نیابتلری نایبلره صانلر سز که سنجیکیمز منع ایلمه یه سز و یا سنک جانیکدن شرعه و قانونه و دفتره مخالف رعایایه ظلم و خیف اولدقده قاضیلر منع اتمیلر و یا سده سعادتمه عرض ایلمیلر و یا اول کسنتلر امرم اوزره منع اولغیوب اولکی کبی بیه ویوده لر یانلرینه واروب مدخللری اولدقاری نحصیر صارده رعایانک مصلحتلرینه فرشدقاری استماع اولنه اولوقت اصلا کسنتک عذری مقبول اولق احتیالی یوقدر مظلما لری کندو یونلرینه اولور امر شریفمه مخالفت ایدنلر هر کیملر ایسه میل و رعایا اولغیوب و منصب اتقله قولغیوب همان اول ساعت اشد سیاست و انواع عقوبتله سیاست ایتنروب و وجهله حقارندن کلدوروز که استماع ایدنلره عبرت و نصیحت باعث اولا بو امر شریفمک تنبییه و اعلانده تقصیر اتمیوب هر وجهله ندا ایتنوره سنکه صکره ایشادم و یلدم دیککه رفردک عذری قالمیوب جمله سی فرمان همایونله عمل ایدوب ربته کتوره لر تا که رعایا طائفه سی دائمی کشف همایشده کمال رفاهیت و استراحت اوزره کندو حاللرنده و زنجیر لیکلرنده اولوب کسنتبه خلاف شرع مطهر و قانون مقرر خیف و تعدی اولغیو اولیه اما بودعه بو دکلو مضام و مخایف که کمال عدالت پادشاه امدن رعایا اوزرلرندن دفع اولوب بونشان نامه همایوم عموماً ممالک محروسه ارسال اولغیو سز بو خصوصده رعیت طائفه سی اگر اعراب و اگر غیرد کندو حاللرنده اولوب شرع و قانونه اطاعت ایلدک دانشی لازمدر اول طائفه دن انک کی اسلمیوب شرعه و قانونه و امرمه مخالفت ایدنلری سکیده سن زیاده نمرد ایدنلری اتمیلرله فصل یازوب عرض ایلمسن صکره انلر حفته امرم تو جهله صادر اولورسه موجی ایله عامل اولاسن و سز که قاضیلر سز بو حکم شریفمک مفصلاً سورنن تملانکزد قد ایتنروب دائمی مقتضای مضمون همایونله عامل اولوب دانشی رفیده خلافته جواز کوسنر میسز و انک کی رفاضیلشدن ر آخر قاضیلعه کندیکو کتورده دانشی ریگتزد کلاله فاضی یه بو حکم شریفمک سورنن کچدوکی تمل کوسنروب بو خصوصده اولان احتیالی تنبییه ایلمه سز که صکره بتم بو خصوصدن حرم بوق ایدی بدن سابق قاضی زماننده اولمشدر دیر عذر و مهانه ایلمکه مجال اولیه شویله بلسر علامت شریفه اعتقاد و اعتقاد فلاسز تحریر آق اوائل محرم سنه سیم و اربعین و تهماه .

¹ British Museum, Or. 9020, t. 1, s. 106.

بو حالت نامه همایوم قوما نالک محروسه ارسال اولغیو سز خصوصده رعیت طائفه سی اگر اعراب و اگر غیرد کندو حاللرنده . . .

و بالجملة سپاهیان حلب و اهل تیمار دیار عرب قراسنه مزبورک اتدوکی ظلمی ابو یوسف حجاج اعمشدر و عزلندن صکره اخذ و جاب ایچون ترتیب ایتدوکی ارتشاء طرفنه دخی بر بکلربکی کتممشدر بو قولارینه لازم اولان عرض احواله ابراء ذمت ایدی وقوع بولدی من بد تدارکی وزراء عظام و وکلاء بصارت فرجام جنابنه منوطدر.

VIII.

22 Zilka'de 1004 / 18 Temmuz 1596, Rumeli'deki sancak beylerine ve kadılarına hüküm

Başvekalet Arşivi, İstanbul; Mühimme defteri No. 74, vesika 305.

Avârız-i divâniyye ve tekâlif-i örfiyye'den muâf olan celeplerin haklarının korunmasına dair.

بازلمشدر

روم ایلنده واقع اولان سنجاقلیکلرینه و ولایت مزبورده واقع اولان قاضیلره حکم که نفس وارنه ساکنلرندن تیگته و اسماد و قسطنین نام ذمیلر سده سعادتیه کلوب بولر دفترلو جلیلز اولوب دفترده اوزرلرینه تقدیر اولمان ذخیره و مهار قویونلرین هر سنه استانوله کنوروب تسلیم ایدوب قصورلری یوغکن و خدمتلری مقابله سنده عوارض دیوانیه و سایر تکالیف عرفیه نیک کلبندن معافلر ایکن عوارض و کوزکجه و نزل و بکمهاد تکلیف ایدوب و مالک محروسه دن قیون و سایر طوار کتورر ایکن یوللرده خراجچیلر و سنجاقلیکی آدملری و یوده لر و سوباشیلر و امینلر و عامللر و یواجیلر و سایر ایش ارلری یانلارنده اولان چوبانلریله بریده رفاج کون اوتوردوقلارنده طبر اغمزده اوتوردیکیز دیو اکرک و قشلاق و بابلاق و دشتبانی دیو آقچه طاب ایدوب و بار کتولرین جبراً اولاغه طوتدروب و بوناردن و چوبانلرندن یوه خراجچیلری یوه خراجی دیو کلی آقچه لرین الوب و اجرت ایله قیونلرین سورن چوبانلرندن ری مرد اولدوقده خاص امینلری و عامللر بونارک قیونلری ایچون مرد اولان چوبانکدر دیو حیله و خدعه ایدوب نیجه آقچه لرین آلوب و قیونلرینک بعضیسی طاغرده قلوب بود عامللرینک اللرنده بولروب عیبی ایله علامتلرین گوستروب طلب ایلدوکارنده انواع حیله ایدوب و ریمکده عناد ایدوب و بعض کسار بونلردن خلاف شرع کفیل طاب ایدوب، کلی آقچه لرین الوب و قیون صائون المق ایچون بعض قصبلره واردقلرنده کفایت مقداری قیون المغه قومیوب سپاهی و یکچیریلر مطره بازاره الدروب و کی کرسته سیچون چفتلرین و انلرین عمله کتخدالری غمز ایدوب الدروب و جلب تفتیشنه کلن قوللر اللرنده مهور أداء تمسکی وار ایکن

سناقبکلیردر واکر ادملریدر واکر سایر رعایا و برابیه بر وجهه لده و اعلان ائدره سزکه صکره کسنگه بلمدوک و ایشتمدوک دیمکه مجالی قالیوب رعایا و برابیه ایام عدالتمده هر رییسی حضور حال و فراغ بال ایله کندوکار و کسلبزیمه مشغول اولوب دوام [دولت] ابد پیوندیم ایچون دعایه اشتغال گوستره لر و بو حکم شریفه نه کون واروب و نه وجهله اعلان اولنوب بدایع رفع اولدوغن یازوب بلدره سز.

اوائل شعبان ۹۶۷

VII.

990 / 1582 tarihli Halep defterdarı Mustafa Âli'nin arzı.

Menâ'ül-İnşâ, Yagma, Topkapı Sarayı Müzesi Küt., H. O. 169 (Top.) v. 105 a-105 b; Felâhyüddin ef. küt. No. 1916, varak 252-4 (Vel.).

Beylerbeyi'nin tumar suiistimalleri

منشی [مصطفی عالی] جلیده تیار دفتر داری ایکن در دولته یازمه شد^a — درگاه عدالت اساس و بارگاه عدالت مقیاس حاکنه روعالی بی قیاس ایله عرض بنده^b صداقت لباس اولدر که سنه تسعین و تسعمائة تاریخنده والی حلب و میران بد مشرب اولان ظالمک عزلی خیری کلدکن صکره بو قوللری محروسه^c حاکما الله صوبینه کیدوب دفتر خاقانی ایسه آپدیموب مختوما^d طودرکن ستمکار مسفور بعدالغزل بر بوچق آیی مقداری فضولی بکلر بکلک^e ایدوب فقراتک تیارلرین الوب ناکاملق در دیله بیمار ایتمه که صرف مقدور ایتمه که بالفعل حلب تذکره جیسی اولان دولتیار نام بی دولت نافر جام هر جهته وآله و بیخبر و دفتر امینی^f نامنه کلن حاجن سردتر میران مرقومه سفامت وادیلرنده^g پیشوا و رهبر اولوب اوتوز بیک آقچه زعامته متصرف اولان فرخ نام زعیبک زعامتی بلاسبب اوسف نام کسنبه وروب دفتر خاقانی به قید دوشمش ایکن حاله علی نام شخصک بیگ فلوری رشوننی آلوب بعدالغزل تذکره سن ویرمه که بو مابینده قرق نفر مقداری فقرای سپاهک تیار جفاری^h طالبینه بر جهان ایله بیع من زید قلتمقله خصوصاً دفتره سراجعتیز و تذکره اخراجیه مباشرتیز مجرد کندو براتی ایله نوجیه ایتدوکی حیثیتله مسکین میاهیلر [ی] ایچلرینه آج قورد کرمش سوری کبی نالاندیلر و بعضیسیⁱ به مقرر ایتدرملک ستمته برارجه آتئی و رحت سمین قسمندن یراغ و یانقی وروب بیخالیدیلر

a-a) Vel. : عرضدر ; b-b) Vel. : نامندگی ;

c) Vel. : بعضیلر ;

d) Vel. : تیار جکلری ; e) Top. : ادملرین ;

f) Talarnak : Yağma etmek.

ایمش الدریمیهسز و مذکورار قیون جمعنده ایکن بعض کسندر اولرینه قونوب مفت وغانا
یم و عکارین و قیون و قوزی و تاق و واربه و صمان و اولتق ارین اوب تعدی ایدرلر ایمش مع
ایلمهسز و حاصل اولان ترکهلرینک عشرین خرمین زماننده عینی ایله الدروب من بد
اوزلرینه براقدریمیهسز و سنجا قیوکی آدماری و ووده لر طهر اعزده قیون جمع ایلدیکوز دیو
نسهلرین الدریمیهسز و قاضیلر حجت آقجهسمن زیاده المیهلر و رسم قونلرین داخی قانون
[موجبنجه] الدروب زیاده الدریمیهسز دیو مرحوم و مغفور له بابام خنداوندکار طالب راه
زماننده مالیه طرفندن حکم شریف ویرلدوکن بلدروب تجدید اولتق بابنده عنایت رجا انکی
بیوردوم که وجه مشروح [اوزره] اللرنده امرلری واریسه موجبنجه عمل ایلدوب اکامار
بوتاری کسئیه ریجیده ایتمدیوب منع و دفع ایلمهسز منوخ اولمیان یازوب بلدرهسز و نصیه
مدخلی اولمیان دخل ایتمدییهسز شویله بلاسز و بعدالتقار بو حکم همایونئی اللرنده ایله ایلدوب
علامت شریفه اعتماد قلامسز.

IX.

1005 evâil-i Rebi'ülâhîr / 1596 Kasım sonları, Adâletnâme.

Başvekdât Arşivi, İstanbul, Mühimme defteri No. 74, s. 248, vüsika 562.

Revan'da kulların başvurdukları suüstimmaller.

یازلمشدر

عدالت نامه

وصفا

روان قاضیهسز حکم که درگاه معلامه عرض حال صونابوب حالا اول جانبارده سپاهی
اوغلنلری و سلحدار و یکپیچری و جیهجی و طوپچی و قیوچی و بکلر بکی و سنجا قیوکی سوباشاری
نامنه بنض اشقیا ظهور ایلدوب براقلر ایله کزوب نشان دیو کی بوزظفان و کی بران و کی
بچناق کوندروب قریه دن قریه به صالحونلر صالحوب التون و غروش و آقجه جمع ایلدوب
و خرمین زماننده هدایا دیو خرمیندن خرمته برر قانوب صابون و برر قچلق عربیه و بیچ
براغوب جبراً برر کپیه بغدادیلرین و برر قانوب صابونه بوزیکری بش آقچلق برریش
قیونلرین اوب و رعایانک مراد ایلدکلری تارلارین و باغ باغچه و اولرین دخی جبراً تصرف
ایلدوب و هر ییل نهکره اعجه دیو جبراً زراعت اندروب و بیچدروب و ریلدن ریله
کفایت ایدهجک مقداری اودونلرین اعجه ایله طاشدوب و ارمیانلرک مبالغه ماللرین اوب
حکم ضرب و لت ایلدوب و مبالغه اتلر ایله بیراقلر قالدیروب قریه بقریه کزوب قراده و نصیه
مسافر ایچون وضع اولمش کاربان سزای و منزل اوی وار ایکن قونوب رعایانک اهل

زیاده آقجه طلب ایلدوب ریجیده ایدرلر و اوغللریله قیون جمعنه واردقلرنده اوغلانن پنج
بک اوغلاق طلب ایلدوب و جمع ایلدوکلری ذخیره و چهار قیونلرندن بعض اهل عرف طایفه سی
باچ اوب و قیون حق جمعنه کلان قوللر عادت اغنامن قانون اوزره المایوب زیاده اوب و بقدان
و افلاقدن ذخیره ایچون کلان قیونلرندن حق طلب ایلدوب و زراعت و حرثت ایلدوب حاصل
اولان ترکهلرینک عشرین صاحب ارض اولنلر خرمین زماننده عینی ایله المایوب اوزلرینه
براقوب بنده کلوب رخ جاریدن زیاده آقجهلرین آلوب و باغلرین بوزدقلرنده سوباشیلر
بزم اجازتمز اولدین بوزمشسز دیو جرمه لرین اوب و کتندولره و چوبانلرینه نکالیف نکالیف
ایلدوب ریجیده ایلدوب و سنجا قیوکی سوباشیلری و ووده لر طهر اعزده قیون جمع ایلدیکوز دیو
قیون باشنه برر آقجهلرین اوب و قاضیلر حجت آقجهسی دیو اوچر دردر بوز آقجهلرین
اوب و کتندوکلری لیسارینه و بارکیرلرینه و دفع مضرت ایچون کتندوکلری براقلرینه دخل ایلدوب
و عسکر خلقتدن بعضیاری اولرین باصوب چوبانلرین طونوب ظلم و تعدی ایلدوب و قیونلری
خسته اولوب براق کون صوادلتق ایستدکلرنده بعضی بیکهجری لر اهل قریه ایله مانع
اولوب و بعض و ووده لر و امینلر و ایمش اولری قوری باجی دیو باج طلب ایلدوب ریجیده
ایلمکدن خالی اولدقلرین بلدره کله مادامکه جلدک خدمتنده اولوب هر سه اوزلرینه تقدیر
اولان جلب قیونلرین استانبوله کتوروب تسلیم ایلدوکلرینه قیون امیندن اللرنده کسکلری اولان
اولتقدیرجه بولردن عوارض و کورکچی و ترل و نکهاد طلب اندریمهسز و بوه خراجی
دیو آقجهلرین الدریمیهسز و سنجا قیوکی آدماری و امینلر و سوباشیلره طهر اعزده قوندیگوز دیو
اکوک و قشلاق و بابلاق و دشتبانی دیو حق طلب ایتمدییهسز و بیکهجریله و اولاعه بارکیرلرین
آلدریمیهسز و کتندو قیونلری ایچون سزک دکلدلر مرد اولان چوبانکدر دیو قونلرین و آقجهلرین
آلدریمیهسز و کفیل نامه دیو آقجهلرین الدریمیهسز و بعض کسکلر مجرد جلب مال ایچون شرته
سلوک ایلدوب زه سوکدیگوز دیو آقجهلرین اولرلر ایمش مع ایلمهسز و اربیل اولنده موجود بولان
قیونلرین صابوب دفتر ایلدوب قیونلرندن ایکی قیونه ر آقجه و هر اوچوز قیونلرندن بشر
آقجه حسانی اوزره رسم آغلرین الدروب زیاده الدریمیهسز و کیدکاری نیاس و بندکلری
بارکیر و دفع مضرت ایچون کتندوکلری بات و براقلری ایچون کسئیه ریجیده ایتمدییهسز
و بعض کسندر اولرین باصوب چوبانلرین طونوب تعدی ایدرلر ایمش مع ایلمهسز و بریده
براق کون ساکن اولوب قیونلرین صوادلدرمن استدوکلرنده بعض بیکهجری و اهل قریه
مانع اولورلر ایمش مع ایلمهسز و ووده لر و امینلر و عامللر قریباجی و قوری باجی دیو باج
طلب ایدرلر ایمش ایتمدییهسز و اسکله دن قیون کچوردکلرنده کچید حق آلدریمیهسز
و مذکورلر قیون صاتون المغه واردقلرنده بنض بیکهجریلر و سپاهیلر و مطره بازار مانع اولورلر
ایمش مع ایلمهسز و بارکیرلرین و اوکوزلرین کرسنه چکک ایچون بعض کسندر اولرلر

و رومیوب حقتدن کانه بو بایده سز که قاضیلر سز وبالی سزک بیونکزه اولا الله تعالی حضورنده جوان سز و ربوب بن معاتب اولیمیم و سز که قاضیلر سز فقرایه سز داخلی ظلم و تعدی ایله کدن اجتناب ادوب ناحیه کی التزام ایله نائبلریگه ویرمیوب و کزدرمیوب ظلم اندر میه سز بو حکم شریعی عمل محفوظه قید ایدوب مضمون عدالتی ایله عامل اولوب مجد اولاسز

X.

1 Receb 1018/30 Eylül 1609, Adâletnâme.

Başvekâlet Arşivi, İstanbul; Mühimme defteri No. 78, s. 891-899. (Foto. II.).

Görevlilerin devre çıktıklarında yaptıkları suistimaller.

يوم الخميس

فی غرة رجب المرجب سنة ۱۰۱۸

روم ایلی بکلریکیسه و ایالت روم ایلنده واقع اولان بکلره و اول سنجاقلرده واقع اولان قاضیلرده حکم که حالیا ایالت مزبورده واقع اولان رعایا و رایا که و دانع خالق کبریادر ایام همایون عدالت مقرورنده اهل و عیال و ارزاق و ماللریله اسوده حال و مرفه البال اولوب بوما فوما حمله قبری و یلذدان معمور و آبادان اولمق لازم ایکن سز که بکلریکی و سنجاقکلری سز مجرد جلب و اخذ ایچون مبالغه اتاوا یله بالذات قالقوب ولایت اوزرینه چتوب دور ایلیوب رقریه طبراغنده رکسته صوقدن دوکوب هلاک اولسه و یاخورد اغاجدن دوشوب و یا صوبه غرق اولوب فوت اولسه و یا مجروحاً مقتول بولنسه قان جرمی و عشری بزم حقمزدرد دیو اول قریه واروب نیجه کونلر اوتوروب اهالی قریه حبس و در زنجیر ایدوب حکم ضرب و ت ایلسکله قان عشری دیو نیجه یوز آلتون و غروشلرین و اموال و اراقرن الدوغکزدن مانعا رعایا و رایانک مفت و مجاناً ات و قاتر و دوه و قول و اسباب و ماللرین و اربه و صمان و ادون و انلوق و قیون و قوزی و تاوق و یاغ و بال و سایر ما کولات قسمن چکوب آلوب و یونک اهالی نیجه صالحونلر صالحوب جبراً و قهرراً مبالغه مال جمع ایدوب و خاصاریکزی دخی حددن زیاده به و یوده لریکزه التزامه و یرمکله انلر دخی مبالغه اتاوا یله بر جانیدن ولایت اوزرینه چتوب دور ایلیوب خواص همایونم و وزیرا خاصاری و اوقاف و املاک و سرست دیمیوب خلاف قانون جملهسته کیروب کنکک رعایا و رایانک ات و قاتر و دوه و قول و اموال و اراقرن و ما کولات قسمن مفت و مجاناً چکوب الوب و هر قریه آیده اوتوزر و فرقر التون و غروش کسوب جبراً و قهرراً جمع ایلیوب و خاصاریکزدن حاصل اولان حقوق شرعیه و رسم عرفیه دخی شرع و قانون و دقتر موجبجه المغه قناعت ایلمیوب استدوکی قدر الوب اکثر

وعیالاری ایله ساکن اولدوقلاری، اولرینه قنوب جبراً کندوار ایچون قیون وقرزی وناوق وآنلریچون آریه و صمان الوب بر آقجه و بر حبه ورمیوب و خدمتکار لازم اولدی دیو مسلمانلرک اولادین چکوب الوب و نیجه مسلمانلرک خانونلرین و قیزلرین مجلسلرینه کوردوب حاشا لصرف ایدوب و بکار بکی و سنجاقبکی، سوباشیلری داخی سلاملق و ابلق و جریمه دیو آیدن آیه هر قریه دن مبالغه آقجه الوب و صالحونلر صالح الوب بونک امنالی انواع ظلم و تعدیلرینه نهایت اولدوغی اعلام اولندی اعدی طاقه رعایاکه و داغ خالق کبردار اللهدن قورقوب و رسول الله علیه افضل التحیادن [حیاه] اولتوب و اولی الامر اطاعت ایلمیوب بو مقوله ظلم و تعدی ایلیانلر بتم قولارم دکلدلر باغیلدر و اول اهل فسادوک وجود حیانت آلودلرین صحیفه عالدن حک و نایود ایلمک صفت حمت و الاتمتمه لازم و مهم اولمقین لواء مزبوره واقع اولان هر قریه نیک اهالیسنه در نظر برار و توانا یکت باشی نصب ایدوب داخی حله سی شرطوب ظهور ایدن اشتیایی دملاری هدر اولمق اوزره اله کتورمکده متفق اولوب اله کتوروب داخی مجال ورمیوب شرعله حقلرندن کلتمک باینده فرمان قضا جریانم صادر اولمش در بیوردوم که [bir kelime aqık] وصول بولمده بر آن تأخر و توقف ایلمیوب و حه مشروح اوزره قریه اهالیسنه در نظر برار و توانا یکت باشی تعیین ایلوب و رعایایه شرط وروب انوک کبی بلوک خلقی و یکچیری و جبهی و صوبهی و قبیجی و بکار بکی و سنجاقبکی سوباشیلاری نامه کویلرینه کلوب رعایایه خلاف شرع شریف و مغایر امر منیف صالحون صالح الوب بیراقلر ایله کتروب مسلمانلرک اهل و عیاللرینه متعارض اولوب ظلم و تعدی ایلیان اشتیای هر کیم اولورسه اول اصللرک دملاری هدر اولمق اوزره اله کتوروب مجال ورمیوب محنده شرعله حقلرندن کلدروب اصلا اهل فساده فرصت ورمیمسنکه ایام عدالت مقرومده رعایا آورده حال اولوب زراعت و حرالتلرینه اشتغال اوزره اولاما رعایا طاقه سی داخی کندو حالارنده اولوب قریه لرینه کلان مسافر ایچون وضع اولمش کاربان سرائی و منزل اوی وارسه قوندروب بوغیه انده بر مناسب یره قوندروب داخی آقجه ایله کندولرینه و طوارلرینه زاد و زواده تدارک ائدروب و رب عناد ایلمیلر شوبنکه بو جهانه ایله ابناء سیدله تعدی اولنه انلرک داخی حقلرندن کلور شوبله بلمش اولالار و بالجمله زمان شربمده بر فرده ظلم و تعدی اولدوغنه و بر کسه نیک جسمی ائدوغنه رضای شریف بو قدر اکا کوره مفید اولوب تقید و اتباه اوزره اولاسن بکار بکی و سنجاقبکی سوباشیلری داخی متصل رعایا اوزرنه کلمیوب و کوی خلقنه صالحون صالح الوب تعدی ائدورمسنه انوک کبی لازم اولوب بر محله قتل نفس اولوب و یا بر مهم خصوص اولوب وارمق لازم کلدکده مبالغه اتلو ایله ورمیوب انجق درت بش اتلو ایله واروب معرفت شرعله لازم کلان کتوروب محنده اجرائی حق ایلمیلر اسلمیوب هر بری بر سهانه ایله رعایا اوزرنه چقوب تعدی و تجاوز ایدرلر ایسه محکم تنبیه ایدوب منع و دفع ایلمسن ممنوع اولیانلری یازوب بلدره سن اصلا مجال

دخی التزامه ویرمیوب ادملریکزدن مستقیم و دیندار اولنلره بوجه امانت و یروب اکر و یوده لریکزدن و اکر ایالت مزبورده زعامت و تیماره متصرف اولنار و سایرلرینه شرع و قانون و دفتره مخالف بر اقیجه و بر حبه الدر میوب و ظلم و تعدی ائدی میوب و خواص همایونم و وزرا حاصلری و اوقاف و املاک و سربست اولان قریه لره اصلا و قطعا دخل و تعرض ائدی میوب داغما شرع شریفله عمل ایلمکی کندوکوزه سرمایه دولت و پیرایه عزت بلوب خلاف شرع و قانون وضع صدور نیدن بغایت اجتناب و احتراز ایلیه سز انوک کئی بر مجله اهل فساد ظهور ایدر ایسه احسن وجهله اله کلمک ممکن اولیوب اوزرینه بالذات کندوکوز وارن اقتضا ایدر ایسه و یاخود بر مقدار ادم ایله بر متعین کسنه فی باش و بوغ ایدوب ارسال ایلمک لازم کلور ایسه اول زمانده دخی اکا کوره تدبیر و نندارک ایدوب کفایت مقداری ادم ایله اوزرینه واروب اهل فساد ایله کتورب محتاج عرض ایسه حدس و عرض ایدوب دکلی ایسه نرعله مجال ویرمیوب حقندن کلمه سز اهل فساد اله کتورمک بهانه سیله واروب کلنجه رعایا و ربانک مفت و مجاناً بر نسه من میوب هر نه الورسکر اختیار لرله صتانلردن نرخ جاری اوزره اقیجه کوز ایله الاسز اهل مناصبه حاصلری محصولی بو مقوله مصرف ایچوندر اهل فساد اله کتورمکدن غیری خصوصلرده ولایت اوزرینه چقمدن زیاده حذر ایلیه سز انوک کئی بر کسنه دن شکایت اولنسه و یاخود خصاصلریکزده جرم واقع اولسه و یوده لریکزدن اوج درت ائلو ایله محل حادثیه واروب شرعله احوال لری کوریلوب بعدالتیوت قانون و دفتره موجبه سزه عائد و راجع اولانی آلوب خلاف شرع و قانون بر اقیجه و بر حبه المیار و سز که قاضیلر سز فاحیه لریکزی نایملریکزه التزامه و یروب الی اخره

بر صورتی اسکندریه و دوقه کین بکلرینه و قاضیلره یازلمشدر - چاشنکبر مراد اغایه ویرلدی بر صورتی سلانیک و کوستریه بکلرینه و قاضیلره یازلمشدر - خیرالله (ع) ائندی به ویرلمشدر بر صورتی کوستندیل بکنه و لواء مزبورده اولان قاضیلره یازلمشدر - جعفر چاوش ویرلمشدر بر صورتی اسکندریه بکنه و لواء مزبورده واقع اولان قاضیلره [یازلمشدر] - ابراهیم ائندی به ویرلمشدر

بر صورتی دوقه کین سنجاغی بکنه و لواء مزبورده واقع اولان قاضیلره یازلمشدر
چاوش ویرلمشدر

یوم الخمیس

فی غرة رجب المرجب سنة ثمان عشر والف

خط همایون :

صورة

وجه مشروح اوزره امرلر ویریله
و مال دفتر دارلری مال ایتمه دخل ایلمه لره

سبز و اکر و یوده لریکزدن اشقیبا و اهل فسادک حقندن کلمه یوب مالن اوب رخصت و یردی بکزدن ایچون اشقیبا و اهل فساد دخی یوز بولوب فرقه فرقه اولوب انلر دخی بر طرفدن رعایا و برایا اوزرینه مستولی اولوب فوق الحد ظلم و تعدی ایلیوب بونک امثالی ظلم و تعدینک نهایتی اولدوغی سمع همایونمه وصول بولمشدر ائندی هر دیاره بکلر بکی و سنجاغی کی نصب اولنوب هر برینه مستقل خاصلر تعیین اولمشدن مراد ولایت اوزرینه چقوب جمع اموال ایلیوب مملکت و ولایتی ویران ایلمک ایچون دکلدر بلکه والی اولدقاری ولایتده امر معروف و سنی منکر ایدوب خلاف شرع شریف و مفایر قانون منیف بر فرده ظلم و تعدی ائدی میوب ظهور ایلیان اهل فساد | حسن تدارکله اله کتوروب محتاج عرض ایسه حدس و عرض ایلیوب دکلی ایسه شرعله کرکی کئی حقندن کلوب مملکت و ولایتی هر وجهله حفظ و حرامت ایدوب معمور و آبادان ایلمک ایچوندر قان جرمی و عشر دیت نامه فقرادن التان اوچر دردر یوز التون و غروش رات و قاتر و قول و اسباب دخی خلاف شرع و قانوندر زیر بر قریه ده قان واقع اولسه اکی دن خالی دکلدر قاتل یا سربست رعایای در و یا سربست اولیان قریه رعایای در اکر قاتل سربست رعایای اولوب اوزرینه شرعله قان ثابت اولغله قصاص اولمش ایسه قاتلدن و اهل قریه دن بر اقیجه و بر حبه جریمه التان اکر قاتل نصاص اولتمیوب غمق اولنوب مقتولک وارنلری دیت السلر اول زمانده دخی قاتلدن التان جریمه سربست رعایای اولغله صاحب سربستک اولور اکر قاتل سربست رعایای اولیوب اصحاب تیمار رعایای ایسه قانون اوزره التان جریمه تک نصبی صاحب تیمارک اولوب نصف آخری دفترده هر کیمه حاصل یازلمش ایسه انوک اولیق قانون قندندر بکلر بکیلر و بکلر و سایرره دفترلرده و قانون نامه همایونده عشر دیت نامه محصول تعیین و تقدیر اولتمشدر انوک کئی بر کره قان واقع اولان قریه لره هر کلان بکلر بکیلر و بکلر و یوده لری ایکیشر و اوچر یوز ائلو ایله عشر دیت دیو جمع اموال و طوارلرین یغما و تالان ایلمکله اول اصل قریه لره خراب ویران اولماغن مالک محروسدن عشر دیت نامه اقیجه الحقنی رفع اندوم من بعد التدوغه اصلا و قطعا رضای همایونم بوقدر امرمه مخالف اولناروک اشد سیاستله حقندن کلنمک فرمام اولمشدر و بکلر بکیلر و بکلر و یوده لر رعایا و برایا بو وجهله ظلم و تعدی ایلیوب خواص همایونم و وزرا حاصلرینه و اوقاف و املاک و سربست اولان قریه لره دخل ایلدو کلرینه و ولایت اوزرینه چقدقاریه قطعا امر همایونم بوقدر بیوردوم که (isim yerı ayık) وصول بولدقده سز که بکلر بکی و سنجاغی کلری سز بو بایده صادر اولان فرمان قضا جریایمه امتثال و عواقب اورری ملاحظه ایلیوب من بعد مالک محروسدن خلاف شرع و قانون عشر دیت نامه بر اقیجه و بر حبه المیار بالذات ولایت اوزرینه چقمیوب و یوده لری بکی دخی چقار میوب و صالنون صالیوب و صالدر میوب تعیین اولتان خاصلریکوز ایله قناعت ایلیوب و خاصلریکزی

وصول بولشد ایندی هر دباره بکلبیکی وسنجا قیکی نصب اولنوب هر برینه مستقل خاصه
تعیین اولمقدن مراد ولایت اوزرینه چقوب جمع اموال و املاک ایلدوب ولایتی ویران ایلمک ایچین
دکلدر بلکه والی اولدقلری ولایتده امر معروف ونهی منکر ایدوب خلاف شرع شریف و معیار
قانون سبب رفیده ظلم و تعدی اندر میوب ظهور ایلدیان اهل فسادی حسن ندادر کله آله کنورمک
محتاج عرض ایسه حبس و عرض ایلدوب دکال ایسه شرعله کرکی کبی حقتدن کلوب ممالکت
ورلایچی کرکی کی حفظ و حرامت ایدوب معمور و آبادان ایلدک ایچوندن قان جری
و عشر دیت نامته فقرادن التان اوچردردر بوز التون و غروش وات و اسباب دخی خلاف
شرع و قانوندر زیر ا قریده قان واقع اولسه آنگی دن خالی دکلدر قاتل یا سر بست رعایاسی در
ویا سر بست اولیان قریه رعایاسی در اکر قاتل سر بست رعایاسی اولوب اوزرینه شرعله قان
ثابت اولمقله قصاص اولمش ایسه قاتلان و اهل قریه دن بر اقیجه و بر حیه جرمه التجاز اکر
قاتل قصاص اولمایوب عفو اولنوب مقنولک وارثلری دیت آله لر اول زمانده دخی قاتلدن
التان جرمه سر بست رعایاسی اولمقله صاحب سر بستک اولور اکر قاتل سر بست رعایاسی اولمایوب
اصحاب تیار رعایاسی ایسه قانون اوزره التان جرمه تک تصفی صاحب تیارک اولوب نصف
اخری دفعده هر کیسه حاصل یازلمش ایسه انوک اولق قانون قدیمدر بکلبیکلیره و بکاره
وسار کسنده دقتلرده قانونامه همايونده عشر دیت نامته محصول تعیین و تقدیر
اولمامدر انوک کبی بر کره قان اولان قریه لره هر کلان بکلبیکلیر و بکلب و ویوده لر ایکیکشر
اوجریوز التوابله واروب قان عشری دیوجه اموال و طوارارین بغا و تالان ایلمکله اول
اصل قریه خراب و ویران اولمقن ممالک محروسدن عشر دیت نامته افجه المنفی رفع اندم
من بعد التدوغه اصلا و قطعا رضای همايونم یوقدر امرمه مخالف اولانلرک اشد سیاست ایله
مقدردن کفتمک فرمام اولمشدر و بکلبیکلیر و بکلب و ویوده لر رعایا و رایایه بو وجهله
ظلم و تعدی ایلدوب خواص همايونم ووزرا خاصه برینه و اوقاف و املاک و سر بست اولان قریه لره
دحل ایلدوب کلرینه و ولایت اوزرینه چقدلرینه امرم یوقدر انوک کبی رعایاسی ظلم و تعدیدن
فرار ایلدیان قریه لرده بیک سکز نارغندن بروچفتلک طوتانلر هر کیم اوورسه اولسون بنا
ایلدوب کلری اولری و اخوزاری کندولر قلع ایدوب خدمتکار و چفتلرین و قیون و صهر لرین
قالدروب اول قریه دن علاقهلرین بالکلیه قطع ایله لرکه اشوسنه ثمان عشره و الف عمرمتک
خرسندن اوج یله دکین برلرینه واران رعایانک چفتلکاری و سار مالگری هر کیمده ایسه
کندولرینه تسلیم اولمقن بابنده خط همايونله فرمان عالی نام صادر اولوب هر دباره بو بابنده
مؤکد احکام شریفه ارسال اولمشدر هر کیم بن بو قریه ده مال خرچ ایلدم و اولر و آخورار
بنا ایدوب مسکن طوندم و اول چفتلکی صاحب ارضدن طویایله الدم دیو اول قریه دن
علاقه سن قطع ایله لر ایسه رعایا و رایا برلرندن اختیار اریله فرار ایلمش دکلدردر ظلمه تک
ظلم و تعدیلرندن فرار ایلدولردر انلرک چفتلکاری و سار املاکی طوییه و لرلز و باللری کندو

بازلدى

اناطولى بىكلربكىسه و اناطولى ايالتنه تابع اولان سنجاقبىكلربنه و ذكر اولنان سنجاقلرده واقع اولان قاضيلره حكم كه حالبا ايالت مزبورده واقع اولان رعايا و اربابكه و دايع جناب كبريادر ايام همايون عدالت مقرورنده اهل و عيال و ارزاق و ماللريته آسوده حال و مرفه البال الوب يوماً قيوماً جمله قري و بلدان معمور و آبادان اولق لازم ايكن سزكه بىكلربكى و سنجاقبىكلربى سز مجرد جلب و اخذ ايچون مبالغه اتلو ايله بالذات قالقوب و لايت اوزرينه چقوب دور ايليوب بر قريه طراغنده بر كسنه صوقدن دو كۆب هلاك اولسه و يانخود اعاجدن دوشوب ويا صوبه غرق اولوب فوت اولسه ويا مجروحاً مقتول بولسه قان جىرمى عىرى زم حتمزدر ديو اول قريهيه و اروب نيجه كونلر اوتوروب اهالى قريه جيس ودر زنجير ايدوب محكم ضرب و لت ايلمكله قان عىرى ديو نيجه بوز التون و غروشارين و اموال، و ارزاقن الدوغكۆز دن ماعدا رعايا و اربانك مفت و مجاناً ات و قاتر و دوه و قول و اسباب و ماللرين و اربه و صمان و ادون و اوتلوق، و قيون و قوزى و تاوق و باغ و يال و ساير ما كولات قسمن چكوب الوب و يونك امثال نيجه صالغونلر صالوب جبراً و قهرأ مبالغه مال جمع ايدوب و خاصلريكۆزى دخى حددن زباده و بوده لريكۆزه التزامه و برمكله انلر دخى مبالغه اتلو ايله بر جانيدن لايت مزبوره اوزرينه چقوب دور ايليوب خواص همايون ووزرا خاصلرى و اوقاف و املاك و سرىست ديمبوب خلاف قانون جمله سبه كىروب ككلك رعايا و اربانك ات و قاتر و دوه و قول و اموال و ارزاقن و ما كولات قسمن مفت و مجاناً چكوب الوب و هر قريه ايده اوتوزر و قرق التون و غروشه كسوب جبراً و قهرأ جمع ايليوب و خاصلريكۆز دن حاصل اولان حقوق شرعيه و رسوم عريمه دخى شرع و قانون و دفتر موجبجه المغه قناعت ايلميوب استنوك قدر الوب اكر سز و اكر و بوده لريكۆز اشيا و اهل فسادك حقندن كلميوب مالن الوب رخصت و رديككۆز ايچون اشقيا و اهل فساد دخى يوز بولوب فرقه فرقه اولوب انلر دخى بر طرفدن رعايا و اربا اوزرينه مستولى اولوب فوق الحد ظلم و تعدى ايلمكله رعايا و اربا برلرنده قراره محاللى اوليوب بالضروره فرار و ترك ديار ايلدوكلرى اجلدن نيجه قريه لر خراب و ويران اولغين بعض بىكلربىكلر و بىكلر قضاة و مدرسين و متفرقه و چاوش و يلوك خلق و بىكيجرى و قيوچى و ساير قول طابيفه سندن و اعصاب تيار و ولايت خلقتدن صاحب قدرت اولنلر اول اصل رعاياسى فرار ايليش قريه لره ملك موروثلارى كهى متصرف اولوب فرار ايلدوكلرى برلرده اولر و اخورلرنا ايدوب چفتلر و قوللر و خدمتكارلر و قيون و صغبر كتوروب مستقل چفتلك ايدمكله انلرك خوفندن رعاياسى برلو برلرينه و ارمغه قادر اولمبوب اولقولره قريه نك تزل و عواوض خانه سى دخى بورولدوغندن غيرى اول چفتلك خدمه سنك ظلمندن و طوارلرينك تعدى سندن اطرافنده اولان قريه لر دخى معمور اولمغه سبب اولوب رعايا و اربايه بو مقوله ظلم و تعدى نك نهايى اولدوغى سمع همايونمه

قطع المبوب عناد و مخالفت ایدرسه کندولرین محکم حبس ایدوب عرض ایلمیه سز که امرهایوم
 کوندریلوب مجال وریلوب حفرندن کتله و سز که قاضیلر سز ناحیه لری کوزی نایبلری بخره
 التزیه وروب و رایانک مفت و مجنا قیون و قوزی و تاق و یاخ و بال و اریه و صمان و اودون
 و اوتنفلرین چکوب الدرعکزدن معدا هر قصبه و قریه به قریب کلدو کتخزده یکنی مقبرلری
 صیوب دفر ایدوب بعده عتله و اروب یونلر نه زمانده فوت اولمشلردو و بونلرک متر و کاتی
 نجه اولدی نه ایچون یزه حر ایلمدن و زدن اذن المین دفن ایلدیکیز دیو تعدی ایدوب
 و کفره دن برد اوللردن ر قاج غروش المینجه دفنه اذن ورمبوب اکثرینک ورنه سندن
 صعب و صغیره و غایب و غایبه لری اولیوب جمله سی حاضر و کبار اولوب قسمت طلب
 ایلمزلر ایکن جبراً متوفی ک علقانی یازوب اکیوز اقیبه ذکر اسپانی بیلک و بیلک بشیوز اقیبه
 ماهه طونوب قسمت هانسیله بکندو ککر اسپانی چکوب الوب و سزدن مقدم قاضی اوللر بر دفعه
 قسمت ایلدی متوفی ایچون قسمت عادلله اولماش و بعضی اسباب کز ایوب رسوم قسمته
 عندر ایلمش سز تکرار قسمت لازمدر دیو قسمت ایدوب اکثر متوفی مخلقاتی اکثر اوچر کره
 بو طرفه قسمت اولماغله مال ایتمک نصی رسم قسمته کفایت ایلمیوب و رسم قسمت بیکده
 اون بش اقیبه ایکن بر غروش و التون الوب سبیل و حاجت و نقل شرعی و مرسله دن
 و امرلرین و راتلرین سبیله قید اندرلردن بشر او ر غروش و تراعلو اولان زعامت و تجارتلر
 و قویت و زوایه لری و وظیفه لری بر جانه مقرر اولوب اله قطعی حکم هایوم و رلمشکن طرف
 آخردن بش اون غروش و التون رشوت المغله امر و راته عمل ایلمیوب مرسله کوز ایله
 استو ککره ضبط اندروب و ظاهرده اهل فساد و شکایتچی اولیوب عموم نفتیشی ممنوع ایکن
 مجرد جلب واحد ایچون و بوده لری ایله متفق اولوب بلا امر قصبه قصبه و قریه بقریه بی کناه
 مسلمانلری نفتیش ایدوب مالدار اوللره سز مال بولمش سز و جلالی سنده جوق التون واقچه
 و اسباب قوش دیواخذ اندروب و حین نفتیشده مسلمانلری ایو کسنه در دید کلرینی ایرو و بی نمازدر
 دیند کار بی ایرو و بو کسنه یاندن کله شد بر با از براملرین کورمک دید کلرینی ایرو فردا
 فردا محل ایلیوب و بی ریته کفیله وروب تکرار محل ایدوب هر برندن بر اکثر غروش
 سبیل و حاجت انجمنی و محضر و خدمتکار اقیبه سی الدفدن صکره کفیل نامه اقیبه سی دیو
 و بوده لری کلی اقیبه الدروب و مالدار کسنه ک اولانجه مالن الذن المی ایچون سبیله نهمت
 سابقه سی مفیددر دیو ظلمه طایفه سزک اله صورت سبیل وروب و فسادی ثابت اوللردن
 رشوت المغله فسادلرینه متعلق اولان موادی سبیلدن چقا روب صالح و دیندار کسنه در دیو اله
 حجت وروب و مفلس و مدبرین اولان ملتزلردن بر قاج غروش و التون المغله متمول و مالدار
 کسنه لری اردنن بی خیر ایکن ملتزمه کفیل یازوب اله حاجت وروب و استانه سعادتدن
 و سز درم طرفندن واران اوامر شریفه ده مهم و مشکوک هیچ بر نسنه اولیوب هر خصوصه بوجهله

یونلربنه انوک کئی چفتلک صاحباری محکم حیسن اولنوب اشد سیاست ایله حفارندن کلنملک ایجون احواللری درگاه معلامه عرض اولماق امر اولشدر بیوردم که | (isim yeri açık) وصول بولدقده سز که بکلریکیلر و سنجاقیکلری سر بویابده صادر اولان فرمان قضا جریانه امتثال و عواقب اموری ملاحظه ایلیوب من بعد ممالک محروسندن خلاف شرع و قانون عشر دیت نامنه بر اقیجه و بر حبه المیهمز و بالذات ولایت اوزرینه چضایوب ویوده لریکزی دخی چقاریکزی و صالحون صالحیوب و صالدرمیوب تمین اولنان خاصاریکزی ایله قناعت ایلیوب و خاصاریکزی دخی التزامه و رمیوب ادملریکزدن مستقیم و دیندار اولنلره بوجه امانت و ربوب اکر ویوده لریکوز و اکر ایالت مزبوره ده زعامت و تیار تصرف ایلیانلره و سایرلرینه شرعه و قانون و دقتره مخالف بر اقیجه و بر حبه الدیرمیوب و ظلم و تعدی ائدرمیوب و خواص همایون و وزیرا خاصاری و اوقاف و املاک و سر بست اولان قریه لره اصلا و قطعا دخل و تعرض ائدرمیهمز دائما شرع شریفله حل ایلمکی کندوکوزه مره ابه دولت و پیرابه عزت بلوب خلاف شرع و قانون وضع صدورندن بقایت اجتناب و احتراز ایلیهمز انوک کئی بر عجلده اهل فساد ظهور ایدرسه احسن وجهه اله کلمک ممکن اولیوب اوزرینه بالذات کندوکوز و ارمق اقتضا ایدرسه و یاخود بر مقدار ادم ایله بر تمین کسنه باش و بوغ ایلیوب ارسال ایلمک لازم کلور ایسه اول زمانده دخی اکا کوره تدبیر و نذارک ایلیوب کفایت مقداری ادم ایله واروب اهل نسادیه اله کتوروب محتاج عرض ایسه حدس و عرض ایلیوب دکال ایسه شرعه عمل و رمیوب حقتدن کلهمز اهل فساد اله کتورمک هانه سیله واروب کلنجه رعایا و رایانک مفت و مجاناً رنسنمن المایوب هر نه الورسکیز اختیاریله صتانلردن رخ جاری اوزره اقیجه کوز ایله الاز اهل مناصبه خاصاری محسولی بمقوله مصرف ایچوندز اهل فساد اله کتورمکدن غیری خصوصارده ولایت اوزرینه چقمندن زیاده حذر ایلیهمز انوک کئی بر کسندن شکایت اولنسه و یاخود خاصاریکوزده جرم واقع اولسه ویوده لریکوز اوج درت ائلر ایله محل حادثه به واروب شرعه احواللری کوریلوب بید الثبوت قانون و دقتر موجبنجه سزه عائد و راجع اولانی الوب خلاف شرع و قانون بر اقیجه و بر حبه المیهمز انوک کئی اهل مناصب و قضاة و مدرسین دن و منفرد و چاوش و بلوک خلقی و یکیچری و قهوجی و سایر قول طائفه سندن و ارباب تیار و ولایت خاقتندن صاحب قدرت اولانلردن هر کیم رعایایی فرار ایلیان قریه لره بیک سکر تاریخندن رو چفتلک طومش ایسه کزک اول قریه نیک رعایایی کلدون کزک کفاسون بو امر شریفم واردوغی کئی بر آن تأخیر و آرام ایلیوب بنا ایلدو کلری اولری و اخورلری کندولری قلع ایلیوب و خدمتکار و چفتلرین و قیون و صغیرلرین قالدروب اول قریه دن بالکلیه علاقلرین قطع ایلیه لره که فرمان همایوم موجبنجه رعایایی برارینه واروب معمور و آبادان اوله هر کیم بن بو قریه ده اولر و اخورلر بنا ایلدم و خدمتکار و چفت ایلیوب مسکن طوتدم دیو قریه چمتلکارین صاحب ارضدن طیویه الدوم دیو اول قریه دن علاقه سن

بعضی کسها را رعایانک اوزرینه خواه ناخواه کی بر بجاق و کی بر عرقیه و بو مقوله بعضی
 کسها را غیوب مقابله سنده ضمنی دیو بر قیون و بر قیون و باخورد ایکیشرا اوچر کله ترکه جمع
 ایدوب و بعضی ظلمه دخی قریه لره بونک ایله اوزم و میوه کتوروب اودن اوه کوندرب مقابله سنده
 بر کله اربه و بر بونک همان و اولتی و اودن جمع ایدوب و بعضی کسها دخی قیون و صغیر
 کتوروب قنارده^۱ بوغزلیوب کسها ات استنمز ایکن اودن اوه بر ایکیشر و قیه ات
 کوندروب مقابله سنده بر ایکیشر کله ترکه جمع ایدوب و بر میانلره محکم ضرب و لت
 ایلمکله اوزک کی قون و صغیر کتیرن ظلمه طایفه سینه کتوردوکک قیون و صغیری
 زوه قریمزده بوغزله ال کت دیو جمله قریه خلایق بشر اوزر کیهله ترکه و رروب بو طایفه
 دخی رعایایه بو وجهه ظلم ایدرارمش رعایا و رایادن بو طریقله جلب و اخذ اولندوغنه
 قلمه رضای همایوم بو قدر بووجه رعایا و رایایه ظلم ایدناری هر کیم ایسه محکم حمس
 ایدوب احوالی عرض ایلمه مزرکه کتوردیایوب مؤید کورکه قولنه و نیجه محکمرار دخی
 خارجدن صانعه کلن ماکولات و سایر مناعی اصحای استدوی بره کتوروب ولایت خلقتنه
 صانعه قومیب قارش و اووب جبراً و قهرآ ادلی سا ایله اللدن آلوب دیندوی بره کتوروب
 نرغیزن ایدوب ولایت خلقتنه اکمک کیله و اندازه ایله اوج درت هاسته صانعه اصحای
 کتوردوی ماکولات ملیوساتی استدوی بره صانعه و اهالی ولایت صاحب لرندن دکر هاسیله
 الله قانز اولیب اوج درت هاسته الوب بو باده دخی رعایا و بر ایایه ظلم اولورمش اول
 اصل محکمراره عک تیب و تا کید ایلمه مزرکه من بعد کلان ماکولات و ملیوساتی قارشولیب
 لیسر اولوجهه ظلم و زهدی ایلمه لر اگر ماکولات و ملیوساتدر اصحای استدوی بره کتوروب
 کندو صانوب اهالی ولایت آنچه لر یله مستوی الوب مضایقه چکیمه لر شریکله محکمرار متنوع
 اوزار ایسه مجال و رمیوب عک حمس ایدوب مقید و محسوس درگاه معلومه کوندره سز که مؤید
 کورکه قولنه و هر دیارده التون بوز بکرمی و تمام غروش سکان و ارسلانی غروش بتمش
 آنچه جاری اولتی فرمام اولوب زیاده الوب و بر نلره امان و بر لمیوب حقلرندن کلنمک
 امره اولمکن حالیا التون بوز اوتوز و تمام غروش و ارسلان غروش طقسان و طقسان بش
 آنچه به کچدوی استماع اولماغین بو باده مشول و معاتب اولمش سزدر ایلمتی التون و غروشی
 امره مخالف زیاده الوب و زیاده به خرج ابایانلر هر کیم اولورسه اولسون اکیسین دخی
 مجال و رمیوب محکم حمس ایدوب عرض ایلمه مزرکه امر همایوم کوندربلوب اشد سیاستنه
 حقلرندن کله و رعایا طایفه سی دخی چفتلکرلندن و باغ و باغچه و آسیاب و قیون و قورانلرندن
 شرح و قیون و قدر موجینه ضابطاریته عاید اولان رسوم و حقوق بالقام و الکمال ادا
 ایسرب بر آنچه و بر جسمن کم ایلمه لر و عشر و ترکه لرین دخی انبار و هفته طورر ترکه

^۱ قرایده : Metinde .

فرمان اولندوغی مصرح ایکن اوامر علیته (boyle!) عمل ایلمیوب امر شریفده تعیین وتصریح اولنندن زیاده رعایا و رایایه نیجه تکلیفلر ایدوب امر شریفده نوجهله فرمان اولمشدر دیالری امره امتثال ایلندی دیو سمل ایلدوب حقدن کلنمک لازمدن دیو ظلمه طایفه سینه اخذ ائدروب کلنی مالن اوب والدروب واستدو ککتر قریه نك خانم سبن مجرد جلب و اخذ ایچون دفتر جدیده مخالف زیاده یازوب جبراً اکا کوره خانه اقمه سن جمع ایدوب بونک امالی انواع ظلم و تعدی ایلدو ککتر معلوم همایوم اولمشدر اعدی قضاة و نواب رعایا و رایایه ظلم و تعدی ایلدو کاری ایچون عزل ایلدو و نی بئلد اولغله قونلمیوب شرعله کرتی کبی حقدن کلنمک لازم کلمشدر غافل اولدوب رعایا و رایایه خلاف شرع شریف ظلم و تعدی ایلدو کدن و ناحیه لریکزی التزامه و روبر و نایباریکوز ایله ایل اوزرینه چقوب قریه بقریه کز مکندن و سمل و حجت و نقل و مراسله دن و رسم قسندن و امر و رانلری حمله قید ائدر لردن زیاده اقمه المقدن و قریه نك دفتره مخالف خانم سن زیاده ایلدو کدن و ارسال اولنان اوامر شریفده مخالف زیاده نك صالحقدن واردندن رکسته نه کفیل باز مکندن و ظلمه ایله یکدل و یکجهت اولوب عموم تفتیشندن زیاده حذر ایلمه سز شوبلکه رعایا و رایایه ظلم و تعدی ایلمه سز و وجهله عذر یگوز مقبول و جوابکر مسموع اولوق احتیال یوقدر و بالکز کندو بویکزه و وجهله شرعله حقدوزدن کلنورکه ساراره و وجب عبرت اولور سز اکا کوره بصیرت و انبیاه اوزره اولوب دایما شرع شریفله عمل ایلمه سز و رکسته نك مال میری به علاقه سی یوغیکن فوت اولوب اموال و ارزاق اولادنه انتقال ایلمه شکن خزانه عامره م دفتر دارلری خلاف شرع و قانون مال ایتمه دخل ایلدو کاریه دخی رضای همایوم یوقدر فرمان جلیل القدرمه مخالف دخل و تعرضدن زیاده حذر ایلمه لر و رعایا و رایانک ظلم و تعدیدن اموال و ارزاق غارت اولوب مفلس اولغله بعض ریاخورلردن معامله ایله اقمه الدقلرنده برالتون و بر غروشی هر آیده دزد و بشر اقمه فائده و ریمک اوزره و روبر اکثری بیلک اقمه نی درتیوز و بشیوز آقمه به معامله ایلمه لر رعایا و رایان چوق کسه لر مدیون مستغرق اولغین مدیون اول اصل ریاخورلر سنده اقمه وارد دیو کندو عبد مملوکاری کبی مفت و مجاناً خدمتارینه استخدام ایلدوب سوزینه مخالفت ایدر سه حبس ائدروب زندانار بوجاعنده عمری اولدقجه یا توب اکثری هلاک اولوب ریاخورلرک خلاف شرع شریف بو وجهله ظلم و تعدیلرندن مدیون مستغرق اولان رعایا ترک دیار ایدر لرمش اعدی اونى ربچقدن زیاده معامله به رخصت و ریماشدر هر کیم اونى ربچقدن زیاده معامله ایدوب فقرايه ظلم و تعدی ایلر سه کلوب مدیون نظلم ایلدکده اونى ربچقدن زیاده مقدار اقمه سن المش ایسه بعدالتوت اصل ماله حساب ایدوب زیاده سن کبر و اصحابنه الیوروب من بعد ریاخوراره اونى ربچقدن زیاده معامله الیوریماسز هر کیم ممنوع اولماز ایسه مجال و ریمیوب حکم حبس ایدوب برار ادملره قوشوب مقید و محبوس درگاه معلومه کوندره سز که مؤبد کورکه قونله و ظلمه طایفه سندن

حاً یوسف جاوشه و برلشدر - بر صورتی ذوالقدریه بکلر بکیسه و مرعش منلاسه و قارص
و سدر سنجانکریه حرهت (؟) و صاری چام و برندی قاضیلرینه
حاً مصطفی جاوشه و برلدی - بر صورتی منشا و صغله و ابیدین سنجانغی بکلرینه و الویه
مزبورده واقع اولان قاضیلره

بر صورتی کانغری بکنه و لوئه مزبورده واقع اولان قاضیلره
بر صورتی قرمان بکلر بکیسه و نیکده سنجانغی بکنه و بور قاضینه و لوئه مزبورده
واقع اولان قاضیلره

اراهیم افندی به و برلشدر - بر صورتی سیواس بکلر بکیسه و ایالت مزبورده واقع اولان
بکلره و قاضیلره یازلشدر.

بر صورتی کنغری بکنه و طوسیه و (bir isim) و سایر لوئه مزبورده اولان قاضیلره
کمال بر صورتی قسطمونی سنجانغی بکنه و لوئه مزبورده واقع اولان قاضیلره

مصطفی به و برلشدر - بر صورتی قره حصار صاحب سنجانغی بکنه و لوئه مزبورده واقع
اولان قاضیلره یازلشدر

قدزی بر صورتی اناطولی بکلر بکیسه و لادقیه و چهارشنبه و اوپه قاضیلرینه فی اواخر
ذی الحجه سنه ۱۸

قدزی بر صورتی قسطمونی بکنه و کانغری بکنه و قاضیلرینه فی اوائل محرم سنه ۱۹
و حاً بر صورتی قسطمونی پاشاسنه و لوئه مزبورده اون قاضیلره یازلشدر فی اواخر
محرم سنه ۱۹

قدزی بر صورتی اناطولی بکلر بکیسه و کانغری سنجانغی و لوئه مزبورده واقع اولان
قاضیلرینه یازلشدر فی اواسط محرم سنه ۱۹

بر صورتی منشا سنجانغی بکنه و لوئه مزبورده واقع اولان قاضیلره فی اواخر محرم سنه ۱۹
بر صورتی مرعش بکلر بکیسه و مرعش منلاسه

(bir isim) بر صورتی اناطولی بکلر بکیسه و قسطمونی بکنه و لوئه مزبورده واقع اولان قاضیلره.

XI.

Adâlet hükmü, XVII. asır (?).

Piyana, Nationalbibliothek, Türkçe yazma, No. A. F. 370 a. s. 171.

Yeniçilerden kanuna aykırı âşâr alınmaması.

درگاه معلام بیکچر یاری حقارنده عدالت حکمی در که عشر طاب اولندقدده حکم که درگاه معلام
بیکچر یازلشدر دارندکان (isim yeri boş) و (isim yeri boş) نام بیکچر یازلشدر نعت قضاکده ساکن
اولندقدده قریه طبر اغنده زراعت و حرثت ایدوب حاصل اولان ترکه لر نندن که بچلمیوب ال ایله

صائغور اقرب بازاره اوليكلدوكي اوزره الوپ كيديوب اصلا قعال ايليهلر و قريه لريته كتاب كسنتك اهل و عيال و مال و منالريته متعارض اوليوب ايلريله قوتق ايستياقلره هر كيم اولور ايسه اولسون عرب خانه لردن و بوش اولردن بر مناسب بر تدارك ايدوب قونلورلر كتدولريته و قونلورلره بولنان ما كولات قسمندن واربه و صحتندن اچجه لريله ترخ جاري اوزره اختيارلريله صحتلاردن اليورره رعايادن هر كيم بو خصوصلره عتاد و مخالفت ايدر ايسه عيال و برميوب محكم حبس ايدوب احوالن عرض ايليه سر كه كتورد يلوب مؤبد كور كه قونله و الحاصل ايام عدالته رعايا و رايابه بر وجهه ظلم و تعدى اولندوغنه اصلا و قطعاً رضاي هايونم اوليوب هر ديار بعون الله الملك الامتار معمر و آبادان اولتق مراد همايوندرو بيايه بتم زياده اختتام هايونم وارد هر ولايته متمد عليه قوللم كوندر يلوب خفيه بوقلشم كر كدر شويليكه بكار بكياردن و بكاردن و قاضيلردن نائيلر و ويوده لردن و علوفه لو قول طائفه سي و اصحاب تياردن و بيكچيريدن و ولايت خلقتدن بر كسته ظلم و تعدى ايليهلر اجداد عظام نور الله تعالى مرقد هم روحاري چون غصه مظهر اولوب سزك منصبكر و انلرك درلكي الخاغله قونلويوب اشد سياست ايله حفاكردن كلتمك مقرر و محقق در بلمش اولوب بلمدك و انشدك ديمه سز و بو عدالت نامه هماونمي قصبات و ساير جمع ناس اولان محلرده نداء ائدروب هر كس مفهوم شريفني اذعان ايلدكدن صكره سز كه قاضي سز محل محفوظه قيد ايليوب حالاً و من بعد مضمون همايونيله عمل ايليه سز و رعايا و رايادن در كيم صورتن استرسه بر كلمه سز كتم ايليوب صورتن يازوب امضاليوب اللريته و بروب عدالت نامه همايون صورتدن بر اچجه و رحبه الميه سز.

في غرة رجب سنة ١٠٦٨

- حاً بونس امرة افنديه و رملشدر - بر صورتني بولي بكنه و لواء مز بورده اولان قاضيله
 حاً نضوح پاشا كتخداسي محمد اغايه و رملشدر - بر صورتني اتا طول بكلر بكنه و اتا طول ده اولان سنجاقكلريته و قاضيله يازلمشدر.
 حاً بكلر بكي كتخداسي مختار كتخداسيه و رملشدر - بر صورتني يانوم بكلر بكيسته و باتومه اولان سنجاقكلريته قاضيله
 حاً بر صورتني روم بكلر بكيته و اماسيه و چوروم و جانيك سنجاقني بكلر بيه و قاضيله يازلمشدر.
 حاً تكريمي عثمان افندي ادي شاهيه و رملشدر - بر صورتني ارض روم بكلر بكيسته و ارض رومده اولان بكاره و قاضيله يازلمشدر.
 حاً ... و رملشدر بر صورتني اتا طول بكار بكنه و ابدال مز بورده اولان سنجاقكلريته و قاضيله
 حاً صالح قهوجيه و رملشدر - بر صورتني بغداد بكلر بكيسته و بغداد قاضيه
 حاً صالح قهوجيه و رملشدر - بر صورتني حلب محافظه سيده اولان وزير سان پاشايه وره بكلر بكيسته و حلب قاضيه سز ذكر اولنان ابلتارده اولان قاضيله

زمانده حاضر بوقیتمار متوجه اولان حقوقلرین تیاره ضبط ایدن آدمیسه الذروب ویاخورد
فرسی لای ویا اهل قومه معرفتیله برده امانت وضع اندرهمز واول ولایتده باغلردن
دوم نهمسی نمانعه هر دونه دردر آنچه رسم یازلمش ایکن زیاده طلب ایدرلر ایش ایداعی
کوره سرق الواقع اول برلرده باغلردن دوم اقبه سی یازلمش ایسه قانون ودفتر اوزره دوم
تقبض الذروب زیاده طلب اندر میاسر ویکه چری قولارم اولند کلرنده سپاهیاری وویوده لری
کونک رستی طلب ایدرلر ایش واقع ایسه منع و دفع ایله همز و تصرفلرنده اولان نازلاری
دکلرند که فودقلرنده حاصل اولان کلمبه اوتندن عشر طلب ایدرلر ایش شویله که هر ییل
اوق بیچلور چار دکل ایسه نازلارنده بن کلمبه اوتندن عشر طلب ایدرلر ایش.

XII.

1058 evâil-i Zilhicce / 1648 Aralık, Anadolu Beylerbeyileri
ve kadılarına hüküm.

Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi, İstanbul; Hazine kit. 391, s. 316-332.

Reâyânın sipahilere ait bazı hizmetleri yapmaktan kaçınmaları üzerine hangi
hizmetleri yapmak mecburiyetinde bulduklarına dair hüküm.

آناهولی بکلریکاری وقایبارینه بعد الاقاب .

[توقیع رفیع] واصل اولیچق معلوم اولاکه حالاً ولایت مزبورده ساکن ارباب تیار و منسوحات
سپاهیاریک رعایالری کندلی اوزرلرینه سپاهیارین اولوالامر بیلوب عزت وحرمت آنمکه
هر برنیک نقصان اولوب و سوزلرینه عناد و مخالفت ایلوب حتی رسوم عرفیه واعشار شرعیلرین
ادا ایلدکدنصکره بزم اوزرهمزده غیر حقکوز بوقدر عشر ورسکوزی ادادن صکره سره
احتیاج اولار زه بوجهله دخل ایلمکه قادر دکلارسز دیوب و بعض برلرده دخی قوقلوغه
الممانعه خلق یانده انواع اختلاف و اختلاله باعث وادی اولدقاری پایه سریر اعلا به عرض
اولندقه بیوردومکه حکم شریف واجب الاتباعم وصول بولدقه برآن و بر ساعت تأخیر
و تراخی انیب هر ریگوز نخت حکومه تکزده اولان بازارلرده و سائر مجمع ناس اولان
واضعده حکم همایوم و فرمان جلیل القدرم تنوال اوزره صادر اولورسه اکا کوره
کراپا و مراراً نده و سپاهی رعایالرینه حکم تنبیه ایله همز که رعایا سپاهیاریک اللرنده کی
رست شرعی کوروب عزت وحرمت ایلوب سپاهیارین کندلی اوزرلرینه اولی الامر [بلوب]
هر بری اوچر کون سپادیلرین ضیافت ایلوب عزت وحرمت ایله لهر و طوارین دخی
اسلوب نهمق ایله لهر و سپاهیارینه وجهاً من الوجوه عناد و مخالفت الحمبوب سپاهیارین
انجارتس کنتی خدمتلرینه کتمیلر اکر سپاهی رعایا اوزرینه قوعم ایستدکم ره بکلا بر او

بولنه صاحب ارض عشر طلب ایدر ایش امدی شول ترکه که قدیمدن ال ایله بولنور محمود و مرحک و کتان و سیسام و بروجق دخی بولک امثال اولنلردن عشر النور بولنردن ماعدا بغدادی واربه و چودار و داری که اکیلوب حاصل اولوب ایچق نخمی حاصل اولا اول اصلدن عشر اتماز واردقلرنده کوره سز عشری زاع اولنان ترکه قدیمدن ال ایله بولنور منلاو اولوب فی الواقع وجه مشروح اوزره اکیلوب حاصل اولوب ایچق نخمی حاصل اوله انک کبی بچلمه بوب ال ایله بولنلردن قانونه مخالف نسه طلب ائدر میسز و حرمنده اولان باغ و باغچه و بوستان که کندو بملکی ایچون حاصل ایدلر انک کبی لردن دخی نسه طلب ایدلر ایش شوبلکه مستقل باغ و باغچه و بوستان اولوب وجه مشروح اوزره حرمنلرده کندو معیشتاری ایچون اولان باغ و باغچه و بوستانلردن عشر طلب ائدر میسز و بعض براری کندو بالته اربله ایچوب احیا ایدلر ایش شوبلکه قدیمی رعایا براری اولوب رعیت تصرفنده رسم رعیت آتوکلان برلردن اولقله حاصل بفلتمش برلردن اولوب حالی برلردن کندو بالته اربله ایچوب احیا ائدکلی برلردن نسه طلب ائدر میسز و بعض طولاب دکرمنلری و قرهجه دکرمنلری اولوب انک کبی دن دخی قدیمی اودق اولوب کندولر احداث ایش اولار انک کیلردن زیاده رسم طلب ائدر میسز و ساکن اولدقلری اولر انک سچاقلری ائنده کندو معیشتاری ایچون تریه ایلدکلری قوانلردن عشر طلب ایدر ایش ذکر اولنان قوانلر هر نه محله اولورسه اولسون سکر و طقوز عدد ایسه اولقوله قوانلردن عشر طلب ائدر میسز اما شوبلکه بالی بیع اولنور زیاده قوانلری وار ایسه مقتضای شرع شریف اوزره عشرلرین الدروب خلاف شرع و قانون گسته بایش ائدر میسز و کندولر یاننده ویا سفرده ایکن عشر هانه سیله اولری ایچنه گیرلر ایش بیکچری قوللر انک اولرینه کردکلرینه رضای شریفم بوقدر منع و دفع ایلمسز و سپاهیار عشرلرین الوب بازاره ایلمک تکلیف ایدلر ایش بیکچری قولارمه اول اصل تکلیف اوشماز واقع اولان عشرلرین عیبی ایله خرمنده تسلیم ایلدکلرندن صکره بازاره ایلمک تکلیف ائدر میسز اما اول برار قدیمدن رعیت ائرنده اولوب عشر ورسمی صاحب ارضه ادا اولنه کلمش برلرده اولوب صکره دن بیکچری الرینه دوشتش ایسه حاصل اولان عشرلرین اول کوبده اولان ائاره ایلدکلرندن صکره بازاره ایلمک تکلیف ائدر میسز و بازارلرده بعض ترکه ایلتوب فروخت ایلدکلرنده باجدارلر باج طلب ایدلر ایش ایلدکلی کوره سز فروخت ائدکلری ترکه تجارت طریقله اولوب کندو معیشتاری ایچون فروخت ایلدوکلری ترکه لردن باج بازار طلب ائدر میسز و سپاهیار بویندوق حق طلب ایدلر ایش بویندوق رسمی رعایان النور خلاف قانون بویندوق رسمی طلب ائدر میسز و واقع اولان عشرلرین سپاهیار خرمن اوزرنده آتوب اوزرلرنده قالمقله زمان مرور ایش در دیو زیاده نسه طلب ایدلر ایش واقع ایسه عشرلرین عیبی ایله خرمن اوزرنده الدروب شرع و قانونه مخالف ایش ائدر میسز شوبلکه سپاهیار خرمن

و اولنق و باغ و مال و نال بها و سلامق و خدمتکار و رسید آقچه سی دیو مبالغه ایله آقچیلارین اوب و کندی خدمتکارنده استخدام ایدوب و بونک امثالی ظلم و تعدیدن خالی اولدقلارین قدردکاری اچلدن بیورده که کوره سن عرض ایلدکاری کبی ایسه رعایایه بو وجهله ظم و تعدی اولدینه اصلا رضای هایوم یوقدر سپاهیلرینه محکم تنبیه و تأکید ایلمه سنکه من بعد بونک اوزرلرینه زیاده اتلر ایله وارمیوب انده دخی مناسب برده قونوب متعدد اولری اولمیلرک اهل و عیالری ایله ساکن اولدقلاری اولرینه قونمیوب و ماکولات قسندن هر نه اولورسه نرخ جاری اوزره ستانلردن آقچه ایله اوب من بعد مفت و مجاناً نسته لرین المیلر نعل بها^۱ و سلاهی و رسید و خدمتکار آقچه سی دیو نسته لرین دخی المیلر و الدرمیوب دفع ایلمه سن خلاف شرع و قانون کسینه ایش ایندرمیوه سن شویله [بله سن] و عرض ایلدیکی قریه^۲ مزبوره اوج حصه اولوب بونلر زراعت و حرث ایدوب طو اقلرندن حاصل اولان ترکه لری^۳ عشرين دخی خرمن زماننده و وقتنده عینله المیوب اوزرلرینه راغوب کیدوب بعده هرری باشقه باشقه کلوب ایکی حصه بنادر دیو حصه لرندن زیاده آلدقلرندن ماعدا ریسی دخی کتوب ایکی حصه طلب ایدوب مشترک و کیلر یوز دیو زیاده آقچیلارین اوب و زمان کله دن مقدم مارت محصولان اوب ظم و تعدی ایدرلر ایش اتی دخی کوره سن واقع ایسه اقلرنده حاصل اولان ترکه لری عشرين خرمنده عینی ایله الدریوب بعده کلوب نرخ جاریدن زیاده آقچه الدرمیوب و من بعد اوزرلرینه راقدرمیوب و زمانی کلسن مارت محصول مقدم الدرمیوب و تعدی ایلمه سن و ایندرمیوب منع و دفع ایلمه سن و شمدیه دکن خلاف شرع و قانون اولوجه له نسته لرین المیلر ایسه بعد الشوت حکم ایدوب کیر و الیورسه سن شویله که اسلمیوب کیر اولوجه له رغیده ایدرلر ایسه و قوعی اوزره یازوب بلدره سن که صکره دن حقلرنده امر شریف نه وجهله صادر اولورسه موجبله عمل اولنه .

XIV.

Adâlet hükmü, XVII. asır ikinci yarısı.

Viyana, Nationalbibliothek, Türkçe yazma, No. A. F., 370 b. 371 a.

Nâiblerin koylerde dolaşarak reâyâdan kanuna aykırı aldıkları şeylerin men'ine dâir.

قانون جدید: قاضی و نائب حقنله رسم قسمت و سایر اور ایچون عدالت حکمی در . حکم که تحت قضا کده واقع دارند کان (işim yerı boy) نام قریه اهالیسی کلوب ناحیه^۱ مزبوریه نائب اولنلر قدیغی حکمکده اوضورمیوب و دعوت اولنلدن چقوب قریه بقریه کزوب رعایانک اهل و عیالرله ساکن اولدقلری اولرینه قونوب مفت و مجاناً یم و ییه جک و سایر ماکولاتلرین آلوب را آقچه و رجه

^۱ Metinde: تمل و بهانه.

^۲ Metinde: تارالری.

و بر آخور یا هولک دیو رعایاسته تکلیف ایدرسه اویله ایاهیلهار و سپاهییک رعایاستدن هریری سپاهیلرینک، اجهسته وارهلهر و سپاهی کندی تیارنده ساکن اولدوقده رعایالردن بر استیوب اریه و بئدای اکیوریک دیو تکلیف ایدوب تخمی کندی یانندن رعایایه و بر رارسه اکیورهلر و سپاهی رعایالرینه خدمت بیوردوقده اتمکدلیری تقدیرجه تهریره مستحق اولورلر و دخی رعایا سپاهیلرینه وضع اعشار حیوب ایچون ابار یاپورهلر و ذمترلنده اولان عشری بازاره ایلدیوریک دیسه رعایا اول عشری کندی طوارارینه تخمیل ایدوب بازاره ایلدیورهلر و سپاهی در ابار اولان عشری خرمن زمانته دکین وعده ایله رعایایه توزیع ایدوب رخ جاریدن اوچر دردر اقیجه زیادهیه قائلندوغیچون تکلیف ایلمسه عناد ایلمبوب آلهله و اقرب بازاره عشری ایلمتدکلرندن اوتوری سپاهیلردن طوارارینه کرا طالب ایلمیهلهر و کندی طوارلری بوغیه آخر کسهدن طوار بولوب سپاهییک عشرین اقرب بازاره ایلدیورهلر و سپاهیلری رعایالرین کوزهدوب بیناز اولتلیری و برامز فعله مباشرت ایدنلریبی منع و دفع و تهریز ایلمهلر و سپاهی رعایالردن ریسی مجرم و متهم اولوب شرعاً جریمه التمی لازم کلدکده نصف جریمه سی سپاهیلری آله و سپاهیلر اون راون بش آتلا ایله تیارلی قریهلرینه واروب فقیر الحال اولان رعایایسی اوزرنده اوج کوندن زیاده طورمیهلهر و بکا فلان شی کتور دیو تکلیف مالایطاق ایلمک، جائز دکلدلر اتمیهلهر و بشته اوطه سی اولمیان رعایا سپاهی سی آخر بر اوطه سینه قوندروب خدمت لازم سینه ادا ایدهیم دیوچک سپاهیلر عناد ایدوب البته سنک اویته قورم دیمک جائز دکلدلر جبر ایلمیهلهر امرمه و قانونمه مخالفدر و سپاهی کندی تیارنده ساکن ایکن رعایالرینک کندی و آتی اوچر کون بسلمهکه ابرام اتمیهلهر آتیق بر کون بسله دیو تکلیف ایدرلرسه جائز در زیادهیه قطعاً رضای همایونم بو قدر اما سپاهییک خدمتی دوشدکجه هر قتمی رعایاسته تکلیف ایدرسه وارمق کرکدکرکه سپاهییک تیارلی داخلنده واقع اولان آراضی تصرف ایدنلر کرکد رعیتدن و کرکد خارج رعیتدن هرکم اولورسه اولسون منصرف اولدوغی آراضی سپاهی معرفتمیز آخره تقویض اتمک و آخره اجاره به و برمک و مقاطعه نقدیر ایلمک و هبه اتمک جائز دکلدلر بو مقوله وضع ایدرلرسه سپاهی فیخ ایدوب اول رلری سپاهی صاحبیلرینه طاپو ایله و ره اکر طالب اولزار ایسه اجنبی به و ره.

XIII.

Adâletnâme, XVII. asır (?).

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine. 398, v. 44b - 45a.

Timarlı sipahilerin reyâdan kanuna aykırı aldıkları şeylerin men'ine dair.

عدالتنامه در: حکم که (bir kelime boş) بونلرک قریهلری بر قاج مشترک سپاهی تیارلی اولوب هریری باشقه باشقه داغما زیاده ائلا ایله اوزرلرینه چیقوب متعدد اولاری اولمیانک ساکن اولدقلری اولرینه قنوب مفت و عیاناً یم و تمک و قیون و قوزی و تاق و اریه و صمان

و جهله امر شریفم صادر اولور ایسه موجیبه عمل ایلیه سن خلاف شرع و قانون
(bir kelime boz) مکرر امر شریفم وارد ملو ایلمیه سن .

XV.

Evâil-i Muharrem 928 / 1 - 10 Aralık 1521, Karasu - Yenicesi kadısına huküm.

Saray bosna, Orientalni Institut, Yazma No. 1054, v. 47.

Kadının rüsumu.

حکم شریف عالیشان :

قدرة القضاة والحكام بين الشرايع والكلام مولانا يكيجه قره صو قاضي سي زيد فضلہ توقيع
رفع مهابون واصل اولي حاق معلوم اولو اكم نفس قره صو يكيجه سنده حمزه نام عامل باب سعادت
مآمه كلوب عرض حال ايدوب ديديكيم نواب طائفه سي قسمت ايدوب بر كمنه نك متر و كاتن يازدفدن
صكره رسم قسمت قانون اوزره الدقارندن غيري كتابت آقجه سي ديو دخي آقجه طلب ايدرار
وسجل و حجت و عتق نامه و مراسله واقع اولدقده سجله يدى آقجه و حجتہ اونوز آقجه
و عتق نامه ايجون اللبشر آقجه الدقارندن صكره دخي زياده كتابت و نواب آقجه سي ديو
آقجه طلب ايدوب خلق رنجيده ايدرلر ديو بلدردي ايله اولسه سرير سلطنتده بابام و ددم
باب اراما وضع ايلدوكي قانون كورلدكده اسلامبول و بورسہ و ادرنه و امامسيه و حمله شهرلرده
و غيري برارده رسم قسمت واقع اولوب طلب ايلدكاري برارده تمام مخلقاتلرين يازوب بيع
اولدقندن صكره بيكده بكرمي آقجه النه اون درت آقجه سي قاضي لرك اوله و درت آقجه
نايلرك اوله و ايكيشر آقجه سي كاتب لرك اوله و ساجلدن يديشر آقجه النه و درت آقجه سي
قاضي لرك و ايكيشر آقجه سي نايلرك و بر آقجه سي كاتب لرك اوله و حجت ايجون بكرمي آقجه
آقجه النه بكرميشر آقجه قاضي لرك و درت آقجه سي نايلرك و ايكيشر كاتب لرك اوله و عتق
نامه ايجون دخي اونوز آقجه آل، بكرمي آقجه سي قاضي لرك و ايكيشر آقجه سي نايلرك
و درت آقجه سي كاتب لرك اوله و مراسله و تذكرة كبي هر نه اولورسه يديشر آقجه آلنه درت
آقجه سي قاضي لرك و ايكيشر آقجه نايلرك و بر آقجه كاتب لرك اوله ديو مقيد بولندي
معدى بيردومكه سنكه قاضي سن نايلرك و كاتب لرك ذكر اولنان قانون مقرر دن زياده تجاوز
اقبوب زياده نسه طلب اندر مي سن و سنداخي بو قانون مقرر دن زياده تجاوز اتميه سن شويله
ييلسن بر درلو [داحي] اتميه سن علامت شريفه اعتماد قبله سن في اوائل محرم الحرام
سه ٩٢٨ [تعام] لسطنة.

ورمیوب یونک امثالی ظلم و تعدی اتمکدن خالی دکلار ایتمش واردقده کوره سز عرض اولدوغی اوزره ایسه فقرایه بر وجهله تعدی اولدوغنه رضای همابونم یوقدر نایباریکه محکم تنبیه و تآکید ایله سنکه نایب اولنلر قدیمی نه محلده اوطورروب [اجرای] احکام شرعیه ایله کلمشله ایسه اول محلده اوطورروب و دعوت اولنلرین چقوب قریه بقریه کزیمه لر لازم کلوب واردقلرنده دخی اهل و عیاللیله ساکن اولدقلری اولرینه قوتیوب بر مناسب محلده قوتوب مفت و مجاناً نسته لرین المیوب هرته لازم اولورسه اختیارلیله صتانلردن رخ جاری اوزره آقچه لرله الوب من بعد ظلم و تعدی اتمدیسه سز و عرض ایلدیارکه نایب اولنلر رسم عقد نکاح و حجت و عتاق نامه دن و تملاته ثبت اولان قضایان زیاده آقچه الوب تعدی ایدرلر ایتمش اتمدی عقد نکاح اگر باکره ایسه یکریمی آقچه و حجت شرعیه و نقل شهادة و سایر عرضلر ایچون اون آتی آقچه و عتاق نامه دن التمش آقچه و مراسله ایچون آتی آقچه و تملاته ثبت اولان قضایان رسم عمل سکر آقچه نور وجه مشروح اوزره عمل ایلدوب خلاف قانون بر آقچه و بر حبه زیاده الدر میه سز و عرض ایلدیلرکه بونلردن ری وفات ایتمکده و رته لر صغیره و صغیره و غایب و غایبه اولمیوب جمله سی حاضر و کبار اولوب قسمت طلب ایتملر ایکن جبراً قسمت ایلدوب و رسم قسمت زیاده اولمیچون متوفانک علقان زیاده به طوتوب و حوه خیرات ایچون وصیت ایلدکلری آقچه نیک نیک و حمی بزمدر دیو آقچه لرین الوب تعدی ایدرلر ایتمش انیداخی کوره سز بو بایده تمام مقید اولوب نایباریکزه محکم تنبیه ایلیه سز که انک کی وفات ایدنلرک و رته لر صغیره و صغیره و غایب و غایبه اولمیوب جمله حاضر و کبار اولوب قسمت طلب ایتملر ایکن جبراً قسمت ایلدوب و حوه خیرات ایچون وصیت ایلدکلری آقچه نیک نیک و حمی بزمدر دیو آقچه لرین الدر میه سز و رسم قسمت زیاده اولمیچون متوفانک علقان زیاده به دو تیبوب قسمت لازم اولدقده عدالت ایله قسمت ایلدوب و رسم قسمت بیکده اون ش آقچه الدر بوب زیاده بر آقچه و بر حبه الدر میه سز شرع و قانونه و امر همایونه مخالف ایتمش ایتمدیسه سز.

نوع دیگر: اتمدی رسم عقد نکاح اگر باکره ایسه یکریمی آقچه قاضی به و بش آقچه سنده' محکم ایچون انه که جملاً یکریمی نش آقچه اولور و حجت شرعیه و نقل شهادة و عرضلر ایچون و رسم کتابت قاضی ایچون یکریمی آقچه و خنده' محکم ایچون بش آقچه که بودخی یکریمی بش آقچه اولور و عتاق نامه دن التمش آتی آقچه آلنوب الی آقچه سی قاضی ایچون اون آقچه سی نایب ایچون و آتی آقچه سی کاتب ایله امینکدر و تملاته ثبت اولان قضایان سکر آقچه و مراسله دن آتی آقچه نور بوندن زیاده التدوغنه قطعاً رضای شریفیم یوقدر (isim yeri boş) واردقده کوره سن قاضی' مشارالیه محکم تنبیه ایلیه سنکه بو بایده صادر اولان امر شریفیم موجبجه عمل ایلیوب خلاف قانون و مغایر امر همایون بر آقچه و بر حبه زیاده ایله لر و الدر میه سن شویلیکه بعد التنبیه ایتملر ایسه ایتمکدری موادی و قوعی اوزره عرض ایلیه سنکه حقارنده صکره دن

و مرحمتدن جناب مقفرت پناه مرحوم حسن پاشا¹ نورالله مرقدہ دورندہ جاری اولاکلان جملہ عادات معلومین مقرر طوتوب قزلباش زمانندہ حادث اولان بدعتلری ومظالمی کلیا رفع ایلیوب من بعد اول ولایتک اہالی سنہ ورعایا وریاسندن کسنیہ خلاف شرع مظہر ومغایر قانون مقرر ظلم وتعدی اولتیوب نسق مأمور اوزرہ عمل اولنمسن امر ایلیوب بو حکم جہانمطاع واجب الاناعی ارسال ایلیوب بیوردم کہ ان شاء الله الاعز واروب وصول بولدقده کلیا اول ولایتدہ مقدار شہرلر ومجمع ناس اولور یرار وقصہلر وار ایسہ جملہ سنندہ واقع اولان معرلرہ علانیة² بو حکم شریف جہانمطاعی بالتام اوقتدورب کمال عدالتدن صکرہ حادث اولان بدعتلری منع و رفع ایلیوب مقرر ومستمر اولتی ببوریلان قانون وقواعدی بلدورہ سنکہ رعایا دخی کندلارہ نقدر اولنان خصوصلری ییلوب واقع اولان محصوللرنی اکا کورہ اداہ ایلیوب کسنہ انلرہ ظلم وتعدی آنک احتیالی اولیہ وستداحخی دایما رضای عدالت افزای موصوف بہ ایلمینوب ہر زمانندہ رعایا وریایانک احوالنہ ناظر اولوب شمدنصکرہ مقرر اولان قانون قدیمدن زاید رفردک بر آقچہ سی التدوغنہ رضا کوسترمیوب ظالملرہ اختات مظلوملرہ اعانت خصوصلرنندہ انواع مساعی³ حیلک ظہورہ کتوروب دقیقہ فوت ایلمہ من مثلا ولایت مزبورہدہ چہار ماہہ ورسم الاستیفا دیو ہر ایکی بیک آقچہ لوق حاصلدن ایکویز اون مکز وبوز قرق بطان اریا النورایمش ومجموع محصولاتدن صدیہ دیو دخی بوز تغار ترکہ دن اوج تغار النورمش بو خصوصلر رعایاہہ محضر ظلم وظلال اولمین بونلری دخی رفع ایلم من بعد اصلا و قطعاً چہار ماہہ ورسم الاستیفا و صدیہ دیو امرمہ مخالف بر حسبہ الدریمیسن بو خصوصلری مرفوع ومدفوع بلوب بعد الیوم بو اسملری اول ولایتدن طرح ایلمہ سن وجامو سجاددن مشارکہ حسن بک ایامندہ ہر جامو سجاددن بیکری ایکی آقچہ التوب غیرت سنہ التازمش صکرہ قزلباش ایامندہ پدشکش دیو بیکری بیک آقچہ ایلہ ایکی بیک بطن باغ التوب وکیرو ہر جاموسدن بیکری ایکی آقچہ التقدن صکرہ بش آقچہ دخی میرانہ دیو التوب وکیرو بو آقچہ نلک عشری دخی آنورایمش بونلری دخی رفع ایلم من بعد حسن پادشاہ زمانندہ اولدوغی کبی ہر جاموسدن همان بیکری ایکی آقچہ الدروب اندن زیادہ پدشکش ادینہ ومیرانہ ادینہ التان بدعتلری وعشری الدریمیوب رفع ایلمہ سن ومہزود⁴ وطریق خراسان⁵ وخالص⁶ نامچہ لرنندہ سکا زلق وازیمش نصی خاص اولوب نصی سکر بعلتان کسنہ بہ بررلریش جملہ اول خصوصی عادت قدیمہ اوزرہ اول خدمت ایدن کسنہ بہ تیمار طریق ایلہ تعین ایلوب توجیہ ایلمہ سن ختمی کوروب کوزدوب اولیکلادوکی اوزرہ متصرف اولا ولایت مزبورہدہ اولان ہرکوبدہ کرارخ اولوب قدیم الایامدن کارخ اولنلر بر تغار بر زراعت ایلوب محصرلک کندلار

¹ Şüphesiz Hasan Paşâh, yani Akkoyunlu Uzun Hasan.

² Doğrusu, Buhriç, Bağdad'ın 70 Km. kuzey doğusunda.

³ Belki bugünkü Bağdad doğusunda Horassuçaşkiya.

⁴ Buhriç yakınında.

⁵ Kârih = su yolu yapan, su dağıtan.

XVI.

Hüküm, XVI. asır.

Saraybosna, Orientalni Institut, Yazma No. 1054, v. 47a.

Üsküp'te Cerime hususunda voyvodanın bir suüstimali

حکم شریف همايون :

قدوة القضاة والحكام مبین الشرايع والاحكام مبرز الحلال عن الحرام مولانا اسكوب قاضی زید فضلہ توفیق رفیع همايون واصل اولیحق معلوم اولاکه قره طوه قضا سنده فلان وفلان نام ذمیلر باب سعادت مآئمہ کلوب شویله عرض ایلدیلرکه قریه مزه بولک ایله بر بار کیر کلوب بر قاج کون قریه مزه کزوب بولایکی استی چیغه دیو نولیف ایلدو کز ایچون بعده صاحبی ووبوده آدمیسیله کلوب زی دوتوب حدیس ایدوب جمله قریه مزه بقدر آدمز واریسه جمله مزدن اوچر یوز آقجه جریه مزی آلوب زه خیف و ظلم ایلدیار امدی بیوردومکه کوره سن عرض ایلدکلری کبی او اوب بونارک قریه سنده ر قاج کون اولماغیله نجب الشرع والقانون هر نه لازم کلورسه رینه قویامن والا ذکر اولتان مقدار هر کیم جریه مزه لیرین الدیسه حکم ایدوب الیور ه سن نمرد ایدنی یازوب عرض ایده سن شویله بیله سن

XVII.

4 Ramazan 943 / 14 Şubat 1537, Adâletnâme.

Bayezid Umumi Kütüphanesi, İstanbul; Veliyyüddin ef. kit. No. 1970.

Bağdad'da tahrirden sonra kaldırılan bid'atlar.

بغداد بکلر بکیسنه وقاضیته حکم که بوندن اقدم ولایت حمیه دارالسلام بغدادک تفصیل احوالی مجدداً یازیلوب دفتر اولنحق امر اولننش ایدی حالاً افتخار الامجد والا کارم قاضی زاده شیخ محمد زید محمده عقبه علیه علمناه وسده سنیه سعادت دستکامه کاوب امر جلیل القدرم موجبنجه ولایت مزبوره مشروحاً یازوب دفتر ایدوب سنن ماضیه ده سلاطین عدالت آیین دورلرنده رعایا و رعایایه مقرر اولان قواعد وقوانین تقریر و صکره قزلباش او باش زمانلرنده انلرک دست جور و بیادارلیه حادث اولان مظالم و بدعتلری تحریر ایلوب عز حضور موقور الحور و مستوجب السروریه عرض ایلدکده اول ولایت حق سبحانه و تعالی نیک علوة عنایتی وسید کایانات علیه افضل الصلوات و اکملها معجزات هدایت آیاتلری و چهار یار کبارک رضوان الله علیهم اجمعین ارواح مقدسلری مقارن اولدوغی جهندن بم کتدو شمشیر نظر تأثیرم ایله فتح اولننش ولایت اولغین انده واقع اولان رعایایه مزید رحمت و عاطفت و نکال شفقت

Bibliyografya

- A. Lûtfî, *Mirât-i Adâlet*, İstanbul, 1304.
- Ahmed Vasîf [*Târih-i Vasîf*], *Mahasin ül-asar ve hakayık ül-ahbar*. İstanbul 1219 H.
- [Altınay], Refik, A. *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930.
- Âşık Paşazâde, yay. N. Atsız, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, İstanbul 1949.
- Akdağ, M. "Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçkunluk (1603-1606)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, 2-3 (1964), s. 36-49.
- Akdağ, M. *Celâlî İsyânları, 1550-1603*, Ankara 1963.
- Al-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Türkçe'ye çev. Dr. A. Şafak, İstanbul, tarihsiz, 77-78.
- Al-Câhiz At-tûc fî ahlâki'l-mulûk*, Beyrut 1955.
- Anhegger R. ve H. İnalçık, *Kanünnâme-i Sultânî ber müceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara: **TTK** 1956.
- Arat, R.R. *Kutadgu Bilig, I, Metin*, Giriş, Ankara 1947.
- Arsal, S.M. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 90, 98.
- Başvekâlet Arşivi, 923 tarihli Biga defteri.
- Barkan, Ö.L. "Edirne Askerî Kassamına âit Tereke Defterleri", *Belgeler (TTK)*, III (1968), 1-479.
- Barkan, Ö.L. ve E.H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970.
- Barkan, Ö.L. *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, I. Kanunlar*, İstanbul, 1943.
- Barthold, W. *Orta Asya Türk Tarihi hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 121-123.
- Beldiceanu, N. et I. Beldiceanu-Steinherr, *Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques.*" *Südost-Forschungen*, Bd. XXIV, 1965.
- Beldiceanu, N. "La Région de Morava - Timok dans les documents de Mehmed II et de Selim I", *Revue des Etudes Roumaines*, III-IV (1957).
- Bojanić-Lukać, D. *Jedan Rani Kanun za vlaho Smederevskog Sandzaka*. *Vesnika Vojnog Muzeja*, 11-12 (1966), s. 146-160.
- Bojanić-Lukać, D. *Ko je učestvao u zamanichnoj vojsci*, *Vesnik Vojnog Muzeja*, 6-7 (1962).
- Çağatay Uluçay *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944.
- Çağdaş, Kemal, *Pançatantra Masalları*. Ankara 1962.

- İnalçık, H. "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Taxation", Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik-Turkologie-Diplomatie, yayınlayanlar C. Fragner ve K. Swarz, Berlin 1992.
- İnalçık, H. ve R. Murphey *The History of Mehmed the Conqueror*, Minneapolis and Chicago, Bibliotheca Islamica, 1978.
- İnalçık, H. "Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, No. 44.
- İnalçık, H. *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson 1973,
- İnalçık, Halil *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954.
- İnalçık, Halil "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, XXXV-3 (1960).
- İnalçık, Halil "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu". *Belleten*, XXIII (1959).
- İnalçık, Halil *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.
- Jireček, C. *Geschichte der Bulgaren*, Prag. 1876.
- Kafesoğlu, İ. "Selçuklular", *IA*, 105.
- Kanun i Kanûnnâme*, Mon. Turc. His. Slav. Merid. Illustranta, I, Serija 1, Zakonski Spomenici Sv. 1, Sarajevo 1957.
- Khan, A. Saleem (ed.) *Fatâvâ-yi Jahândârî*, Lahore: Research Society of Pakistan, University of Punjab, 1972.
- Köprülü, Fuad, "İslâm âmme hukukundan ayrı bir Türk âmme hukuku yok mudur?", II. *Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, s. 383-418.
- Köprülü, Fuad, "Fikh," *İslâm Ansiklopedisi*.
- Laiou-Thomadakis, A. *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977.
- Lemerle, P. "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", *Revue Historique*, vol. 219 (1957).
- Levy, R. ed. *The Nasîhatnâma known as Qâbûs-nâma of Kai Kâ'ûs b. Iskandar*, London 1951.
- Süleyman Kanûnnâmesi*, M. Ârif neşri, TOEM.
- Matkovski, A. *Turski Ijvori za aidutsvoto i aramijstvoto vo Makedonia*, I-II, Usküp 1961.
- Minovî, Moctebâ *Tarcuma-i Kalîla wa Dimna*, Tahrân 1343.
- Osmanlı-Safavî Siyasî Münasebetleri, (1590-1612)*. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Habilitasyon Tezi (1965).
- Ostrogorskij, G. *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, çevirenler. H. Gregoire et P. Lemerle, Brüksel 1954.
- Özkaya, Y. "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyânlık İddiaları". *DTCF Dergisi*, c. 24 (1969).
- Prasad, B. *Theory of government in Ancient India (Post-Vedic)*, Allahabad 1927.

- Cezar, M. *Leventler*, İstanbul 1965.
- Christensen, A. *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhag 1936, 58-61.
- Darke, H. (yay.) *Siyar al-Mulûk (Siyâset-nâme)*, Tahran 1962.
- Das osmanische Registerbuch der Beschwerden Şikâiyât Defteri vom Jahre 1675*, c. I. Viyena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984.
- Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, c. VIII, yay. Kılıslı Rifat, İstanbul: Türk Tarih Encümeni 1928.
- Ferîdûn, *Münşeâtü's-Salâtin*, I, 1st. 1274 H..
- Fleischer, C.H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press 1986.
- Findıklılı Mehmet, *Silâhdâr Tarihi*, I, yayınlayan: A. Refik, İstanbul 1928.
- Güçer, L. XV.-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, 1st. 1964.
- Habib, M. ve. Afsar, *Political Theory of Dehli Sutanate*, Allahabad: Kitab Bahal, tarihsiz.
- Hashmi, Y.A. ed. *Shar'ia, Umma, Khilâfa*, Karachi, 1987.
- Heyd, U. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973.
- Hill, G. *A History of Cyprus*, III, Cambridge 1948.
- Hinz, W. "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen Vorderen Orient", *Belleten*, XIII, 745-93.
- Horst, H. *Die Staatsverwaltung der Grosselğuzen und Horezmshahs (1038-1231)*, Wiesbaden, 1964.
- İnalçık, «Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzarlar», *Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII,
- İnalçık, H. "Kânûn", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. IV.
- İnalçık, H. "Kânünnâme" *E.I.*, 2.ed. 562-563.
- İnalçık, H. "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II (TTK, 1967).
- İnalçık, H. "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşîd Rahmeti Arat için*, Ankara 1967.
- İnalçık, H. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980)
- İnalçık, H. "Orf" *İslâm Ansiklopedisi.*, 1964.
- İnalçık, H. "Osmanlı Hukukuna Giriş", *SBF Dergisi*, C. XIII-2, s. 102-107.
- İnalçık, H. "Reisülküttâb", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, 671-683.
- İnalçık, H. "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, I, (1969).
- İnalçık, H. "The Rûznâme Registers of the Kadıasker of Rumeli as preserved in the İstanbul Müftülük Archives", *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998.

- Pritsak, O. "Karahanlılar" *İslâm Ansiklopedisi*, VI.
Resâ'îlu'ul-Bulagâ: yayın. M. Kurd Ali, 3. baskı. Kahire 1964.
 Röhrborn, K. *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin 1973.
 Roth, G. and C. Wittich, yay., *Max Weber, Economy and Society*, Berkeley: University of California Press, 1978.
 Sahillioğlu, H. "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici", *Belgeler*, I (TTK, 1964).
 Schacht, J. *Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford 1953.
 Shaw, S. *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962.
 Taberî, *Târîh al-umam va'l-mülûk*, terc. A. Temir ve Z. Kadiri, Ankara 1965.
 Tekin, Talat A *Grammar of Orkhon Turkic*, Mouton: The Hague 1968.
Telhîsü'l-Beyân, Paris Bib. Nat. fonds turc No. 40.
 Tyan, E. *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2. baskı, Leiden 1960.
 Üçok, Coşkun "Osmanlı Kanûnnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *Ankara Hukuk Fakültesi Mecmuası*, IV.
 Uluçay, Ç. *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944.
 Uluçay, Ç. "Yavuz Selim Nasıl Padişah Oldu?", *Tarih Dergisi*, VI-19.
 Wahba, W.H. *The Ordinances of Government*, Dohar, Qatar 1996.
 Yûsuf Khâss Hâjib, *Wisdom of Royal Glory, (Kutadgu Bilig). A Turco-Islamic Mirror for Princes*, İngilizce çeviri Robert Dankoff, Chicago: The University of Chicago Press 1983.

Dizin

- Agnâm resmi 53, 112, 115
 a'sâr 83, 96, 98, 103, 104, 105, 106, 117
 a'yân 54, 58
 Abbasiler 104
 âdâb 13
 Adala kazası 108
 adâlet 22, 78, 123;
 — dairesi 15, 75;
 — fermanları 88;
 — hükmü 120, 121, 123;
 — kavramı 22, 75
 Adâlet Köşkü 77
 Adalet Kulesi 46
 Adâletnâme 75, 77, 78, 84, 88, 91, 94, 95, 98-109, 112-128;
 Adana 58
 âdet 27, 79, 80, 97
 âdet-i deştibânî 114
 âdet-i harman 79
 âdet-i kadîme 97
 Adl 16, 17, 19
 Âşık Paşazâde 23, 81
 Afrâsiyâb 13
 Agriboz kanûnnâmesi 88, 89
 Ahi Musa 31
 Ahkâm Defterleri 50
 Ahmed 35, 50
 Ahmed Paşa, Hâin 89
 Ahmed Bagdâdi 51
 Ahmed, Dergâh-i 'Âlî gedüklüsü 56
 Ahmed, sipahi 61
 Ahmed, yeniçeri serdârı 61
 Ahmedî, Türk şâiri 28, 30
 âidât 78
 Akçakale 128
 Akkoyunlular 30
 aki 19
 Alberts, Otto 12
 Al-Mâverdi 41, 42
 Alâiyye 128
 alay beyleri 114
 Ali 51, 124
 Ali, cündi 61
 Ali, kadı 61
 Ali Paşa, Çandarlı 106
 Âlî 53, 124, 125
 Altun-Ordu Hanları 30
 Amasya 124
 âmil 87, 90, 103
 Anadolu 30, 86, 100, 101, 104, 123-126;
 — adâletnâmesi 126;
 — beylerbeyi 33, 97, 118, 125, 127, 128
 Anadolu Selçuklu Sultanı 30, 76
 Anadolu'daki sancak-beyleri 125
 Andarznâme 13
 Ane ve Hit 105, 128
 Anhegger, R. 32, 45
 Ankara 21, 32, 85, 128
 Anûşîrevân 14, 18, 20
 Arap kaynakları 31
 Arapça 12-14, 16
 Araplar 90
 Arat, R.R. 11, 12, 19, 23
 Ardaşir b. Bâbek 16
 Ardahan 128
 Ardanc 128
 Arnavutlar 52
 Arnavutluk 79

- Caba bennak** 82
câiz 79, 80
Câmi'ul-Fusûleyn 31
Cebele 128
Celâl-zâde, Koca Nişancı, bkz. Mustafa
Celâli grubu 101
 — kargaşalıkları 118
Cengiz Han 29, 43;
 — oğulları 29, 30;
 — Yasası 21
cerâim 112;
 — kanunu 117
çeri-sürücüleri 114
cerîme 83, 98, 100, 101, 102, 108, 112,
 113, 114, 115, 116, 117;
 — geliri 113;
 — kanunları 11, 117
Ceza hukuku 80;
 — kanunu 121
Cezâir-i Bahr-i Sefid eyaleti 128
Cihân-nümâ 46
Cisri mustafa kazâsı 51
cizye 93, 96;
 — defteri 54, 80
cizyedâr Mustafa 61
consensus 40
Cuma namazı 49
cündî (sipahi) 61
cürüm ve cinayet 93, 112, 114, 115
- Çankırı, bkz. Kangırı**
Çavuşlar 114
Çelebi Sultan 83
Çemişkezek 128
çift 79;
 — resmî 82, 85, 92;
 — -resmî sistemi 83, 96
çiftlik tapusu 112
Çigil 23
Çinggis Han 29
Çirmen Sancak-beyi 52
- Dahhâk** 13
Dâru'l-'adl 17, 46, 75, 76
Dârussaâde ağası 53, 61
darı oşru 80
defter-i cedîd 120
Defter 80;
 — kethüdâsı 114
defter-emîni 124
defter-i hâkânî 124
Defter-i mufassal 52
defterlü reâyâ 52
Delhi sultanları 33
der-âmed resmi 90
dergâh-i mu'allâ 50
Despot Kanunu 95
deştibânî resmi 112
Devir 102
devlet 16;
 — hukuku 45
Deyrihba 128
değirmen-resmî 86
Dîn ü Devlet 42
dirhem 119
dirlik sahibi 80, 88, 89, 102, 103, 104,
 112, 114
dirlik-timar sistemi 78
Divân 33;
 — kâtipleri 76, 114;
 — -i 'Âli 17;
 — -i a'lâ 75, 76;
 — -i Hümâyûn 46, 49, 77;
 — -i Mezâlîm 76
Dîvânu Lugâti't-Türk 23
Dîvânü'l-mezâlîm 75
Diyarbakir 127;
 — beylerbeyliği 128;
 — hazinesi 100;
 — vilâyeti 87, 102
diyot 113, 114
Doğu Anadolu 30, 79, 87, 96, 104, 106
Doğu beylerbeylikleri 128

— tımar defteri 81
 Arsal, Sadri Maksudi 12
 Arslan 54
 arûsane 118, bkz. gerdek-resmi 112
 Arvanid-ili tımar defteri 32
 'arz-i hâl 49-56
 arz-i mahzar 49, 50, 55, 56, 58, 61, 77
 âsiyâh (değirmen) resmi 84
 Asya 22
 avâriz defterleri 54, 80
 avâriz 98, 125;
 — hane 109;
 — vergileri 85, 101;
 — i divâniyye 79, 85, 93, 97
 Avrupa 40, 91
 Ay-Toldı 16
 ayak âmilleri 112
 Aydın 85, 105, 115, 125
 Âyîn-i Ekberî 45
 aylık 100
 — salgunu 101
 Aynî Ali 127, 128;
 — risâlesi 127
 aynî vergi 96
 Aynab sancağı 50
 azabhâneler 102
 Azerbaycan 100
 Ağriboz 79

Bahır 45

bâc 80

bâdihavâ 85, 112-116;
 başına 79, 92
 Başvekâlet Osmanlı Arşivi 55
 Bağdad 30
 bahçe öşrü 84
 Balasagun bölgesi 19
 Bali Bey camii 61
 Balya 108
 Balya-Badra kazası 50
 Barkan, Ö. L. 33

Barthold, W. 11, 28, 29
 Bayezid, Yıldırım Sultan 31, 106
 Bayezid II. 83, 92, 113, 121
 Bayram Paşa 124
 bağ-resmi 67
 Bağdat 29, 51
 Becker 28
 bedel-i nüzûl 54
 Beşâret 61
 Behisni 81
 Behramşah, Gazneli 14
 Behram, Inebahtı sancak-beyi 61
 Belgrad seferi 79
 berât 120
 Berke (Baraka) 30
 Beyşehir 127
 beylerbeyi 99, 101, 102, 113, 114, 118,
 121, 124, 126
 beylerin voyvodaları 99
 beytûlmâl, 85, 87, 91
 bî-namâz tefîşi 108
 bid'at 79, 80, 81, 84, 92, 96, 103
 Biga 128
 Bilge Kagan 21, 22
 Bitlis Beyi 54
 Bizans 32, 35, 79, 89, 96;
 Bolu 85;
 — sancağı 85, 115
 bostan öşrü 84;
 — resmi 92
 Bulgar 55;
 — köylüsü 79
 Bulgarca 55
 Bulgaristan 79;
 — sancakları 97
 Bumin Kagan 21, 29
 Budizm, bkz. burkancılık
 Burkancılık 19
 Burzöe 14
 Büveyhî oğulları 28, 41
 Büyük Selçuklu hükümdarları 21, 76
 Buzuremihr Risâlesi 13

- Halil Paşa, Çandarlı 32
Hamid sipahileri 83
Hamza Paşa, Nişancı 34, 114, 115
Hamza, yeniçeri 61
hân-i yağmâ 22
Hanbelî mezhebi 40
Hanefî mezhebi 40
harâc-i mukâseme 80, 104
haraççı, 112
harâciye 104
Harezmi 30
haric reaya 84
hâs sahipleri 103, 112, 114
Hâs toprak 83
Hasan, cündî 61
Hasan, şeyh 61
Haseki 52
Haseki Mehmed 56
Haseki Sultan 52
hâslar 117
hatt-ı hümayûn 125, 126
Hatvan Kanûnnâmesi 88
havâss-i hümayûn 103, 114
Hazine 15
Hayır-Bay 89, 90
Hilâfet 41
hilm 18, 19
Hind-İran siyaset teorisi 46
Hindistan 19, 27, 45
Hint, bkz. Hindistan
Hint-İran 11, 14
— geleneği 13, 15, 18, 19, 23
— kaynakları 13, 19
hisar-erleri 97
hizmetkâr akçesi 102
Hollanda gümüş kuruşu 120
hıristiyan 39, 67, 79, 86, 95, 104, 109, 113;
— çiftliği 79;
— köyleri 95, 120;
— reaya 82, 86
Humus 85, 104, 128
Husrev Pervîz 42
Hurrem 61
Hüdavendigâr sancığı 30, 118,
— kanûnnâmesi 83
hüküm 70
Hüseyn, yeniçeri 61
Hısnikeyf 128
Hızır İlyas 93
Hızır, müderris 61
İrak 30, 104
ırgadiye 87
Izinbol çeribaşısı 56
İbn Battuta 23
İbn Haldûn 28
İbn Mukaffa' 13, 14
İbn Nasr 90
İbn Sinâ 12
İbn Teymiyye 39
İbn İyas 89
İbn Ömer, Saîdili valisi 90
İbrahim Paşa 89, 90
icma'-i ümmet 28
icmal defterleri 80, 114
ictihâd kapısı 40
İçel 118
İlhanlı devleti 30
İlhanlılar 30, 33
il-yazıcısı 77
ilm 19
imece 100;
— hizmeti 98
İmdadiye 52
İmroz kanunu 105
İnalçık, H. 32
İnebahtı 61
İngiliz tüccarları 49
İran 11, 13, 14, 19, 21, 28, 30, 40-43, 75, 124;
— cemiyeti 14;

Doğu devleti 17
 Doğu Roma İmparatorluğu 79
 Doğu İran 19
 dönüm resmi 80, 84
 Dukas, Bizans tarihçisi 35
 Duşan devri 79;
 — Kanunu 96
 Düzme Mustafa 31

Ebussu'üd 40, 104
 Ecnebi defterleri 49
 Edirne 46, 77
 Eflakiye âdeti 93
 Eflaklar 92, 93, 94, 95, 117, 121;
 — adâletnâmesi 91, 94, 117;
 — kanunu 79, 92, 93, 96;
 — statüsü 95
 eşrâf ve a'yân 67
 ehl-i kitâb 121
 ehl-i örf 27, 78, 100, 117, 118
 ehl-i zimmet 81
 ekinlü bennak 82
 El-Hâc Osman Paşa 56
 Emin 78, 103, 14, 105
 Enderun 34
 erbâb-i tîmâr, bkz. tîmar sahipleri
 Ermeniler 61, 124
 Erzincan 119
 Erzurum 124, 127, 128
 Eski Türk Yazıtları 21
 evkaf ve emlak sahipleri 99
 evkaf-ı selâtin defteri 30
 Evliya Çelebi 54, 61, 67
 Eyüb-oğlu 77

Fakihler 28
 Fârabî 12
 Fars uleması 12
 Farsca 14, 16, 19, 22, 31
 Fatâvâ-yi Jahândârî 42

Fâtih devri 27, 32, 93, 96, 106;
 — Kanûnnâmesi 32, 33, 82, 87, 105,
 106
 — hatt-i hümayunu 35
 Ferîdun 13
 Fetret devri 31
 Fetva kurumu 41
 Fırat 105
 flori-resmi 94
 Fransız kanunları 45

Gâ'ib 87

Galata kadılığı 77, 107;
 — reâyâsî 77
 gayr-i müslim reaya 81
 Gazâlî 43
 Gazi Omer Bey 61
 Gazneli Mahmud, Sultan 43
 Gazneli Behrâmşâh, Sultan 14
 Gaznevî dönemi 43
 gerdek resmi 85, 112, 114, 115, 118,
 119
 Germiyan bölgesi 30
 Gibb, H.A.R. 28, 29
 gümrük 80
 Gürcistan 104, 118, 119
 Gûrî kanunları 90

Hâbûr 128

Haçlılar 40
 Hacı Halife 53
 Hakan 22, 29
 Halep 70, 124, 127;
 — beylerbeyliği 124, 128
 — eyâleti 128
 — kadı sicilleri 70
 — tîmarları 124
 Halife 29, 76
 Hama 124, 128
 Hamid-eli sancakları 85

— sancakları 127;
 — vilâyeti 118
 Kardeş katli 35
 Kars eyâleti 128
 Kasr-i 'Adâlet 77
 Kastamonu beyliği 23
 katun 93
 Kayıtbay 90
 Kağan 44
 kefilnâme 109
 Keşan köyleri 52
 Kelîle ve Dimne 13, 14, 15, 18, 19
 Kemal Paşa-zâde 32
 Kesim 103, 105
 kethüdâ-yerleri 122
 kethudâ-yi şehri 56
 Kıbrıs 104;
 — beylerbeyliği 127, 128;
 — eyâleti 128;
 — fethi 97
 Kıptiyân cizyedârı 56
 Kırım askeri 23
 Kırın-tepe 50
 kıyâs 28
 Kızıuçan (Pülümür) 128
 kile 106
 Kimyâ-yi Sa'âdet 43
 Kısra 14
 Knez 93, 94
 Koca-ili 128
 Konfüçius 12
 kolon 79
 komor 93, 94
 Konya 83, 118
 Kosova harb meydanı 35
 Kök Türk devleti 21
 Köprülü 28, 32
 Köprülü, Fuad 29
 Köstendil 56
 Kovan-resmi 80, 84, 85
 koyun hakkı 84
 Küçük Ardahan 128
 kul ve câriye müjdegânisi 112

kulluk 82, 118
 Kur'an 28, 39
 kut 20, 44
 Kutadgu Bilig 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18,
 19, 20, 22, 23, 43, 44, 45, 75
 Kün-Togdu 16, 17, 20
 Kunh'ül-ahbâr 124
 Kütahya sancağı 118
 kütük defterleri 34
 Kütükoğlu, Bekir 100

Latinler 61

levend 101
 Leys-zâde bkz. Mehmed Leys-zâde
 Lipve (Lippa) kanûnnâmesi 88
 Livadye 61
 lukna 92

Macaristan 87, 91, 105;

— fethi 95;

Mahmud, Gazneli 43
 Mahmûd, Kâdirî şeyhlerinden 61
 Mahmûd, müderris 61
 mâişet 78
 Majer, H.G. 50
 Makedonya 96
 Makrîzî 30
 maktû 105
 mal defterdarı 114
 mâl-i mefkûd 85
 Malatya 106
 Mâlik 39
 Manisa kadısı 108
 Maraş 127
 maslaha 43
 Maverâünnehir 19, 23;
 Mecinkerd 128
 Medîne evkâfı 61
 Mefarkin (Meyâfârikîn) 128
 mefkûd 87

- devlet anlayışı 14, 22, 41;
- devlet geleneği 16, 18-20, 22, 29, 45;
- etkisi 43;
- hükümdarları 44;
- hükümdarlık teorisi 44;
- imparatorları 42, 75;
- kisrâları 21;
- seferi 124;
- siyaset teorisi 43;
- İslâm devletleri 17;
- İslâm dünyası 13;
- İranlı 13, 100, 124
 - bürokrat 43
- ispence 52, 67, 84, 87, 92
- istihsân prensibi 40
- istislâh ilkesi 40
- İşkodra 79
- itâknâme 107, 108
- İskenderiye 104
- İslâm 29;
 - âlemi 29;
 - cemaati 28, 35, 40;
 - devleti 17, 27, 39, 42, 45, 46, 76;
 - dini 29,
 - dünyası 41, 43, 44;
 - fukahası 40;
 - hilâfet anlayışı 29;
 - hukuk nazariyesi 32;
 - hukuk tarihi 28;
 - hukuku 40;
 - hükümdarları 76;
 - kanûnu 27;
 - kültür dairesi 19, 23;
 - Şeri'atı 39;
 - tarihi 39, 40;
 - topluluğu 28, 43, 45;
 - uleması 27;
 - ülkeleri 29, 45;
 - yazarları 27
- İslâmî dönem 44
- İslâmî-İranî 19
- İstanbul 46, 50;
 - Fâtîhi 32, 44;
 - fetih 81
- İstihsân 40
- İstimâlet politikası 81
- Kabal** 79
- Kabûsnâme 15, 18, 19
- Kadı Burhaneddin 30
- kadı 61, 99, 106;
 - mahkemesi 54;
 - mektubu 51
- Kadı-zâdeliler 39
- Kaşgar 19
- Kaşgarlı Mahmud 23
- kâşif 90, 117
- Kagan 21, 22, 44
- Kahire 89
- Kalîlagh ve Demnagh bkz. Kelîte ve Demne
- kamu hizmeti 76
- kan-cürmü 113
- Kangrı (Çankırı) 53
- kanun 91;
 - -i Cedid 108
 - -i şerîf 33
 - -i kadîme 79, 85
 - -i Osmânî 79, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 103, 123
- Kanunî Süleyman bkz. Süleyman Kanûnî
- Kanûnnâme 32, 83
- kapıkulları 61, 78
- Kapıkulu ocakları 99
- Kara budun 22
- Karaca-Hisar 81
- Karadeniz 29
- Karahanlılar 11, 19, 23, 44
- Karaman 83, 105, 127;
 - Beylerbeyliği 127;
 - Kanunnâmesi 81;
 - oğlu 35;

— Türk hükümdarı 29;
müteferrika 114

Nahcivan 100

nakdi resim 96, 98
nakli-i şahâdet 117
nâib 106
nal-bahâ 99, 102
Nâme Defterleri 50, 55
nasihat-nâme 42, 43, 75
nasihatü's-selâtin 46
Nasrullah, münşî 14
nâzir-i emvâl 90, 91
Nedkof, Boris 55, 56
Nevrûz 76, 77
nevyâfte 96
Nişân Defterleri 50
nikâh-resmi 108
niyâbet 112, 113
nizâm-i âlem 27
Nizâmü'l-Mülk 16, 17, 19, 22, 42, 76
Niğbolu kanunnâmesi 88;
— sancağı 85, 118
Nûşîn-Revân 18
Nüreddin Sarı Gürez 44
Nüreddin Zengî 76
nüzul 125

Obrok vergisi 80

Odgurmuş 16
Oğuz Han 21;
— kabileleri 21

Olu 128

Orduy-i Humâyûn 23
Orhan 30, 77, 81
Orhon âbideleri 21, 22, 29, 44
Orkun, H.N. 21, 22
Orta Anadolu 30, 124
Orta Asya 11, 21, 29, 44;
— Bozkır devleti 41;

— gelenekleri 30;
— Türk devletleri 45;
— Türk kültürü 23

Orta-Doğu 75, 123;

— devlet ve hükümet sistemi 49;
— devleti 75, 78

Ortaçağ İslâm tarihi 13

örü 21

Osman, yeniçeri 61

Osman Gazi 21, 81

Osmanî 62, 67

Osmanlı 31, 40, 45, 92, 93, 98;

— bürokrasisi 50, 53, 70;
— devlet düzeni 81;
— devlet idaresi 53;
— devleti 27, 30, 36, 39, 79, 82, 83, 92, 97, 107, 118, 123;
— devri 79, 96;
— gümüş akçası 119;
— hukukçusu 40;
— hukuku 34, 104;
— hükümdarları 77;
— hükümeti 79, 92, 99;
— idaresi 49, 54, 61, 79, 89, 96, 97, 100;
— İmparatorluğu 21, 31, 44, 45, 46, 79, 91, 96, 104;
— Kânûn-i Esâsî 45;
— kanunları 92, 93, 96, 114;
— kanûnnâmeleri 33, 88;
— maliyesi 62, 103;
— merkezî idaresi 31;
— örtî hukuku 32;
— padişahları 32, 77, 90;
— politikası 81;
— raiyyet rüsûmu 87, 96;
— rejimi 53, 88;
— rivâyetleri 21;
— sarayı 23;
— sistemi 54;
— sultanları 31, 39, 44;
— tarihi 39;
— tebaası 118;

- Mehdî, Halife 76
 Mehmed Ağa, voyvoda 61, 67
 Mehmed Fenârî 31
 Mehmed II. 44
 Mehmed IV. 77
 Mehmed, Leys-zâde 33
 Mehmed Bîrgivî 39, 40
 Mehmed Paşa, Nişancı, Karamanlı 32, 33
 Mehmed, Fâtih Sultan 21, 32, 33, 34, 35, 39, 43, 45, 81, 82, 106
 Mehmed, Şehzâde 124
 Mehmed, hatîb 61
 Mehmed, imâm 61
 Mehmed, yeniçeri 61
 Mehmet Paşa, vezirâzam 124
 Mekece 31
 Mekke Şerifi 81
 Melikşah, Selçuklu sultanı 33
 memleket defteri 56
 Memleket-i Osmâniyye 81
 Memlûk devri 89
 Menteşe sancak-beyi 125
 menzil-evi 100
 merof 97
 meropsi 79, 96
 messâh 90
 Mete 29
 Mevlânâ Nûreddin Sarı Gürez 94
 Mevlânâ Vildan 81
 mezâlîm 17, 76, 77;
 — Divânî 17
 Mısır 30, 51, 76, 89, 90, 107, 117;
 — kadısı 51;
 — Kanunnâmesi 89, 90, 112;
 — paşası 51;
 — uleması 31
 Mihaliç 116
 Mihricân 76
 mîr-alem 114
 mîrî topraklar 104
 Mo'bed-i Mo'bedân 76
 modius 79
 Mogol 29, 33, 35, 75;
 — devletleri 28;
 — hukuku 35;
 — idaresi 30;
 — İlhanîler dönemi 40;
 — yasası 28
 Mora 118
 mu'âf 53
 mud 79, 80, 106
 mufassal defterler 80
 Muhammed el Fenârî 40
 Muhammed Habib 42
 Muhtekir 119
 muhızır akçası 109
 mukâtaa 105, 112
 mumcu tâiffesi 50
 Murad II. 32, 35, 77
 Murad III. 87
 Murad Bey 31
 Mustafa, Celâl-zâde 33, 34, 89, 90
 Mustafa, râcil (yeniçeri) 61
 Mustafa 35, 50, 54
 Mustafa Âlî 124
 Musul 99, 105, 119
 muştuluk 112
 Mû'teher Kanûnnâme 33
 mücerred resmi 82
 müderrisler 61
 müfettiş 77
 müftî-i kanûn 34
 müftilik arşivleri 49
 Mühimme defteri 49, 50, 51, 55, 125,
 — kayıtları 55;
 — vesikaları 53
 mültezim 78
 mültezimler 103
 mürâsele 109
 mürde 96
 mürüvvet 18
 müslüman 104, 120, 121;
 — cemaati 40;
 — devletleri 46;
 — toplumu 40, 42;
 — Türk devletleri 27, 28, 45;

- kadısı 99;
- kalesi 124;
- kulları 100
- rik'a 49
- Rûdegî 19
- Ruhâ (Urfa) 128
- Rum 127
- Rum (Sivas) beylerbeyliği 128
- Rum'lar 61, 67
- Rumeli 91, 100, 104, 125, 126;
 - adâletnâmesi 126;
 - eyâleti defterdarı 56;
 - paşası 56;
 - valisi 56
- rüsûm-i 'urfîyye 95
 - i serbestiyye 114, 115, 116
 - i serbestî 112
- Rusya 40

- Sa'dullâh, Sofya a'yâmı 56
- Sâhibu'l-Ucât 31
- Salâriyye bkz. salarlık
- Salarlık 85, 92, 104, 106;
 - vergisi 80
- salb ve siyâset 116
- salgun 95, 98, 99, 101, 102, 106, 117
- salguncu 101
- salgunlar 96, 102
- salma 123
- Sâmâniler 19
- Samuel, Çar 79
- sancak beyi 85, 88, 93-96, 102, 113-117, 119-122, 126, 127
- sancak kanunnâmeleri 34
- Sanskritçe 13, 19
- Saray hizmetleri 34
- sarrâclar esnâfı 56
- Sarıgöl, Dobruca'da 52
- Sarı Gürez, bkz. Mevlânâ Nureddin
- Saruhan 125, 128;
 - mütesellimi 108;
 - şer'iyye sicili 125
- Sâsânî 1417, 120;
 - devleti 13;
 - geleneği 16;
 - hükümdarları 76;
 - kaynakları 14;
 - sülâlesi 19
- Sefer harcı 52
- selâmlık 100, 102
- Selânikî 53, 77
- Selçuk hükümdarları 21
- Selçuklu sultanı 41, 49
- Selim I. 77, 99
- Selimiye (Seleme) 128
- Selman Reis 81
- Semendere 91, 92, 93, 95;
 - adâletnâmesi 96;
 - defteri kanunnâmesi 92, 95;
 - kadısı 91;
 - sancağı 91, 94;
 - serhad sancağı 99
- Semer kand 23
- serbest 113, 114;
 - raiyyeti 114
- serhad vilâyetleri 30
- seyyibe 118
- sığla 128
- Sırbistan 79, 96
- Sırp pronoiya sistemi 96
- sicil ve hüccet akçası 109
- Siirt 128
- Sipahi 102, 103;
 - dirliği 98;
 - geliri 115;
 - ve reâyâ münasebetleri 80;
 - ve yeniçeriler 61
- Sirem 118;
 - Kanunnâmesi 87
- Sivas 127
- siyâset 121, 122;
 - cezaları 112, 115, 117
- siyâset-i sultânî 43
- Siyâsetnâme 16, 17, 22, 42, 75, 76, 121;
 - literatürü 28

- teşkilâtı 32;
 - timar rejimi 81;
 - toplumu 39, 40;
 - Türkçesi 13;
 - uc beyliği 81;
 - ülkesi 103, 106;
 - vergi sistemi 98;
 - vergileri 80, 95
- Osmanlılar 18, 22, 23, 27, 30, 35, 41, 42, 45, 46, 77, 78, 79, 81, 83, 104, 106, 119
- Ostrogorskij, G. 79
- otlak resmi 112, 114, 115
- otluk resmi 84
- Örf** 28:
- tâbiri 27;
 - ü âdât 27, 80;
 - i ma'rûf 27;
 - i sultânî 27
- Örfî** 28:
- ceza 117;
 - hukuk 21, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 80;
 - kanun 31-34;
 - Osmanlı vergileri 32, 106
- örf-i meşrû 28
- oşır-ı diyet 113, 114
- öşür 80, 104, 105, 106;
- geliri 103;
 - mahsülü 103, 105;
 - miktarı 105;
- Ogdülmiş 22
- Ozkaya, Yücel 55, 58
- Pâdişâh hâsaları** 100, 114:
- otoritesi 32;
 - yasağı 43;
 - kapısı 94
- Pañçatantra 13
- Pandnâme 13
- pâre voyvodaları 101, 112, 113
- parekozlar (parikozlar) 97
- Pasin 128
- patrimonial 55:
- devlet sistemi 17;
 - Osmanlı idaresi 34
- pazar bâcı 81
- Pehlevî 13, 14;
- dili 13
- Pendnâme 20, 43, 75
- Pervîz, kisrâ 14
- petnik 95, 96
- pîşkeş 105
- Pîr Mehmed 28
- Pojega Kanûnnâmesi 87
- Poklon 94
- primikur 94, 95
- pronoia 96;
- toprakları 79
- Râhat'us-Sudûr** 28
- raiyyet 16;
- resimleri 92, 93, 98
- Rakka eyaleti 128
- Rarak köyü 54
- re'âyâ 75, 79, 81, 82;
- kanûnnâmesi 81
- Receb, yeniçeri 61
- resîd akçası 102
- resm-i 'arûs 112, 114, 118
- i agnâm 85, 114
 - i duhan 112
 - i flori 93
 - i ganem 115
 - i giyâh 87
 - i kışlak ve otlak 89
 - i kismet 108, 109
 - i nikâh 118
 - i otlak 89
 - i zemîn 80
- Revân 100;

Tonga Alp-er 13
 Topkapı Sarayı 33
 Toroslar 31
 toy 22
 Töre 29
 Töre bkz. törü
 törü 20, 21, 22, 29, 44, 75
 Trablus-Şam 105, 128
 Trabzon 128;
 — kanunnâmesi 99
 Trakya 96
 Tuğrul 22
 Tuna 31
 Turanlılar 12
 Türk 42;
 — ailesi 42;
 — antikitesi 23;
 — atasözleri 20;
 — budunu 29;
 — Delhi Sultanları 27;
 — devlet anlayışı 22, 29, 44;
 — devlet geleneği 20, 22, 23, 27, 45;
 — devletleri 21, 22, 29, 41, 45;
 — dil ve edebiyatı 11;
 — hanedanlar 41, 43;
 — Hanları 44;
 — hükümdarları 21, 29;
 — Hükümdarlığı 44;
 — içtimaiyatı, 11;
 — kaganı 21;
 — kavimleri 29;
 — kültür tarihi 11;
 — kültürü 11;
 — Selçuklular 41;
 — törüsü 21;
 — ulusları 20;
 Türkçe 19
 Türkistan Hanları 23
 Türkiye 45
 Türkmen devletleri 30
 Türkmen-Oğuz gurupları 29
 Türkmenler 31
 Tursun Bey 27, 28, 43

tütün resmi 112, 114, 115
 Tüzükât 30, 45
 Tuğrul Beg 29
 Tırhala kazası 54

Üc Türkmen devletleri 30

Ucât 30
 Ucların Hükümdarı 31
 ulema 28, 30, 61
 ulûfe 100, 103
 Uluğ Bey 30, 41
 Uluğ-kent beyi 22
 ulûlemlr 28
 urfî 54
 Uygur 19;
 — devri 11;
 — hanlıkları 12;
 — kültürü 11, 19;
 Uygurca 12
 Uygurlar 11, 19
 Uz-kend 23

Üre 21

Üsküdar 124

Vambery, W. 11

vakıf ve emlâk defterleri 80
 Van beylerbeyi 54
 Vâsıf 77
 Venedik 80, 97
 vergi sistemi 34, 81, 96
 Vernadski 29
 vezir 112, 114
 Vîdin 79
 vilâye 43
 vilâyet kâtibi 56
 Vladimirtsov 29
 voynuğân vekili 56;
 — beyleri 114

- Siyâsetu'ş şer'iyye 16
 Sofya 56;
 — ahalişi 56;
 — kanunu 79;
 — mütesellimi 56;
 — serdârî 56,
 — Subaşıları 52;
 — reayası 79
 sübaşı 114, 115
 sühte medresesi 61
 Sultan Muhammed bn Tuğluk 42
 Sultan vakfı 53
 sultânî siyaset 43
 Sultanizm 53
 Sumeysad 127
 sünnet 28
 sünni İslâm 40
 Suriye 30, 96
 Süleyman, Kanunî 21, 33, 77, 84, 86,
 89, 93, 106;
 — Kanunnâmesi 113
 Süleyman, müderris 61
 Süleyman Paşa 81, 92
 Sünnet 39
 sürsat zahiresi 124
 Şâfi'i 39
 Şam 127;
 — beylerbeyliği 128
 Şavşad sancakları 128
 Şehnâme 13
 Şehriyân nâhiyesi 51
 Şer' ve Kânûn 42
 Şer'iat 16, 22, 27, 28, 30, 31, 33
 Şeyh Bedreddin Mahmud 31
 Şeyh Hasan Şeyhî, yeniçeri 61
 Şeyhularab 90, 91
 Şeyhülislâm 39, 40, 70
 Şiîler 40
 Şikâ-yât Defterleri 49, 50, 55, 70;
 — Hakkı 49;
 — vesikalari 53

- şehinşâh 28;
 — yönetimini 42
 şer'i 108, 109;
 — hüccet 108, 109;
 — mahkemeler 30, 76
 — maslahat 28
 — ve örfî vergiler 95
 şeyhülbeled 90

Taberî 14

ta'sîr 103

ta'zîr 98

tahrîr defteri 34, 91, 109, 111, 113, 120

Tahrîr emîni 112

Tahrîr-i vilâyet 77

Tansar 13

tapu resmi 86, 112, 114

tapû-yî zemîn 114

Tarsus 128

Tatar askeri 23

Tazi tili 12

Teşkilât kanunnâmesi 34

teftiş 75, 77, 102, 109

Tejik bilgesi 12

Telemaque 12

temliknâme 116

Temuçin (Çinggis Han) 29

tereke 102

Tevârih-i Âl-i Osmân 106

ûmar 114;
 — defterdarı 114;
 — defterleri 124;
 — köyleri 98;
 — sahipleri 50, 61, 80, 84, 86, 87, 88,
 96, 99, 102, 103, 105, 112, 114, 120;
 — sipahisi 85, 102, 114;
 — sistemi 32;
 — teşkilâtı 34;
 — toprakları 84, 117

Timur 29, 30, 45

Togan, Z.V. 29, 30

Voyvoda 67, 112
 Vulçitrin kadısı 52
 vüzerâ hâsıları 114

Weber, Max 34, 53

Yakın-Doğu 29, 30, 120
 Yanova eyâleti 52
 yargu (yargı) mahkemeleri 30
 Yasa 29, 30, 44, 75
 yasag-i pâdişâhî 43
 yasaknâme 30, 121
 yava ve kaçkun 85
 Yaya ve müselleme teşkilâtı 114
 Yazıcızâde Selçuknâmesi 21
 yeniçeri serdârları 122
 yiğitbaşı örgütü 118

Yürükler 85
 Yusuf 11-13, 16, 19, 20-23, 44
 Yûsuf Hâs Hâcib 11, 15, 19

Za'im (?) Hasan 61

za'imler 61
 zamanîç 93, 95, 96
 zeâmet 99, 100, 109, 112, 117
 Zerdüşllük 13
 zimmî 118;
 — gerdek resmi 118
 Ziyâeddin Barnî 42, 43, 44
 ziyâfe 90
 Zulkadiriyye 127
 — Karısı 127
 Zülkadirlü (Dulgadırlu) Beylerbeyliği
 127